

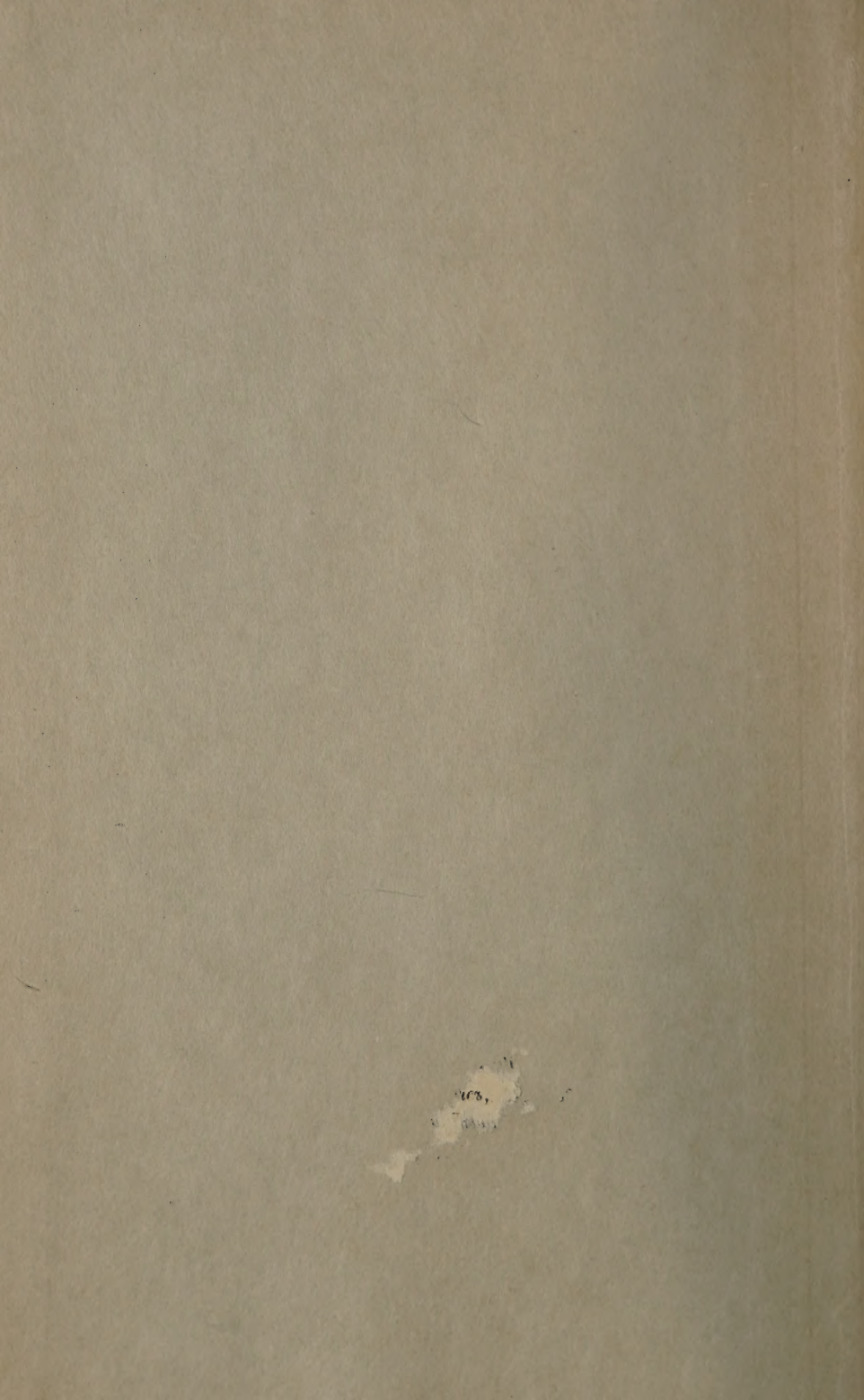
No. 3080^a211

GIVEN BY

Armenian Benev. Assoc.

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

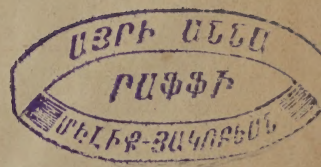
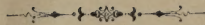
Հ Ա Յ Կ Ի Ն Ը

Ե Ի

Հ Ա Յ Ե Ր Ի Տ Ա Ս Ա Ր Դ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

3080 = 211

Tiflis

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ ԵՎ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԸՍՏ. ՆԱԳԱՐԵԱՆԻ
Գօրծվին. սր. էն. Ս. Ս. Ս. փողոցի սանկիւն:

1897

PUBLIC LIBRARY
OF THE
CITY OF BOSTON

Q 3697

Armenian Benevolent
Assoc. of Boston,
Dec. 17, 1900.

Долго лечо цензурою, Тифли., 12-го марта, 1890 г.

Тип. „АГОРЪ“ Т. Я. Назарьян, ул. Гогол. пр. в Барак. ул.

1890

317

1890

Puff

Raffi, Melikzade

"The Armenian woman and
the Armenian youth"

Copy of the 1st

part of the 1st

ՀԱՅ ԿԻՆԸ

—„Կինն է այն առանցքը, որի շուրջը
պտտւում է քաղաքակրթութիւնը“:

Ինձ շատ անգամ պատահել է կարդալ հատուկտոր
յօդուածներ հայ կնոջ մասին, շատ անգամ տեսել եմ
նրա նկարագիրը փոքրիկ վէպիկների մէջ, քայց այդ բո-
լորը այն աստիճան անկատար են եղել եւ այն աստիճան
հարեւանցօրէն նկարագրել են նրա տիպը, որ հագիւ թէ
ընթերցողը կարող էր ծանօթանալ ընդհանուր գծերի հետ:
Առհասարակ շատ սխալ կարծիքներ են կազմվել արեւելքի
կանանց մասին ընդհանրապէս, իսկ մեր մէջ հայ կնոջ
մասին մասնաւորապէս: Մինչեւ անգամ նշանաւոր հեղի-
նակները, կամ պօեզիայով յափշտակված, նրանց պատ-
կերացնում են որպէս հարեմի զարդարանք, որպէս ընտա-
նեկան սրբարանի կուռքը, եւ կամ բոլորովին արհամար-
հելով, „ստրուկ“ բառը տեղի եւ անտեղի կպցնում են
նրանց ճակատին: Եթէ „կինն է մարդկային ընկերութեան
գլխաւոր քաղաքակրթիչ տարրերից մէկը“ — որպէս ասում
են գիտնականները, — ուրեմն պէտք է լաւ ուսումնասիրել
նրան: Եւ այդ կըլինի իմ հետազօտութեան նպատակը:

Handwritten signature and text in Armenian script.

Գ Ե Ղ Չ Կ Ո Ւ Կ Ի Ն

Ես սկսում եմ՝ զհեղացի կնոջից եւ զլիաւորապէս ի նկատի ունիմ՝ Կովկասի հայ ազգաբնակութիւնը: Բայց խընդիրը ինքն ըստ ինքեան շատ դժուարին է, մանաւանդ այն պատճառով, որ Կովկասի հայ ժողովուրդը քաղկանում է զանազան տարերքից,—սուաւել Տաճկաստանի, Պարսկաստանի եւ ուրիշ երկրների զաղթականներից,—որոնց մէջ որքան խառնուրդներ կան, այնքան աւելի քազմատեսակութիւն կայ թէ քարքերի, թէ սովորութիւնների եւ թէ դէմքերի վերաբերութեամբ:

Կեանքը դեռ բոլորովին չէ միակերպվել, եւ այս պատճառով անհնարին է մի որոշ դասակարգի ներքոյ զետեղել ամենին: Բայց քացառութիւնները միայն ցոյց տալով, մենք դարձեալ կըստանանք մի ամբողջ նկարագիր, որովհետեւ ընդհանուր գծերը բոլոր զհեղացի կանանց մօտ, իրանց պատասական յատկանիշներով, համարեա մնացել են մի եւ նոյնը:

Շատ անգամ մարդ զարմանում է, մտնելով մի մեծ զհեղական ընտանիք. նա քաղկանում է քսան, երեսուն եւ երբեմն քառասուն հոգուց.—դա մի փոքրիկ պետութիւն է, որի մէջ տիրում է կռիւն ներդաշնակութիւն: Ալեւոր պնակերը դարեւոր հումակներով—թւով մի քանի եղբայր-

ներ—դեռ կենդանի են. կենդանի են եւ ծերունի պառաւ-
ները: Երանց շրջապատել են որդիները, թոռները, ծոռնե-
րը,—մի քանի սերունդ իրանց կնիկներով եւ զաւակներով:
Ընտանիքի պետը համարվում է նա, որ հասակով ամենից
աւագն է, այսինքն «մեծ պապը». ըլոր անդամները հպա-
տակում են նրա հեղինակութեանը: Երանից յետոյ երկ-
րորդ տեղն է բռնում մեծ տատը, որի իշխանութիւնը տա-
րածվում է աւելի կանանց հասարակութեան վրայ: Եւ ե-
թէ դրանք չը կային, «մեծ պապին» յաջորդում է եղբայր-
ներից երէցը, իսկ պառաւ տատին՝ մեծ հարսը, այսինքն
երէց եղբոր կինը: Հնազանդութիւնը մինը միսին ընտա-
նիքի փոքրիկից սկսվում է աստիճանաբար դէպի բարձր
մինչեւ հասնում է այն անձինքներին, որ համարվում են
գերդաստանի գլխաւորները: Կանանց սեռը (բացի պառաւ
տատից) զրկված են ձայնի իրաւունքից: Այդ նախադա-
մութիւնը պէտք է հասկանալ իր քառացի նշանակութեամբ.
Նրանք ոչ միայն չեն կարող խորհրդակցել տան պէտքերի
մասին, այլ խօսելն անգամ արգելված է նրանց:

Այդ ընդհանուր նկատողութիւնից յետոյ, ընտանիքի
կազմակերպութեան մասին, ես դառնում եմ դէպի գեղջ-
կունին, սկսելով նրա ծնունդից:

Գեղջկունին չէ ծնում դաշտումը, քաց .օղի ներքոյ,
խոտի դէզի տակ, թուփերի կամ արտի մէջ, եւ երկուն-
քից յետոյ անմիջապէս սկսում իր աշխատութիւնը, որպէս
այդ լինում է մինչեւ անգամ քաւական քաղաքակիրթ ազ-
գերի գիղացիների մէջ: Ծնունդը մօտենալու ժամանակ
մօր վրայ խնամք են տանում, նրան հեռու են պահում
ծանր աշխատութիւններից, թոյլ չեն տալիս, որ շաւակ վեր
առնէ, կամ աղբիւրից ջուր բերէ: Երբ ծնաւ, մինչեւ մա-
նուկի մկրտվելը, որ սովորաբար տեւում է եօթն օր, մայ-
րը անկողնի մէջ պառկած է մնում: Եթէ ծնունդը տղայ էր,
նրա անկողինը շրջապատում են մի խումբ պառաւներ,

որոնք գործ են դնում իրանց ամբողջ կախարդական արհեստը մօր եւ նորածին մանուկի կեանքը անվասա պահելու «չարքերից», «ալքերից», «քաջքերից», «դեւերից», «մեզկից աղէկներից», «սատանաներից», եւ այլն: Մանուկի օրօրոցը նոյնպէս զբահաւորում են բժժանքներով, յունութքներով, մահեկներով եւ մինչեւ անգամ տէրտէրի զրած «բըթիկներով»: Իսկ աղջիկը զուրկ է մնում այդ նախախնամութիւններից: Գիւղացին ծնունդի վրայ չէ նայում որպէս մի քնական երեւոյթի վրա, այլ նրա մասին ունի քազմաթիւ նախապաշարմունքներ: Կնոջ անպտղաբերութիւնը նախատինք է համարվում, եւ այս պատճառով ամեն մի ծնունդ, մանաւանդ տղայինը, թէ տղամարդի եւ թէ քարեկամների կողմից ընդունվում է ուրախութեամբ: Մօրը կերակրում են արտաքոյ կարգի մննդարար կերակուրներով, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում է մեղրով պատրաստած ձուածեղը, որը նա ստանում է հարեւաններից: Իսկ աղջկայ ծնունդը հանդիպում է խուլ դժգոհութեան, քարեկամները չեն գնում շտրհաւորելու, կամ որպէս ասում են «աչքալուսանք» տալու ծնողներին: Մեր գեղջկուհիքը ըստ մեծի մասին պտղաբեր են լինում, նրանք ծնում են երբեմն մինչեւ 40—45 տարեկան հասակը: Ամուլ կինը պատիւ չունի որպէս ընտանիքի, նոյնպէս եւ հասարակութեան մէջ. նրա վրայ նայում են որպէս չքերք կովի վրա: Գիւղացին շատ անգամ պարծենում է իր որդիների քազմութենով, որպէս իր կապիտալով: Եւ որքան աճում է կնոջ զաւակների թիւը, այնքան նա կշիռ եւ իրաւասութիւն է ստանում ընտանիքի մէջ. «Ես տասն տղամարդի մայր եմ»,—լավում է շատ անգամ նրա քերանից: Բայց ափսոս, որ երեխաների չափազանց մահացութիւնը, որ յառաջ է գալիս վատ պահպանելուց, չեն քաղաւորացնում ամեն մայրերին:

Մայրը ինքն է ծիծ տալիս զաւակին, իսկ եթէ նա

տկար էր, կամ կաթը պակաս էր, օգնում են հարեւանի կնիկները: Ծնելուց յետոյ մայրը մինչեւ անգամ քառասուն օր ցերեկով իր օթեւանից ոտքը դուրս չէ դնում, „արեւի երես չէ տեսնում“, այլ „քառասունը“ է պահում: Նա դուրս է գալիս, երբ արեգակը մայր է մտնում, մութը քաւական պատում է, այն ժամանակ կտորի վրա կամ քակումը կարող է ման գալ, քայց հարեւանի տուն գնալ չէ կարող: „Քառասունը“ ունի խորհրդական նշանակութիւն ծննդաբերութեան վերաբերութեամբ, որը կապված է գանազան սնահաւատութիւնների հետ*: Բայց թէեւ դա մի կողմից վնասում է կնոջ առողջութեանը, մինչեւ քառասուն օր փակւած պահելով տան չորս պատերի մէջ, իսկ միւս կողմից քաւական նպաստում է մօրը ամրացնելու իր սպառված ոյժերը եւ հեռու մնալու դաշտային ծանր աշխատութիւններից, որ կարող են վնասել նրան ծնունդից յետոյ:

„Աղջկայ երեսը պինդ կրլինի“ — ասում է գիւղացին, — „նրան եթէ ջրաղացի քարի տակն էլ բցես, էլի ողջ կը դուրս գայ“: Այս պատճառով նրան համարեա թէ թողնում են քաղղի կամքին: Աղջկայ ինամատարութիւնը սկսեալ ծնունդից այն չէ, ինչ որ տղաներինը: Նրան շատ անգամ ձգում են տանը քոլորովին մենակ կապած օրօրոցի մէջ, մայրը չէ վեր առնում իր հետ, որ չըխանգարէր դաշտային գարծերում. ողորմելին ամբողջ օրը ճշում է, աղաղակում է, մինչեւ ծայնը իսպառ կտրվում է: Խիստ սակաւ է պատահում, որ հարեւանի կինը նրան օգնութեան հասնէր: Պատահում է եւս, որ փոքրիկ երեխան օրօրոց էլ չունի. նրան թողեցին տանը քնած մի շորի կտորի վրա, յանկարծ նա զարթնում է եւ լաց է լինում. մայրը չը կայ. նա սկսում է սողալ յատակի վրա, կարծես թէ

* „Քառասունը“ սովորութիւնը այժմ շատ սեղփում անհետանալու վրա է:

պարեղու մօրը, եւ այսպէս հասնում է թոնիրի մօտ, մի շարժում քաւական է, որ նա ընկնի այդ կրակի խորի մէջ . . . Ինձ շատ անգամ է պատահել տեսնել գիւղերում կիսով չափ խորովված երեխաներ, կամ չափահասներ, որոնց երեսի կամ ձեռների վրա դեռ երեւում են վէրքի նշանները. երբ հարցնում ես պատճառը, պատասխանում են, թէ երեխայութեանս ժամանակ ընկել եմ թոնիրի մէջ: Ընկնողները մեծ մասամբ ածուխ են դառնում: Բայց աղջկայ մահը, ինչ կերպով եւ հասնելու լինէր, պատճառում է ծնողներին ներքին քաւականութիւն: Աւելորդ բեռը հեռացվում է ընտանիքից:

Երբ երեխան մէկ տարին լրացնում է, մայրը նրան իր հետ է առնում, երբ պէտք էր գնալ դուրսը գործելու: Այդ նրան շատ զարմացնում է: Նստած մի ծառի ներքոյ, դալար խոտերի վրայ, նա հանդարտ եւ հետաքրքիր աչիկներով նայում է մօր աշխատութեանը: Շատ անգամ անձրեւը եւ կարկուտը պատահում են նրան նոյն դրութեան մէջ, եւ փոքրիկ գեղջկուհին երեխայութիւնից սկսում է սովորել եղանակների խտութիւններին: Ամեն անգամ, երբ լաց է լինում նա, մայրը աշխատում է հանգստացնել ապտակներով: Մի անգամ ես առիթ ունեցայ հարցնել մօրից, որ սաստիկ ծեծում էր երեխային, անդադար կըրկներով „սուս“ „սնս“, թէ ի՞նչու է այնպէս վարվում: Նա քաւական սասնասարտութեամբ պատասխանեց. „ծեծում եմ, որ ձէնը կտրի“: Թէ եւ ցաւի սաստկութիւնից նա աւելի լաց էր լինում, աւելի ճիչ էր քարձրացնում, քայց մայրը չէր ուզում հասկանալ, թէ ինքն է պատճառը: Բայց աղջիկը շուտով է հաշտվում իր փիճակի հետ. նա մանկութիւնից հասկանում է, թէ ինքը իրատունը չունի պահանջել, որ իր հետ մեղով լինէին, քաղցրութեամբ վարվէին, որովհետեւ նա աղջիկ է:

Երբ փոքրիկ գեղջկուհին սկսում է ոտքի վրա կանգ-

նել, ման գալ, մայրը այլ եւս չէ նայում նրա վրայ. „նա
 իր գլուխը կը պահէ“, ասում են եւ թոյլ են տալիս մե-
 նակ տունից դուրս գալ եւ գիւղական երեխաների հետ
 խաղալ փոշիների եւ ցեխերի մէջ: Փոյթ չէ, եթէ ամբողջ
 օրը նա չէր վերադառնայ, նրան մինչեւ անգամ մոռա-
 նում են, եւ ուրախ են, որ տանը մօր գործերը չի խան-
 գարում: Իսկ 4—5 տարեկան հասակում նրան արգելում
 են տղաների հետ խաղալ: Գիւղերում շատ անգամ պա-
 տահում են քոլորովին մերկ երեխաներ, որ թափառում են
 փողոցներում՝ արեգակի այրող ճառագայթների ներքոյ,
 կամ թաւալվում են ճահիճների ու մօրուտների (лужа)
 մէջ. քայց նրանց թւում հագիւ թէ կարելի է մի աղջիկ
 տեսնել նոյն դրութեան մէջ: Սեռական խտրութիւնները,
 սկսեալ մանկութիւնից, սովորեցնում են փոքրիկ աղջիկ-
 ներին տղաների մօտ արձակ չը լինել: Ռ՛վ չէ տեսել
 Թիֆլիսում, Սաղի վրայ, մալականի աղջիկները եւ կնիկ-
 ները, տղամարդերի հետ խառն, քազմութեան աչքի առ-
 ջել, լողանում են Կուր գետի մէջ: Բայց մեր գիւղերում
 անկարելի է տեսնել, որ մինչեւ անգամ 4—5 տարեկան
 աղջիկները իրանց հասակակից տղաների հետ լողանային
 առուակների մէջ: Աղջիկները լողանում են իրանց սեռա-
 կիցների հետ եւ ընտրում են առհասարակ ծածուկ տե-
 դեր, կամ երբ մութը քաւական պատել էր երկրի վրա:
 Տղաները թէեւ աւելի սիրվում են ծնողներից, քայց միշտ
 կը տեսնէք նրանց կիսամերկ, կեղտոտ եւ պատառոտած
 շորերով: Բայց աղջիկը, չը նայելով իր ստոր նշանակու-
 թեանը, համեմատաբար աւելի մաքուր հագնված է լինում,
 նրա վրա մերկութիւն չէ նշմարվում, այս դէպքում՝ ծնող-
 ները նրան չեն գրկում:

Աղջիկը արդէն եօթ-ութ տարեկան է. հասել է ժա-
 մանակը, որ պէտք է մի քան սովորի: Դժբաղդաբար մեր
 գիւղերում դեռ չը կան աղջկանց դպրոցներ եւ եղածնե-

րը այնքան փոքրածիւ են, որ պէտք է քացառութիւն համարել: Նրանց ուղարկում են շատ զիւղերում մի տեսակ կանանց մօտ, որ կոչվում են „ուստայ“ (վարպետ), որոնք վարժուհու պաշտօն են կատարում: Վարժուհու մօտ օրուայ մեծ մասը աշակերտուհիները զբաղված են լինում նրա տնային գործերով. դա մի կողմից վարժեցնում է նրանց տնտեսութեան մէջ: Երբ գործերը վերջացել էին, վարպետուհին նստացնում է նրանց իր քոլորտիքը եւ սովորեցնում է կարել, հիւսել եւ ուրիշ ձեռագործութիւններ: Կարդալ նրա մօտ չեն սովորում, որովհետեւ խիստ հագիւ է պատահում, որ այդ տեսակ վարժուհիները գրագէտ լինէին: Վարպետուհին եւ դաստիարակի պաշտօն է կատարում, ծեծում է եւ պատժում է իր սանիկներին, երբ նկատում է մի անկարգութիւն: Ամեն մի այսպիսի վարժուհու մօտ հաւաքված են լինում հնգից մինչեւ տասն կամ աւելի աշակերտուհիներ, որոնց ծնողներից ստանում է նա իբրեւ վարձ տօն օրերում զանազան ընծաներ: Այստեղ աղջիկը պատրաստում է այն քոլոր հագուստները եւ ուրիշ ձեռագործները, որ պսակվելու ժամանակ պէտք է օժիտը կազմէին: Եւ այս պատճառով վարժուհին ստանում է առանձին պարգեւ փեսայի կողմից, երբ հարսանիքի ժամանակ նորահարսի ձեռագործները հանդէսի էին տրվում եւ կնիկներից հաւանութիւն էին գտնում: Վարժուհիները լինում են քստ մեծի մասին փորձված եւ հասակ առած կանայք. նրանք շատ անգամ գործելու միջոցին իրանց սանիկների ուշադրութիւնը զբաղեցնում են հէքիաթներով, առակներով եւ առածներով, իսկ երբեմն քացատրում են աշակերտուհիներին զբաղեցնող երեւոյթները, կամ մեկնում են երագները: Այս շփոթայից նրանց զլուխները լեցնվում են անթիւ նախապաշարմունքներով: Աղջիկները երթելու եկում են վարժուհու մօտ մինչեւ իրանց մարդի գնալը: Պատահում է որ աղջիկներին վարժուհու մօտ չեն ուղարկում. նրանք սովորում են տանը կամ մօր

եւ կամ հարսներից մէկի դաստիարակութեան ներքոյ եւ կամ ոչինչ չեն սովորում:

Ձէ կարելի մի քանի խօսք չասել գիւղական օրիորդաց դպրոցների մասին. նրանց երկու տեսակի կարելի է քաժանել. մէկը շատ չէ զանազանվում մեր վերոյիշեալ վարպետունու դպրոցից. — մի կին, որ հագիւ գիտէ գրել կարդալ, հաւարում է իր մօտ աղջիկներ եւ սկսում է ուսում տալ. նրանք նստած են լինում յատակի վրա, նոյնպէս շարված վարժուհու բոլորտիքը, կամ խօսում են, կամ կարդում են: Միւսը, որ կոչում ենք կանոնաւոր դպրոց, ուր աշակերտուհիները երկար նստարանների վրա են սովորում, կաւիճով են գրում, ուր վարժուհին միայն հսկող է, իսկ դաս են տալիս վարժապետները, — այսպիսի դպրոցներ մի քանի գիւղերում միայն կարելի է գտնել: Առհասարակ գիւղացին նայում է դպրոցին որպէս մի անբարոյականացնող հիմնարկութեան վրա: Այս կարծիքին պատճառ է տուել նախ ընտանեկան փակ կեանքը, որ չէ ներում հասակ առած աղջկան հրապարակ հանել, երկրորդ՝ դպրոցում սովորած աղջկայ անմիաբանութիւնը ընտանիքի նահապետական պայմանների հետ, իսկ երրորդ՝ դպրոցների վատ կազմակերպութիւնը եւ մասամբ վարժապետների գայթակղեցուցիչ վարքը: Ոչինչ այնպէս չէ կոտորում մի լաւ հիմնարկութեան նշանակութիւնը ուսման աչքում, որպէս նրա մէջ գործողների չար օրինակը: Գիւղացին իր աղջիկը տալիս է դպրոցը շատ փոքր հասակում, այսինքն այն հասակում, որ նրան կարելի է ամեն մարդու մօտ թողնել: Բայց հէնց որ աղջկայ կուրծքը քարճրանում է, նա 12—13 տարեկան է դառնում, իսկոյն դուրս է քերում, ամենեւին չը նայելով թէ ոչինչ չէ սովորել: Շա սովորում է, իրաւ, մասնաւոր գրել կարդալ, որը հօր տունը դառնալուց յետոյ անգործածութիւնից համարեա մոռանում է: Խիստ սակաւ են այն դպրոցները, ուր ուսուցանում են հաշուել, աշխարհագրութիւն եւ քրիստոնէական վարդապետութիւն: Մեր

գիւղական դպրոցների անբաւականացուցիչ վիճակը գլխաւորապէս այն քանի մէջ պէտք է որոնել, որ թէ աշակերտները եւ թէ աշակերտուհիքը երկար չեն մտում դպրոցում: Վերջինների, այսինքն աշակերտուհիների շուտ դուրս տանելու պատճառը յայտնի է, քայց տղաներինը բոլորովին այլ է.— ծնողքը կամենում են օգուտ քաղել նրանց աշխատութիւնից իրանց գիւղատնտեսական գործերում, եւ այս պատճառով տարուայ այն եղանակներում, երբ դաշտումը աշխատութիւն կայ, մանուկներին չեն թողնում դպրոցում: Ես սովորում է գլխաւորապէս ձմեռը, եւ տարուայ մնացած ժամանակում սովորածը մոռանում է:

Աղջիկից շատ գործ չէ պահանջում գիւղացին, միայն մտածում է շուտ մարդու տալ. եթէ դպրոցը նպատակայարմար լինէր, գիւղացին կը ցանկանար, որ իր զաւակը այնտեղ պահվէր մինչեւ պսակվելը: Ես կը թողնէր աղջկան դպրոցում, որպէս մինչեւ մարդու գնալը թողնում է վերեւ յիշած վարպետուհու մօտ, եւ քնաւ կասկած չէր ունենայ, թէ իր զաւակը կը փշանայ այնտեղ: Բայց ինչ պէտք է արած որ աղջկանց պրոցները նպատակայարմար լինէին: Իմ կարծիքով կրթութեան գործի մէջ պէտք է ի նկատի ունենալ ժողովրդի սովորութիւնները. քանի որ ժողովուրդը դեռ անպատշաճ է համարում իր աղջկայ վիճակը տղամարդկարժապետի ձեռքը յանձնել, քանի որ այս վերջինը այնքան անընդունակ է, որ իր ազնութեամբ չէ կարողանում ուսմկի վստահութիւնը շահել.— մտում է մի հնար գիւղացի աղջիկներին դպրոցի հետ կապելու, այն է, որ փոխանակ տղամարդերի՝ կանայք լինէին նրանց ուսուցիչները: Ես այդ փորձով գիտեմ, որ կանանց մօտ գիւղացի աղջիկները աւելի լաւ են սովորում եւ աւելի ազատ են զգում իրանց, մինչդեռ տղամարդերի մօտ սեղմված են եւ անհամարձակ, մանաւանդ կոշտ-կոպիտ մեր „խաւիֆայների“ մօտ, որ պատժական քանոնը ձեռքից չեն զցում, չընայե-

լով, որ քնքուշ սեռի հետ գործ ունեն: Ես դեռ մի օրհորդաց դպրոց եմ՝ մանաչում, ուր նախակրթարանի մէջ միայն աղջիկները տղաների հետ խառն են սովորում, ըսյց քարճոր դասատներում՝ քաժանվում են: Ցանկալի կը լինէր, որ բոլոր գիւղական դպրոցներում աղջիկները եւ տղաները միասին սովորէին. դա երկու օգուտ կունենար, առաջինը, որ ժողովուրդը փոխանակ երկու դպրոցների կը պահէր մէկը միայն եւ ազատ կը մնար աւելորդ ծախսերից, իսկ երկրորդը, աղջիկները եւ տղաները միասին սովորելով, կընտելանային միմեանց, այսպէսով կը կազմվէր նրանց մէջ քոյրեղբայրութիւնը, կը լինէին մէկ ընտանիքի—դպրոցի գաւազներ եւ դա միայն կարող էր փշրել մեր մէջ տիրող հին նախապաշարմունքի կապանքը, որ աղջկանից պատրաստում է կանանցի գերի եւ խլում է նրանց տղամարդի հասարակութիւնից: Եւ այս տեսակ խառն երկսեռ դպրոցները աւելի լաւ կը լինէր, որ կանանց ձեռքը յանձնվէին: Մեր գիւղերում քարոյականութեան դէմ ամենեւին վտանգ չէ կարելի սպասել դպրոցների յիշեալ կազմակերպութիւնից, որովհետեւ թէ աշակերտները եւ թէ աշակերտուհիները շատ փոքրիկներ են լինում, քացի դրանից, գիւղական եւ ինքսաները աւելի անմեղ եւ համեստ են լինում քան թէ քաղաքացիները:

Խօսենք այն ժամանակի մասին, երբ ծնողքը փոքրիկ աղջկան դուրս են տանում դպրոցից, կամ վերել յիշած վարձապետուհու տնից: Դա նրա հասակի փոթորկային ժամանակն է: Աղջիկը այժմ՝ 13—14 տարեկան է: Այդ տարիներում հասունանում է նա եւ մենակ տնից դուրս չեն թողնում: Ես գնում է այգին, պարտէզը, դաշտը, մօր հետ միասին, կամ՝ տան հարսներից մէկի հետ: Միշտ երկու հսկող աշքեր անպակաս են նրա մօտից: Ես գնում է աղբիւրից ջուր բերելու հարեւանների աղջիկների հետ. միքանիսը միայն հաւաքվում են եւ խումբ են կազմում. դրա համար որոշված

են վաղ առաջ եւ երեկոյեան պահերը, երբ փողոցները դատարարութեան մարդիկներէց: Հսկողութիւնը թէեւ կատարվում է իր լիութեամբ, քայց աղջիկը չէ նեղանում եւ ոչ կարող է ընկալել, թէ դա անվայելուչ էր: Նա այնպէս հասկնում է թէ այլ կերպ լինել անկարելի էր, թէ իր հասկացումն անպատշաճ էր աղջկան միակ տնից դուրս գալու համարու տեղ գնալ: Եւ անտրտունջ խոնարհվում է տղայի նկատման առջեւ: Աղջիկը միշտ իրան այն դալար ծանրութեան մէջ է գգում, որ առանց նեցուկի իսկոյն ցած կրկնէր:

Բայց ինչպե՞տեղ եր, որ համեմատաբար արձակ է կեանքը, այսու ամեն ինչ էր տեսնիլ հասակ առած աղջկան մեծանակ դուրս գալու քացառութիւնները շատ աննշան են:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է ընտանեկան կրթութեանը, նա միանգամայն պայմանաւորվում է աղջկայ սպազայի հետ,—նրանից նախապատրաստում են մը կրաւորական էակ, որպիսին պէտք էր մի նահապետական գերդաստանի անդամ լինելու համար: Հնազանդութիւնը, լուծիւնը, ամօթխածութիւնը եւ պարկեշտութիւնը նրա վարքի անպայման օրէնքներն են: Նա տնացիների հետ շատ սակաւ է խօսում, իսկ օտարների հետ ամենեւին չէ խօսում: „Այնքան լաւ աղջիկ է, որ միտը կտրես, ճայն չի հանի“—դա ամենամեծ գովասանքն է նրա քարքի մասին: Բոլորովին չինէյական տպաւորութիւն է գործում, երբ հանդիպում ես գիւղացի աղջկան միակ կամ մօր հետ փողոցում գնալիս, նա աչքերը զցած ունի դէպի գետին, մարդի երեսին ուղիղ չէ նայում, այլ մի կողմ է քաշվում, կանգնում է, խորին կերպով գլուխ է տալիս, եւ սպասում է մինչեւ տղամարդը անցնի: Փոյթ չէ, եթէ նա անձանօթ մարդ լինէր: Այսպէս վարվում են եւ ամենափոքրիկները եւ հասակաւոր կնիկները: Մի գիւղում ինձ պատմեցին թէ աղջիկները ու կնիկները առաջ աւելի հա-

մեստ էին, երբ փողոցում տղամարդին հանդիպում էին, քացի գլուխ տալը, մօտենում էին եւ նրա ձեռքը համբուրում էին: Այդ արդէն շափից դուրս է, որ մեր պարտաւորութիւնը նրանք կատարէին:

Աղջիկից շատ սակաւ են պահանջում դրսի գործեր. նա աւելի աշխատում է տնային տնտեսութեան մէջ, կամ որպէս ասում են, պտըրովում է „օջախի“ շորս կողմը: Այդ քանի մէջ նա հլու սպասուհի է. նրան միայն հրամայում են „այս քնր“, եւ „այն տնր“. Իսկ միջամտութիւն գործել կերակուրների պատրաստութեան մէջ, նա չէ կարող, այդ իրաւունքը պատկանում է հասակաւոր կնիկներին: Գիւղական խոհանոցի ցուցակը քաւական ընդարձակ է, քան թէ առհասարակ լինում է զիւղերում: Ըողը ուտիսուայ կերակուրները ունեն իրանց համապատասխանող պատուայ կերակուրները: Կանոնաւոր տնտեսութիւնը քաւական զարգացած է մեր զիւղերում, եւ զիւղացին, երբ կարողութիւնը ներում է, երբէք իր ընտանիքը կամ իր հիւրերին չէ զրկում ճոխ սեղանից, թէեւ նա միշտ մտում է խնայող: Տնտեսութիւնից շատ քան է սովորում աղջիկը ընտանիքի մէջ նկատողական կերպով, եւ երբեմն նրան թոյլ են տալիս սրաքտիկաներ անել: Եթէ նա եղել է դպրոցում, հօր տունը դառնալուց յետոյ զրբերը ծալում է եւ մի կողմ է դնում, քայց կարը, ձեւը, հիւսելը նա շարունակում է աւելի եռանդով:

Ես դառնում եմ դէպի քարոյականութիւնը: Երբ աղջկայ հասակը տասնից անցնում է, նա սկսում է իր վրա մտածել. երբ տնից դուրս է գալիս, մագերը սանրված են լինում, աչքերը սուրմայած. նա քաւական մարուր հագնված եւ լուացված է լինում: Բայց անձնատուր լինել կրքերի, նա երբէք չէ կարող: Կեանքը սատտիկ անագատ է: Աղջիկը կամ միշտ տանն է լինում, կամ կթէ թոյլ են տալիս դուրս գալ, նա առանց հսկողութեան չէ: Այսպիսի պայմաններում՝ հասկանալի է, որ նա միջոց չի ունենայ տղաների հետ արձակ յարաբերութիւններ

ունենալ: Ուրիշ ազգերի գիւղերում՝ այսպէս չէ. օրինակ, ռուսների մէջ հասակ առած աղջիկները կատարում են շատ դաշտային գործեր. նրանք գնում են խոտհունձ, գնում են արտը խորձեր հաւաքելու, անտառում մինակ սունկ են հաւաքում, արածացնում են կովեր եւ հորթեր, — եւ արծակ դաշտերի կամ անտառների թագստեան խուլ տեղերում միշտ հանդիպում են տղայների:

Մեր գիւղերում այսպէս չէ: Ընտանեկան խիստ պայմանները աղջկան երկաթի վանդակի մէջ են պահում: Նա սիրոյ վրայ մտածելու ոչ ժամանակ ունի եւ ոչ կարող է: Թէ՛ եւ հասակը եւ քնագրումը շատ քան ուսուցել են նրան, քայց նա խեղդում է իր կրքերը սրտի մէջ: Լինում են խիստ հագիւ դէպքեր, որ աղջիկը զոհ է դառնում կրքերի, եւ եթէ նա մայր էր, իր նախատիները թաքցնում է ինքնասպանութեամբ: Իրան թունաւորելը կամ խեղդամահ լինելը՝ հասակ առած աղջիկների մէջ պատահում է երբեմն:

Կեանքի պայմանները չեն մօտեցնում տղաներին եւ աղջիկներին մէկ մէկու հետ: Մեր գիւղերում չէ կարելի տեսնել, որ հասակ առած աղջիկներ խառն տղաների հետ խաղային փողոցներում կամ հրապարակների վրայ, եւ կամ նստած միասին, գիւղական սովորութեան համեմատ, խօսակցելին տան դռների առջեւ: Աղջիկները միշտ խստում են իրանց սեռակիցների հետ, այն եւս ծածուկ տեղերում, հեռու տղամարդի աչքից: Եկեղեցին, որ պիտի միացնէր նրանց, ենթարկւում է քնտանիքի սովորութեան պայմաններին. տղամարդերի եւ կանանց տեղերը որոշված են: Թողեալ այդ, եկեղեցին յաճախում են պառուսները միայն, իսկ աղջիկները եւ մանկահասակ կիները գիւղերում եկեղեցին գնում են տարուայ մէջ մի քանի անգամ միայն, այսինքն զատկին, երբ պէտք էր հաղորդվել: Ուրիշ հասարակական հանդէսներ չբկան: Երկու դէպքում միայն աղջիկները եւ տղաները կարող են տեսնել միմեանց, մէկը հար-

սանիքներում, միւսը եկեղեցիների տօնախմբութեան կամ ուխտագնացութիւնների ժամանակ: Երկուսն էլ շատ նման են միմեանց՝ թէ հարսանիքը եւ թէ եկեղեցու տօնախմբութիւնը: Ածում են, երգում են, պար են գալիս,—կեանքը փոքր ինչ արձակ շրջանակի մէջ է մտնում: Բայց այդ դէպքերում եւս աղջիկը դարձեալ ազատ չէ, նա կարող է պար բռնել, երգել միայն իր ազգականների կամ մերձաւոր քարեկամների հետ: Աղջիկը այն ազատութիւնն է վայելում միայն, որ դեռ կին չը դարձած, նրա երեսը չէ ծածկվում քօղով, նրա աչքերը քաց են, կարող է նայել մէկի վրա, եւ կարող են ուրիշները տեսնել նրա դէմքը: Այդ հնար է տալիս տղային գողանալ նրա դէմքից մի ծածուկ հայեացք, մի ժպիտ... եւ խկոյն կազմվում է լուռ սիրահարութիւնը, թէեւ խիստ սակաւ է պատահում, որ նրանք այնուհետեւ քաղդ ունենային միւս անգամ հանդիպել միմեանց, կամ պսակվել:

Վէպերում կարելի է տեսնել մեր գիւղական աղջիկների սիրահարութիւնները, քայց կեանքի մէջ դա սակաւ է պատահում: Եւ եթէ լինում են դէպքեր, գործը վերջանում է առեւանգութենով, այսինքն տղայի աղջկան հօր տնից գողանալով, եւ առանց ծնողների կամքի պսակվելով: Այսպիսի հանգամանքերում ժողովրդական բովանդակը խիստ խստութեամբ է վերաբերվում դէպի սէրը.—սիրահարների վարքը կծու պարտաւնեցողով երգվում է ժողովրդի բերանում:

Գիւղերում ամուսնութիւնները կատարվում են հաշիւներով: Պսակվողների քաղդը կարգադրում են ծնողները, որպէս ցանկանում են: Աղջկայ եւ տղայի զգացմունքը տեղիք չունի գործի մէջ: Պսակները լինում են միշտ հաւասարը հաւասարի հետ (կարողութեան կողմից) եւ աւելի աղջկայ ծնողքը աշխատում են, որ իրանց զաւակը մեծ տան հարս լինի: Այսու ամենայնիւ, այդ ցանկութիւնը մտում է լուռ. ամօթ կը համարվէր, եթէ աղջկայ ընտանիքի կողմից առա-

Ջարկութիւն լինէր: Բանակցութիւնը սկսվում է փետայի հօր կողմից զանազան պատգամաւորների միջոցով, եւ աղջկայ հայրը մինչեւ համաձայնվելը իրանից քառական խնդրել է տալիս: Ամուսնութիւնները կատարվում են առհասարակ մինչեւ 15 տարեկան հասակը: Գիւղերում հազիւ կարելի է տեսնել 18—20 տարեկան աղջիկներ, եւ եթէ կային այսպիսիներ, անպատճառ նրանք խուլ ու մունջեր են, կամ խելագարներ: Առհասարակ զիւղացին աղջկան երկար չէ պահում, աշխատում է շուտ ազատվել նրանից, որ իրան շատ զբաղեցնում է: «Աղջիկը այն տեսակ պտուղ է, որ հասնելու ժամանակ փչանում է» — ասում է զիւղական առածը:

Որովհետեւ ամուսնութիւնները միշտ հաշիւներով են լինում, այս պատճառով շատ անգամ պատահում են խիստ տարապայման պատկերներ: Օրինակ, աղջկայ հայրը մի «լաւ» փետայ չը կորցնելու համար իր 5—6 տարեկան երեխան տալիս է մի շափահաս մարդու, կամ ընդհակառակն, իր 15 տարեկան աղջիկը ամուսնացնում է մի 4 տարեկան տղայի հետ: Եւ մեր զիւղական քահանաները միշտ պատրաստ են մի քանի ապաստով այսպիսի պատկերներ անել: Երբեմն նշանում են աղջկան, երբ նա դեռ օրօրոցումն էր, դա կոչվում է թուրքերէն քառով «բէշիկքամայ» այսինքն օրօրոցում կտրած կամ վերջացրած: Դուք չէք զարմանայ, եթէ ասեմ, որ երբեմն աղջկան նշանում են, երբ նա ւճր արզանդից դեռ լոյս աշխարհ չէր մտել: Փետայի հայրը ուխտ է դնում աղջկայ հօր հետ, ասելով, «եթէ քո կինը աղջիկ ծնէ, նա պէտք է իմ որդու հարսը լինի»: Շատ անգամ երկու ընտանիքների մէջ հին տոհմային թշնամութիւնները վերջացնում են միմեանց աղջիկ տալով կամ առնելով*): Երբ աղջիկը այսպիսի նիւթական հաշիւ-

* Մի ծերունի Սինեայ երկրից պատմում էր, թէ ինքը տեսել է,

ների առարկայ է դառնում, շատ հասկանալի է, թէ նա հրպիսի քաղղի կը հանդիպի, կամ ինչ կը լինի նրա դրութիւնը ամուսնութիւնից յետոյ: Ես ինքս վկայ եմ եղել մի եղեռնագործութեան, որ կատարվեցաւ մի գիւղում. մի հասակ առած աղջիկ տուել էին մի փոքրիկ տղայի, որ մի հարուստ տան միակ ժառանգն էր: Աղջիկը մի գիշեր անկողնի մէջ խեղդում է նրան: Բժիշկները քննելով աղջկան, գտան նրա մէջ խելագարութեան նշաններ, որ առաջ էին եկել սեռական բորբոքումից ուղեղի վրա:

Աղջիկները անհասարակ վաղ են մարդու գնում եւ այդ գլխաւորապէս պահպանում է նրանց քարքի ապականութիւնից: Օժիտի սովորութիւնը դեռ մտած չը լինելով

որ Ղարաբաղի գիւղերում աղջիկներին մի ժամանակ պակում էին գ դ ա կ Ի վրա: Ինձ ծիծաղելի երեսոց այդ խօսքը: Բայց երբ նա բացատրեց պատճառը, ես համոզվեցայ թէ կարող էր այսպէս լինել: Պարսիկների բռնակալութեան ժամանակ, երբ խաները առեւանգում էին Հայոց աղջիկներին, որը գեղեցիկ էր, ծնողները շտապում էին նրանց շուտով պակել տալ մի տղայի հետ, որովհետեւ ամուսնացած կնոջը չէին յափշտակում. այլ իրանց հարեմի համար ընտրում էին միայն կոյս աղջիկներ: Պատահում էր, այն տղան, որի հետ կամենում էին պակել աղջկան, գտանվում էր հեռու գիւղում, կամ պանդխտութեան մէջ, պակի խորհրդին ներկայ լինել չէր կարող: Այն ժամանակ փեսան իր փոխարէն ուղարկում էր իր գդակը. որը մի ձողի գլխին ցցելով, հարսի՝ հետ տանում էին եկեղեցին եւ կատարում էին ամուսնութեան խորհուրդը: Այդ բանը, առաջ գալով դէպքերի ստիպանւնքից, հետագետէ սովորութիւնների կարգը անցաւ: Ռամկի մէջ առհասարակ գդակը գլխի կամ անձնաւորութեան նշանակութիւն ունի. — „Գդակը քեզ հառամ ըլի“ — „գդակը թողեմ“ — „գդակը արնով տեսնեմ“ — այդ անէճ քները սովորական են գիւղացիների մէջ: Ինձ պատահել է տեսնել գիւղական խնջոյքներում, երբ կոշակամսերից մէկը դուրս էր գնում, գդակը դնում էր իր նստած տեղը, որ միւսները երեւակայեն, թէ նա ներկայ էր: Մարդուն ամեն մի պատկանող իրը՝ նրա անձնաւորութեան տեղ ընդունելու շատ օրինակներ կան: Տեսնում ես, մի գիւղացի իր ծառային կամ որդուն ուղարկում է մի ուրիշ գիւղացու մօտ գործով. պատգամաւ որը յայտնում է նրա կամքը, առեւացնելով. „Եթէ չես հաւատում, տես հօրս միջուքի սանդրը:“ Չատերը սանդրի փոխարէն ուղարկում են միրուքից մի մագ:

մեր զիւղերում, քաւական հեշտացնում է ծնողներին կատարել իրանց ցանկութիւնը, աղջիկներին շուտով ամուսնացնելու: Շատ տեղերում դեռ մնացել է այն հին սովորութիւնը, որ աղջկայ հայրը փոխանակ ինքը տալու, ստանում է փեսայի հօրից փող կամ ուրիշ մթերք: Դրա մէջ շատերը տեսնում են մի քարքարոսական առեւտուր, իբր թէ հայրը վաճառում է իր զաւակը: Բայց այդպէս չէ: Փեսայի հօրից ստացածը ծախսում է աղջկայ հայրը, գնում է զանազան հագուստներ եւ կարասիք, որը իր հետն տանում նորահարսը դարձեալ փեսայի տունը: Աղջկայ հայրը ոչինչ չէ շահում, գուցէ մի քան էլ աւել իր քսակից է դնում: Առհասարակ ամուսնութիւնը, որպէս մի նշանաւոր պայման ընկերական կեանքի, արտայայտվում է մեր ուսուցիչի մէջ այնպիսի ձեւերով, որ ցոյց են տալիս նրա խորին հասարակական նշանակութիւնը: Ժողովուրդը համարում է նրան ընդհանուրի գործ, եւ այդ դէպքում երեւան է գալիս մինը միւսին օգնելու փոխադարձ համերաշխութիւնը: Ես կը պարզեմ այդ աւելի որոշ կերպով: Գիւղական հարսանիքները կատարվում են ձմեռը, երբ զինին հասունանում է, երբ զիւղացիք անգործ են եւ կարող են ազատ կերպով զուարճանալ: Հարսանիքները հին սովորութեան համեմատ տեսում են եօթն օր եօթը զիշեր, այժմ թէեւ թեթեւացել են, քայց դարձեալ ծանր են առաւելապէս աղքատների համար: Մի քանի օր զիւղի ամբողջ հասարակութիւնը ուտում, խմում եւ քէֆ է անում հարսանիքի տանը: Հարսանիքի հանդիսակատարութիւնը կապված է քազմաթիւ ծէսերի եւ արարողութիւնների հետ: Ամօթ է համարվում, եթէ մէկը յետ կը մնար հասարակաց սովորութիւնից: Եւ սովորութեան հետեւելը կարող էր պատճառել կատարեալ չքաւորութիւն, եթէ հասարակութիւնը չօգնէր: Եւ անա ի՛նչ է լինում. աղջկայ հայրը, որպէս յիշեցի, այնքան ստանում է փեսայի հօրից, որ համարեա ծածկում է իր ծախսերը,

իսկ փեսայի հայրը ստանում է նուէրներ ըստ մեծի մասին փողով իր դրացիներից, որ ընծայվում են հարսի անունով: Դրանով նա ազատվում է հարսանիքի ծախսերից, եւ այսպիսով մի գոյգ պսակվում են հասարակութեան փողով, թէ եւ այդ փողը ստացվում է կողմնակի կերպով:

Կին լինելուց յետոյ աղջիկը իր ազատութիւնը բոլորովին կորցնում է: Հօր տանը թէեւ նոյնպէս մշտնապէս էր, բայց դարձեալ ուրախ էր, որովհետեւ իւրայինների մօտ էր գտնվում: Այժմ ընկել է նա մի անծանօթ շրջանի մէջ, ուր ամեն ինչ նրան օտար է: Եոյն իսկ փեսային նա նոր է տեսնում, եւ տեսնում է միայն գիշերով: Հօր տան մշտնապէս այստեղ ասելի բարդվում եւ քաղաղրեալ են դառնում: Այնտեղ նա իրաւունք չունէր միայն օտարների հետ խօսելու, իսկ այստեղ չէ կարող ոչ որի հետ խօսել: Իր փեսայի հետ նա խօսում է գաղտնի, երբ մի երրորդ անձն ներկայ չէր, իսկ ընտանիքի միւս անդամների հետ (բացի երեխայներից) խօսում է պօ՛ն տ օ մ'ի մ' ա յ ո վ: Հօր տանը նրա երեսը բաց էր, կարող էր ազատ նայել դէպի Աստուծոյ աշխարհը, իսկ այստեղ նրա դէմքը ծածկված է թանձր կարմիր քօղով, ոչ որի ցոյց տալ չէ կարող, մինչեւ անգամ իր փեսային, եթէ նրա մօտ մի օտար մարդ կար: Կնոջ համար ասել «երեսը բացված կին է», գիւղացու լեզուով մի եւ նոյն նշանակութիւնն ունի, որպէս ասել լիքը է, անգամ է: Կնոջ այս «չբխօսկանութիւնը»*), այդ փորձութիւնը հին սովորութիւնների համեմատ, շարունակվում էր եօթը տարի, երբ այդ շրջանը անցնում էր, հասակաւոր կնիկները հաւաքվում էին եւ հանդիսաւոր կերպով նրա «քօղը փոխում էին», այսինքն կարմիր քօղի փոխարէն ձգում էին նրա երեսի վրա սպիտակ, եւ այն օրից նա արտօնութիւն էր ստանում երեսը կիսով չափ բաց անել, եւ ըն-

* Յունաստանում կար մի դպրոց, ուր աշակերտները մի որոշեալ ժամանակ պէտք է միայն լուռ լսէին, խօսելու իրաւունք չունէին:

տանիքի մի քանի անդամների հետ խօսել, քայց ոչ սկեսուրի եւ սկեսրայրի հետ: Այժմ՝ յիշեալ պաշտօնական ծելերը շատ տեղերում չեն կատարվում. այլ երբ կինը մի քանի գաւակների մայր է դառնում, երբ նա իր մանկութիւնը անց է կացնում, այն ժամանակ կարմիր քողի փոխարէն սպիտակն է կրում. քերանը փոքր առ փոքր քայց է լինում, եւ կարողանում է իր դէմքը, եթէ ոչ օտարներին, գոնեա իր մերձաւոր քարեկամներին ցոյց տալ: Կարճ ասած, կինը այն ժամանակ միայն հասարակութեան անդամ է դառնում (իր նեղ մտքով), երբ պառաւում է:

Խօսելով հարսանիքի միայն տնտեսական կողմերի վրա, եւ մոռացայ մի քան: Առհասարակ գիւղական հարսանիքը այնքան հետաքրքիր խորհուրդներ ունի, որ պէտք է նրա մասին մի փոքր մանրամասն խօսել, քայց դա իմ հետազօտութեան նպատակից դուրս լինելով, եւ չեմ կարող լռել այն քանի մասին, որ վերաբերում է կին լինող աղջկայ քարոյականութեանը:

Ես կրկին վերադառնում եմ այն ժամանակին, երբ աղջիկը կին է դառնում: Հարսի մօրը փոխարինուա՛ է սկեսուրը: Անծինքը փոխվում են, քայց դերերը մնում են մի եւ նոյնը: Սկեսուրը մայր է դառնում, այն զանազանութեամբ միայն, որ նրա մէջ մայրական գութը քոլորովին քացակայ է գտնվում: Դա աւելի խիստ է, աւելի պահանջող է եւ աւելի դիտող է: Ամբողջ օրը նա մըթ-մըթում է, նրան գոհացնել անփորձ հարսը երբէք չէ կարող: Պառանները գերազրգիւ են լինում, եւ նա միշտ քարկանում է: Ոսկրների հետ նրա մէջ քարացել է եւ սիրտը: Առաւօտից մինչեւ կէս գիշեր հարսը պտըտվում է սկեսրոջ շուրջը, նրա զանազան հրամանները կատարելով: Ես չէ կարող մի նշան անգամ ցոյց տալ յոգնելու կամ դժգոհութեան: Ամբողջ օրը նա անց է կացնում ոտքի վրա, իսկ գիշերը իր անկողինն է մտնում, երբ ընտանիքի քոլոր անդամները քնած էին.

նա պէտք է ամենի տեղերը պատրաստէ, ամենին հանգստացնէ: Վաղ առաւօտեան նա ոտքի վրա է, երբ քուրըրը դեռ քնած էին: Սկեսուրը զարթնելով, անպատշաճ է, որ նրան անկողնի մէջ տեսնէ: Նա այն աստիճան համբերող է լինում, որ շատ անգամ քաւական ծանր հիւանդութիւններ տանում է ոտքի վրա, առանց պառկելու: Նա ոչ որին չէ յայտնում իր տկարութեան մասին, գուցէ զիտէ ամուսին այրը, քայց նա նոյնպէս լոում է: Հիւանդութեան պատճառով չը գործելը՝ զիւղացի կնոջ մասին համարվում է ծուլութեան նշան: Ամուսին այրը չէ կարող պաշտպան հանդիսանալ կնոջ տանջանքները թեթեւացնելու համար: Եւ միթէ նա կարող է հասկանալ, թէ նրա կրածները տանջանք է.—այդ զգացմունքը չէ տուած զիւղացի մարդուն. նա վարվում է կնոջ հետ նոյն անզթութեամբ, որպէս իր վարը վարող եգան կամ գոմէշի հետ:

Ամուսնութեան առաջին տարիներում հարսի գործունէութիւնը աւելի սահմանափակվում է տնային տնտեսութեան նեղ շրջանում, նրան խիստ սակաւ են դուրս թողնում: Եթէ նա այգին, պարտէզը կամ դաշտն է գնում, միշտ պառաւ սկեսուրը կամ մեծ հարսներից մէկը իր հետն են լինում: Այսպիսի հանգամանքներում հասկանալի է մանկահատակ հարսի քարոյականութիւնը: Այս ասելով ես նպատակ չունեմ պաշտպանել այն միտքը, թէ հարեմական դրութիւնը կարող էր քարոյականութիւնը պահպանել: Բայց միեւնոյն ժամանակ պէտք է նկատել, որ սիրահարութիւնների համար քաւական ժամանակ եւ ազատութիւն հարկաւոր է, որոնցից զուրկ է զիւղացի կինը: Յոգնած եւ միշտ աշխատող մարմինը հեշտասիրութիւն չէ զգում*): Գիւղերում կինը այնքան սեղմված է, որ ոչինչ ծածուկ չէ

---

* Բացի դրանից, ընտանիքը այսպիսի խիստ քարոյական եւ հաստատուն հիմունքների վրա է կազմված, որ կինը չէր կարող թեթեւ վարքի տէր լինել:

մտում: Կնոջ մի համարձակ նայվածքը, մի քառը օտար տղամարդի հետ, իսկոյն քամրասանքի առարկայ է դառնում: Ամուսնական անհաւատարմութիւնը խիստ հագուագիւտ է գիւղերում, եւ եթէ լինում են օրինակներ, պատժվում են մահով. խանդոտ տղամարդը ծածուկ կամ յայտնի սպանում է նրան, եւ հասարակաց կարծիքը արդարացնում է այդ եղերնագործութիւնը: Իսկ եթէ ամուսինը համբերում է կնոջ անառակութիւնը, նրա ընտանիքը դուրս է ձգվում գիւղական հասարակութիւնից: Դրանք զետեղվում են քաղաքներում: Պէտք է յիշել եւ այն, որ գիւղացի կինը ս ի ր ե լ չըզիտէ. նա միշտ երկու ծայրերի վրա է կանգնում, կամ լինում է հասարակաց կին, կամ իր ամուսնի կինը.—սիրականներ պահելու նա ոչ շնորհք եւ ոչ յարմարութիւն ունի: Երա յարաբերութիւնները իր տղամարդի հետ նոյնպէս չէ կարելի ասել, թէ սիրային ընստորութիւն ունեն.—որպէս նրա ձեռքերը կոշտացել են աշխատութեան մէջ, այնպէս էլ սիրտը կորցրել է իր զգայականութիւնը: Դուք չէք տեսնի գիւղացի կնկան, որ նա մինչեւ անգամ իր շատ մերձաւոր քարեկամուհիների մօտ խօսէր ամուսնի վրա: Երբ նրա մասին խօսք է քայգվում, կինը համարձակութիւն չունի նրա անունը անգամ քայցարձակ կերպով արտասանելու, այլ միշտ գործ է ածում „նա“, դերանունը, կամ այսպիսի խօսք՝ „Ստեփանի հայրը“, դրանով հասկանում են որ իր մարդուն է ակնարկում, որովհետեւ Ստեփանը նրա որդին է:

Բայց պէտք է նկատել եւ այն, որ քաղաքների մարքութիւնը առաւելապէս պահպանվում է այն գիւղերում, որոնք հեռու են քաղաքներից եւ որոնք մեծ ճանապարհների վրա դրված չեն: Օտար ազգերը մտցրին մեր գիւղերում եւ օտար մոլութիւններ, որոնք առաջ ծանօթ չէին: Այն օրից, որ գիւղերում յայտնվեցան գինեվաճառի դուքաններ, անքարոյսականութեան ժանտախտը տարածվել սկսեց, թէ եւ ոչ

որ չէ տեսել, որ գիւղացի կիներ ժամէր դուքանը խմելու համար, կամ արքած եւ ընկած լինէր փողոցում: Բայց դուքանները քաշում են դէպի գիւղերը այնպիսի օտար եւ խորթ հասարակութիւն, որոնցից մեր կանայք լաւ քանսովորել չէին կարող... Եւ այդ անբարոյականացնող հիմնարկութիւնները լինում են միայն մեծ ճանապարհների վրա եղած գիւղերում:

Ես եղել եմ Պարսկաստանում եւ Տաճկաստանում, այնտեղի գիւղացի հայ կանայքը համեմատաբար աւելի բարոյական են, քան թէ այստեղիները: Ի՞նչով մեկնել այս երեւոյթը: Իմ կարծիքով ուրիշ պատճառ չը կայ, քան թէ այն որ այնտեղ հայը կարողանում է պահպանել ընտանեկան մարբութիւնը իր վաղեմի սրբութեան մէջ, թէ եւ լինում են մահմետականների կողմից առեւանգութիւններ, բռնաբարութիւններ, բայց այդ դէպքերը աւելի առիթ են տալիս պահպանելու կնոջ անմատչելութիւնը:— Բռնութիւնը առաջ է բերում ինքնապահպանութիւն, իսկ վտանգաւոր է այն ազատութիւնը, որ իր հետ բերում է քարքերի ապականութիւն: Այստեղ այդ կրիզիսի մէջն է գտնվում հասարակութիւնը:

Ես այժմ դառնում եմ դէպի կնոջ աշխատութիւնը, թէ ինչով է օգնում նա տղամարդին գիւղատնտեսական գործերում: Նորահարսի աշխատութիւնները աւելի թեթեւ են լինում, համեմատելով հասակ առած կնիկների աշխատութեան հետ: Պառաւ սկեսուրները նրանց շատ չեն նեղացնում դրսի գործերով, եւ աւելի քանեցնում են տնային անտեսութեան մէջ: Այդ յառաջ է գալիս մասամբ այն սովորութիւնից, որ մանկահասակ հարսին իսկոյն դուրս թողնելը կարող էր վնասակար ազգեցութիւն ունենալ նրա վարքի վրա: Այսուամենայնիւ, կանանց աշխատութիւնները ամեն տեղ մի եւ նոյնը չեն, նրանք փոխվում են, նայելով տեղային պահանջներին: Այն գիւղերում, ուր քամբակի մշա-

կութիւն կայ, օրինակ, Երեւանի նահանգում, կնիկները բոլորովին խեղդված են աշխատութիւններով, քամքակի մշակութեան մեծ մասը նրանց վրա է. „քաղհան“ են անում, հաւաքում են հասունացած կօզակները, մաքրում են քամքակը կեղեւից եւ կորիզներից, նրանից թել են մանում եւ այլն: Այն գիւղերում, ուր այգեգործութիւնը զարգացած է, կնիկները դարձեալ շատ գործ ունեն. պտուղներ հաւաքելը, չորացնելը, խաղողի քաղելը, բոլորը նրանց գործն է: Ագարակային բերքերի, պարտէզների, քանջարանոցների մշակութիւնը նոյնպէս կնոջ գործ է: Կինը չէ մասնակցում միայն մանգաղի, քահի եւ արօրի գործածութեան մէջ: Տեղերի յարմարութեան համեմատ, կնոջ աշխատութիւնը աւելի բարդվում է եւ քազմատեսակ է դառնում: Մեր գիւղացին ծոյլ չէ եւ ոչ տգէտ, նա չէ քաւականանում գիւղատնտեսութեան մի ճիւղովն միայն, երբ հող ունի եւ տեղային պայմանները ներում են, նա ընդարձակում է իր տնտեսութիւնը. մի եւ նոյն ժամանակ նա երկրագործ է, ցանում է ցորեան, զարի, կտաւհատ, քունջութ, կանեփ, գերչակ եւ այլն, եւ մի եւ նոյն ժամանակ այգեգործ է, գինեգործ է, անասնապահ է,—այդ բոլորը աւելացնում են կնոջ աշխատութիւնը: Գիւղերում, ուր վարում են կիսախաշնարածական եւ կիսակրթագործական կեանք, կնոջ աշխատութիւնը աւելի բարդվում է, անասունների դարմանելը համարեա նրա վրա է մնում: Նրանք կթում են կաթը, իւղ եւ պանիր են պատրաստում: Նրանք խուզում են ոչխարները, բուրդից թել մանում, եւ իրանց սովուսիսների համար հագուստ պատրաստում: Մի քանի տեղի վում կինը արհեստագործում է գեղեցիկ գորգեր, կապերտաներ եւ շաւեր, որ վաճառականութեան նիւթ է դառնում: Մեծ տարբերութիւն կայ լեռնային եւ տափարակային տեղերի մէջ կնոջ թէ կեանքի ձեւերի եւ թէ պարսպմունքի վերաբերութեամբ: Լեռնային սարեւանդների վրա կեանքը դեռ

շատ չէ փոխվել իր նախնական ձևերից. մարդը դեռ աւելի հովիւ է, քան հողագործ: Իսկ կինը աւելի մօտ է քնութեանը: Այստեղ նա ապրում է կատարեալ նահապետական պարզութեան մէջ: Բայց դաշտային տեղերում, տափարակների վրա, կուտուրայի ազդեցութեան ներքոյ, կնոջ աշխատութիւնը եւ կենցաղավարութեան եղանակը փոխվում են եւ աւելի քազմատեսակ են դառնում:

Առհասարակ խօսելով, գեղջկուհին շատ է գործում, քայց նա աշխատում է ոչ իբրև ստրկուհի, որին մտրակով վարում են դաշտը, այլ որպէս ընտանիքի անդամ, որի հոգսերը նա քաժանում է: Նա գիտակցաբար է գործում, եւ այդ է, որ չէ յոգնեցնում նրան: Նա գիտէ, որ ապրուստը աշխատութիւն է պահանջում, եւ չէ ցանկանում քոլորը ձգել տղամարդի վրա: Տնտեսութեան մէջ կնոջ եւ տղամարդի աշխատութիւնները այն աստիճան որոշված են, որ ամեն միւր ճանաչում է իր պարտաւորութիւնը, եւ երբէք միմեանց չեն խանգարում, եւ ոչ հարստահարում: Կեանքը ընտանեկան խիստ պայմանների մէջ մշակել է որոշ օրէնքներ յւ կանոններ, որ պահպանվում են սրբութեամբ: Եւ եթէ մենք ունենք այսօր զիւղացիներ, որ 50 եւ 100 հազարների տէր են, այդ պէտք է որոնել նրանց տոկուն եւ անընդհատ աշխատութեան մէջ: Մեր զիւղացին ամբողջ տարին գործում է, մինչեւ անգամ Տիրոջ հանգստեան օրերը նա չէ պահում: Չմեռը միայն կարողանում է նրան բշել տան ծածքի տակ, քայց այստեղ եւս անգործ չէ մնում: Այսպիսի շարժուն գործունէութիւնը նրան յետ է պահում շատ մոլութիւններից եւ նա անճնատուր չէ լինում արադի եւ արբեցութեան: Խնայողութիւնը, ապագայի հոգը, որպէս ամեն հայ մարդու, նոյնպէս եւ զիւղացու տնտեսութեան յատկանիշն է: Բայց զարմանալի տարբերութիւն է տեսնվում Վրաստանի հայ զիւղացիների եւ նրանց մէջ, որ մի ժամանակ Պարսից տիրապետութեան ներքոյ են

եղել. առաջինների մէջ նշմարվում է վրացու ծուլութիւնը եւ անհոգութիւնը, թէ եւ համեմատաբար դարձեալ քարձօր են վրացուց:

Ճորտութիւնը խլում է գիւղացուց աշխատութեան եռանդը, նրա ինքնագործունէութիւնը, եւ մի եւ նոյն ժամանակ փչացնում ընտանիքի քարոյականութիւնը: Ճորտութիւնը պատրաստում է գիւղացուց անասուն իր կատարեալ նշանակութեամբ: Այդ նշանները դեռ մնում են թէ վրացի եւ թէ ռուս գիւղացու վրա: Բայց հայը, ոչ մի ազգի տիրապետութեան ժամանակ ճորտ չէ եղել, եւ այդ է պատճառը, որ նա համեմատաբար աւելի շատ է զարգացել ինքնագործունէութեան մէջ: Մեր գիւղացի կինը գիտէ արհեստագործել: մինչեւ անգամ տնտեսական այն անհրաժեշտ պիտոյքները, որ ուրիշ երկրներում ստացվում են գործարաններից, օրինակ, պանիր մակարդել, սապոն պատրաստել, մոմ թափել, միս ապխտել, մեղրուներ խնամել եւ այլն: Նա ծանօթ է մի քանի ներկերի հետ, որ ստանում է հանքերից, արմատներից եւ քոյսերից: Նա ծանօթ է մի քանի բժշկական դեղերի եւ հնարների հետ, եւ հարկաւորած ժամանակ ինքն է հոգ տանում զաւակների հիւանդութեանը: Բայց պէտք չէ մոռանալ եւ այն, որ զանազան խուլ տեղերում, այսինքն ճանապարհների հաղորդակցութիւնից դուրս, տակաւին հանդիպում են գիւղեր, որոնց մէջ կեանքը դեռ գտնվում է, եթէ շատե՛ք իր նախնական վիճակի մէջ, բայց կրում է խորին նահապետական կերպարանք: Մարդիկ քնաւում են Բսենոփոնի նկարագրած գե տ ն ա փ ո ռ ն եր ի մէջ: Բայց դրանք այլ եւս զազաններ չեն. ուտում են հաց եւ մարմինները ծածկված են ըստ մեծի մասին իրանց ձեռքով արհեստագործած հագուստներով. շատերը նրանցից սեփականութեան տէրեր են:

Այժմ եւս դառնում եմ դէպի գեղջկուհու մտաւոր զարգացումը: Ընթերցողը թող յիշէ այս հետազօտութեան

սկզբում դրած փորձիկ նկարագիրը, որ պատկերացնում էր գեղական ընտանիքի կազմակերպութիւնը: Կինը հպատակում է տղամարդին անպայման հնազանդութեամբ, իսկ ընտանիքի բոլոր անդամները խոնարհվում են գերդաստանի երեցների առջեւ: Կնոջ դերը բոլորովին կրատորական է, իսկ տղամարդինը—ներգործական: Այդ դէպքում, հասկանալի է, որ կինը չէր կարող ազդող լինել եւ փափկացնել տղամարդի քարքի կոշտութիւնը: Տղամարդը միշտ այն համոզմունքն ունի, թէ «կնկայ ծամը երկայն է, քայց խելքը—կարճ»: Տղամարդը կատարեալ տէր է, իսկ կինը հպատակ: Այսուամենայնիւ, նա չէ ծեծում կնկան.— ծեծը եւ կռիւր յառաջ են գալիս աւելի այն ժամանակ, երբ կինը իրան հաւասար աստիճանի մէջ է դնում տղամարդի հետ: Ընտանիքի կազմակերպութիւնը, որ ննթարկում է կնոջը անպայման հնազանդութեան, որ խլում է նրանից ամեն ազատութիւն, որ ստիպեցնում է կուրօքէն հետեւել բոլոր ընդունված ծէսերին եւ սովորութիւններին, —մի այսպիսի խիստ միապետական կազմակերպութիւնը, անկարելի է, որ չը հասցնէր կնոջը միակողմանիութեան, անշարժութեան եւ վերջապէս—թմամտութեան: Աւելացնենք աշխատութիւնը, անդադար եւ միակերպ աշխատութիւնը, որ շինում է կնկանից մի մեքենայ, մի ուղորմելի կրատորական էակ,—այն ժամանակ կըստարգլի նրա մտաւոր վիճակը: Ամեն մի կին իր մօր շարունակութիւնն է. նա անտիտիոխ աւանդում է իր յաջորդին այն, ինչ որ ստացել էր մօրից: Կնոջ խելքը եւ միտքը այսպիսի պայմաններում զարգանալ կարող չէ: Անընդհատ եւ դժնդակ աշխատութիւնը, քացի խելքից, չէր կարող շագոնել գեղացի կնոջ եւ մարմնական կազմուածքի վրա: Ծա խիստ շուտով է կորցնում իր թարմութիւնը. դեռ երեսունի չընասած, նա արդէն պառսակ է: Եւ ի՞նչ է ստիպում նրան պահպանել իր կանացութիւնը. ամուսին այրը գործ է

պահանջում եւ ոչ գեղեցկութիւն: Խիստ սակաւ կարելի է տեսնել որ մինչեւ անգամ քաւական կարողութիւն ունեցող տան կինը լաւ հագնուած լինէր: Առհասարակ այն կինը, որ իրան մարուք է պահում եւ լուացվում է, համարվում է կասկածաւոր: Մինչեւ այսօր գիւղերում կօշիկները ընդունուած են որպէս զարդ, եւ ոչ ռոմանտիկներ: Մօտեցէք գիւղացի կնոջը, իսկոյն ձեր քթին կըխփէ մի վատ հոտ: Ի՞նչից է այդ: Ամեն օր թոնիրը վատում են կերակուրի եւ հաց թխելու համար, ամեն օր ամբողջ տունը լցվում է ամթարի կծու ծխով եւ միով: Խեղճ կինը այդ ծուխի մէջ ապուխտ է դառնում: Հայ կնոջ աչքերը, որ քնութիւնից այնքան գեղեցիկ են, բոլորովին փչանում են ծխի եւ փոշու մէջ. դուք շատ սակաւ կը տեսնէք առողջ աչքեր: Ժանր աշխատութեան եւ ընտանիքի ճնշման ներքոյ կինը բոլորովին կորցնում է իր ուրախութիւնը. նրա երեսին երբէք ծիծաղ չէք տեսնի. նա միշտ տխուր է: Նրա մէջ չը կայ քնաւորութեան եւ այն զուարթութիւնը, որ յատուկ է մինչեւ անգամ վայրենիներին: Ով գործ է ունեցել գիւղացի կնոջ հետ, գիտէ, որ նրա մէջ սիրտը մեռած է . . .

Քաղաքներին մերձաւոր գիւղերը, յարաբերութիւն ունենալով քաղաքացիների եւ համեմատաբար սուղի զարգացած հասարակութեան հետ, ցոյց են տալիս մի քանի փոփոխութեան նշաններ: Քաղաքի մոլութիւնները ներս են սողում գիւղական համեստ խրճիթներում նորածնութիւնների հետ: Թէյի գործածութեան հետ մտնում է եւ իւրիւրայն երի գործածութիւնը: Կնիկների երեսները կամաց-կամաց բացվում են. նրանց բերանի փականքը բարձրվում է: Հասկանալի է վտանգը, երբ կեանքի այլափոխութիւնը սկսվում է հագուստից եւ կերակուրներից: Այս տեսակ կանայք, որոնց կարելի է կոչել գիւղական մօդէսի խանութներ, մի ծիծաղելի խառնուրդ են ներկայացնում:

նրանք „ոչ հայի խունկ են եւ ոչ թուրքի ուղարլիկ“*։ Խօսացրու նրան, կըտեսնես, որ նա ոչինչով չէ տարբերվում միւս գոեհիկներէից, քացի մի քանի լրբութիւններէից, որ չես տեսնի իր նախնական ձեւի մէջ մնացած կնոջ մօտ։

Այս բոլորից յետոյ կայ մի քան, որ մեծ ապագայ է խոստանում։ Գիւղացու ընտանեկան կեանքը իր հաստատուն հիմունքներով եւ իր քարոյական գորութեամբ մի շատ արգաւանդ հող է կըթութեան գործի համար։ Երա մէջ կան անմշակ, քայց հարուստ ընդունակութիւններ։ Ես ոչ մի ուրիշ պատճառ չեմ ճանաչում, որ պահպանեց հային իր աննախանձելի պատմութեան երեսից,—քայց միայն ընտանիքի քարոյական գորութիւնը իր որոշ առանձնութիւններով։ Դարերի ստրկութիւնը եւ մշշումը չէ քարացրել նրան այն աստիճան, որ անընդունակ լինէր մի նոր փոփոխութեան. այլ ընդհակառակն կեանքի կռիւի մրցութիւնը շինել է նրանից քաւական գործնական մարդ։ Ես չափազանց էլաստիկային եւ դիւրաթեք ընաւորութիւն ունի։ Այս պատճառով մենք չենք կարող ասել, թէ ունենք զիւղական հասարակութիւն, այդ քառի ճիշդ նշանակութեամբ։ Մեր զիւղացին զիտէ հանգամանքներից օգուտ քաղել, նա կեանքի պայմանների հետ այնպէս շուտ հաշտվում է, եւ յարմարութեանը նայելով, այնքան ճարպիկ կերպով փոխում է իր պարապմունքների ձեւը, որ այսօր նա հողագործ է, միւս օր վաճառական է դառնում, յետոյ արհեստաւոր եւ այլն։ Եւ ամեն գործի մէջ նրան հետեւում է կինը։ Դուք կըտեսնէք մեր զիւղացիներից ոչ միայն հարուստ վաճառականներ եւ արհեստաւորներ, այլ ծառայողներ, աստիճանաւորներ, քժիշկներ, վարժապետներ եւ պրօֆէսօրներ։ Մինչ հզօր պետութիւնները դժուարանում

* Մի տեսակ բոյսի սերմ է, որ մահմետականները ծխում են գերեզմանների վրա, որը խիստ անախորժ հոտ ունի։

են պարտադիր ուսումը մտցնել իրանց գիւղացիների մէջ, մերոնք արդէն դպրոցներ ունեն, կամ մտածում են ունենալ: Մի առաջնորդող, մի օրինակ քառական է, որ նա հասկանայ կրթութեան օգուտը: Բայց բոլորի վրա գործնական եւ շահի կէտից է նայում: Օրինակ, տեսնում է, որ դրացու որդին մի վաճառականի մօտ ծառայ մտնելով, վերջը գործակատար դարձաւ եւ հարստացաւ,—ինքն էլ է աշխատում որդուն վաճառականի յանձնել: Կամ մէկի որդին զաւտական դպրոցում ստիօրելով, վերջը ծառայող դարձաւ, ինքն էլ է նրա օրինակին հետևում: Մեր գիւղացի կենը կամ աղջիկը ամենեւին չէր տեսնի, որ քաղաք գնալով, աղախին դառնային. որք եւ բոլորովին անտէր աղջիկները քացառութիւն են.—գնում են քաղաք տղաները միայն, այն եւս ոչ թէ տներում նպաստաւորութիւն անելու համար, այլ վաճառականի կամ արհեստաւորի մօտ մտնելու համար: Մեր գիւղացին քազմատեսակ ընդունակութիւններ ունի.—այդ նրա գլխաւոր յատկանիշն է: Իրանից են առաջ գալիս այն երեւոյթները, որ տնտեսութիւնը եւ կեանքի նդանակները չափազանց տարբերվում են միմեանցից: Դա լաւ նշան է: Տեսնում են գիւղեր, ուր ամբողջ ընտակիչները պարսպում են վաճառականութենով, թէեւ այդ գիւղը ոչ կենտրոն է եւ ոչ վաճառականութեան յարմարութիւն ունի: Բայց ի՞նչպէս եղաւ: Գիւղացիներից մէկը վաճառականութեան մէջ քաղո գտաւ, եւ բոլորը հետևեցին նրա օրինակին: Նրանք տարածվում են Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի զանազան քաղաքներ, խօսում են զանազան լեզուներով, եւ երբեմն միայն վերադառնում են ցիլիսդրներով եւ ոսկեայ շղթաներով իրանց կարօտ մնացած ընտանիքը տեսնելու համար: Ծատ անգամ 5—6—10 տարի է տևում նրանց պանդխտութիւնը եւ ողորմելի կիներ համբերում է առանց տղամարդի, միշտ անարատ պանելով իր ամուսնական հաւատարմութիւնը: Ես նկատել եմ,

կանայքը, որ դատապարտված են այդ վիճակին, ըստ մեծի մասին մեռնում են քարակացաւով: Զօկերը կարող են այս դատակարգի օրինակ լինել: Կան զիւղեր, ուր քնակիչների մեծ մասը հիւս, ոսկերիչ, որմնադիր եւ ուրիշ արհեստաւորներ են, որոնց պարապմունքը իրանց տեղում գործադրութիւն չը գտնելով, թափառում են քաղաքից քաղաք: Մինչեւ անգամ ամենամարտոյական օրինակները մի ամբողջ զիւղի հասարակութեան մի կեղտոտ գործով են զբաղեցնում.— «խաշագողները» յայտնի են արդէն... Այդ բոլորը կեանքի նշաններ են, բայց վասն այն է, որ զիւղացին, հէնց որ փոքր ի շատէ փող է ձեռք գցում, տեղափոխվում է դէպի քաղաք: Գիւղական ասպարէզը նեղ է գտնում իր ընդարձակ գործունէութեան համար: Այն ժամանակ միայն զիւղացին իր կանոնաւոր եւ նօրմալ դրութեան մէջ կը մտնէ, երբ ճանապարհների հաղորդակցութիւնը կը հեշտանայ. զիւղատնտեսութիւնը նոր ձեւ կը ստանայ, փոխելով իր նահապետական կերպարանքը:

Գէտք չէ մոռանալ եւ դպրոցի անքարոյականացնող ազդեցութիւնը: Երեսակայեցէք աղջկայ դրութիւնը, որ նա մանկութիւնից փակված է եղել տան պատերի մէջ, որ նա երբէք տնից դուրս չէ եկել առանց մօր, որ նա մարդերից այնպէս է վախում, որպէս գայլերից,— յանկարծ նրան մենակ դուրս են թողնում, որպէս թռչունը վանդակից: Երա ծնողները ծառայ կամ աղախին չունեն, նա մենակ պէտք է գնայ դպրոցը, որ շատ անգամ հեռու է գտնվում: Արտաքին աշխարհը— փողոցը— այն աստիճան տերված եւ անկարգ է, որ չէր կարող վնասակար ազդեցութիւն չանել նրա վրա: Գաւառական քաղաքները ըստ մեծի մասին խստն լինելով մահմտականների հետ, աղջիկը մինչեւ դպրոց հասնելը լսում է հազարոք վատ խօսքեր թուրքի տղաներից (հայ տղերքն էլ նրանցից սրակաւ չեն): Սկըզբում նա երկչոտ է լինում, ուշադրութիւն չէ դարձնում,

անց է կենում: Եկտոյ փոքր առ փոքր սիրտ է առնում, սկսում է պատասխանել... Այս հանգամանքները ի նկատի ունելով, ես հասնում եմ այն ցաւալի համոզմունքին, թէ աղջիկը, որ դպրոցի երես չէ տեսնում, աւելի քախտաւոր է, թէեւ նա մտում է տգէտ, քայց պահում է իր քարոյականութիւնը անարատ: Այլ եւս չեմ ասում, թէ թերի եւ աննպատակ ուսումը միշտ վնասակար է լինում: Բարեքաղաքը մեր զաւառական քաղաքներում դեռ չը կան կարելու սրհետանոցներ. Թիֆլիսում այժմ սովորութեան մէջ մտած կարուհիների մագազինները աւելի մեծ թուով փչացնում են աղջիկներին...

Երբ աղջիկը դառնում է 14—15 տարեկան, ծնողները մտածում են նրան մարդու տալ: Օժիտի սովորութիւնը սկսված լինելով զաւառական քաղաքներում, որքան ընդհանրանում է նա, այնքան աւելի ծանրանում է աղջկայ վիճակը սղքատ ընտանիքի վրա: Աշխատում են շուտ ազատվել այդ բռնից: Այս պատճառով, աղջկայ մահը շատ անգամ հանդիպում է ծնողների ներքին յօժարութեանը, որ թեթեւացնում է նրանց մի մեծ հոգսից: Գիւղացիները քաղաքաւոր են այդ մասին. այնտեղ փեսայի հօրից փող են ստանում: Վատն այն է, որ աղջկան թոյլ չեն տալիս ինքն իր սպազան տնօրինելու. նա գուցէ կը գտնէր մէկին, կընկնէր նրա գիրկը, եւ առանց ծնողներին ծախսեր պատճառելու, կը պտակվէր նրա հետ: Այս պայմանում եւս հօր եւ մօր կամքը գերակշռութիւն ունի. նրանք պէտք է տնօրինեն աղջկայ քախտը. նրանք պէտք է գտնեն իրանց հաւանած եւ սրտի ուզած մի փեսայ: Բայց աղջկան «իրանց սրտի ուզած» մարդուն տալու համար փող պէտք է. առհասարակ արհեստաւորները փող չեն ունենում: Երանք կամ պէտք է պարտք անեն օժիտ պատրաստելու համար, կամ պէտք է աղջկան զցեն առաջին հանդիպող անպիտանի ձեռքը, եթէ նա սակաւ փող էր պահանջում: Ըստ մեծի մա-

սին պատահում է վերջինը: Սէրը ամենեւին դեր չէ խաղում արհեստաւորների ամուսնութեան մէջ. եւ ո՞րտեղ կարելի էր սիրել, երբ աղջիկները տղաների հետ բնաւ չեն տեսնվում: Չարսաւնների սովորութիւնը դեռ ոչ ըողորովին վերացել է գաւառական քաղաքներից. աղջիկը տրանից դուրս է գալիս, ոտքից ցզուլիս ծածկված սպիտակ սփածանելիքի մէջ: Արհեստաւորի աղջիկը տալիս են արհեստաւորի տղային. շատ անգամ՝ նա պսակվում է իր հօր աշակերտի հետ, եթէ այդ վերջինը դիւր էր եկել իր վարպետին, կամ խոստանում էր լաւ ապագայ: Խիստ սակաւ է պատահում, որ նա պսակվէր մանր վաճառականի հետ: Աղջիկը տեսնում է իր փեսային այն օրը, երբ նրան տարել էին եկեղեցի պսակելու, այնտեղ միայն քահանայն ձեռի համար հարցնում է նրա յօժարութիւնը, արդեօք սիրո՞ւմ էր իր փեսային, արդեօք համաձայն էր կին լինելու . . . Աղջիկը ոչինչ չէ պատասխանում, միայն հաւանական շարժում է անում գլխով: Բայց եթէ նա չը զիտէր այդ, կամ առաջուց չէին սովորեցրել, մի կին ետեւից նրա զուխը ձեռքով դէպի ցած է խոնարհեցնում, որ նշանակում է „այո՛“ . . . „համաձայն եմ“ . . .

Կին լինելուց յետոյ նրա վիճակը աւելի վատթարանում է. նա միանգամայն կորցնում է եւ այն փոքրիկ ազատութիւնը, որ վայելում էր առաջ: Գաւառական քաղաքներում, աւելի ժողովրդի ստոր եւ միջին դասերի մէջ, կնոջ պահպանութիւնը դեռ կրում է իր վրա շատ հարեմական առանձնութիւններ. նրա վրա աւելի խիստ են հըսկում քան թէ զիւղերում, ուր տնտեսական աշխատութիւնները շատ անգամ նրան տանից դուրս են կոչում արտը, այգին, կամ դաշտում քանելու, որտեղ նա գոնեաւ արձակ աշխարհ է տեսնում: Բայց այստեղ կնոջ աշխարհը փակված է տան պատերի մէջ, եւ ոչ ոքի յետ յարաբերութիւն չունի: Նա սպրում է քանտի մէջ, կամ աւելի փափուկ

լեզուով խօսելով, որպէս մի ծաղիկ թառամում է սպա-
կեայ գրուանի ներքոյ, առանց լոյսի եւ առանց օդի: Եւ
իրաւ, դուք չէք տեսնի մի կին արհեստաւորների մէջ, որ
երեսին գոյն ունենար, նա միշտ դեղնած է լինում, շրթուն-
քը ցամաքած, որպէս տենդոտ, եւ աչքերը մարած: Հասա-
րակաց գրօսանքի եւ գուարձութեան տեղերը, եթէ կային
այսպիսիները գաւառական քաղաքներում, դեռ մատչելի
չեն ժողովրդի աղքատ դասին. արհեստաւորը իր կնոջը
բաց չէ թողնում յամախել այնպիսի տեղեր, որոնք իր
կարծիքով անառակների համար են: Կինը մաշվում է տան
մէջ. նրա մեծ գուարձութիւնն այն է, որ երբեմն նստում է
լուսամուտի առջեւ եւ նայում է փողոցի անցուղարձին,
բաց փողոցի վրա բաց արած լուսամուտներ ըլլոր տները
չունեն: Ծա տեսնվում է խիստ հագիւ անգամ մերձաւոր
ազգականների հետ, կեանքը շատ առանձնացած է, որով-
հետեւ բարեկամների հետ յարաբերութիւն պահպանելը
պահանջում է ծախսեր, պէտք է մի ըսնով գոհացնել հի-
րերին:

Ընտանիքի կազմակերպութիւնը եւ նրա սովորութիւն-
ները համարեա նոյն են, որպէս զիւղերում, միայն այստեղ
աւելի որոշ ձեւ են ստացել: Եոյնպէս գերդաստանի հայրը
բարձր հեղինակութիւն ունի, նոյնպէս կինը ստորադրվում
է իր տղամարդին ամենայն հնազանդութեամբ, նոյնպէս
օտար տղամարդի հետ չէ խօսում նա եւ ոչ երեւում է
մի ուրիշ մարդու աչքին: Իր ամուսնի հետ տեսնվում է
նա միայն զիշերով, երբ վերադառնում է նա խանութից
ըլլորովին յոգնած եւ շուտով պառկում է հանգստանալու:
Մի ըսն կարող էր նրան մոլորեցնել ուղիղ ճանապարհից,
այն է տարածուող շոպլութիւնը, որ սկսել է մուտք գոր-
ծել եւ արհեստաւորի համեստ խրճիթում: Բայց շահվել
ուրիշից իր պաճուճանքի եւ զարդարանքի համար նա չէ
կարող, որովհետեւ մի աւելորդ ըսն նրա վրա, որ ամուս-

նի գնածը չէր, իսկոյն կարող է նկատելի լինել մարդու աչքին: Գաւառական քաղաքներում իւրաքանչիւր ընտանիքի առանձին տուն ունենալը, եւ մի ամբողջ տան մէջ միմիայն մէկ ընտանիքի բնակվելը բաւական պահպանում է կնոջ քարոյսականութիւնը: Առհասարակ նկատված է, կինը աւելի շուտ է փշանում այն ժամանակ, երբ քազմաթիւ ընտանիքներ ածած են միմեանց վրայ մի եւ նոյն տան մէջ, եւ շատ սեղմված կերպով բնակվում են զանազան կացարաններում: Մեր գաւառներում անկարելի է տեսնել, որ երկու ընտանիք մի եւ նոյն տան մէջ բնակվէին. ընտանեկան պայմանները չեն ներում մի այսպիսի խառնակութիւն: Դա ունեցաւ իր օգուտը այն կողմից, որ ամեն մարդ, որքան էլ աղքատ լինէր նա, աշխատեց առանձին տուն ունենալ: Այդ մասին պէտք է շնորհակալ լինել պարսիկներից, թէ չէ, շուտով կը կազմվէր մեր մէջ անտուն, անտեղ պրօլետարիատ:

Եթէ արհեստաւորների կնիկների մէջ կարելի էր գրտնել մէկին, որ մեղանչէր ամուսնական հաւատարմութեան դէմ,—կարող եմ հաստատ ասել, որ յանցաւորը տղամարդ ամուսինն է: Նա կամ արբեցող է, կամ չափազանց ծոյլ եւ անպիտան. օրվայ վաստակը գիշերը վատնում է գինեվաճառի մօտ, թողնում է կնոջը տանը քաղցած, եւ ամենեւին չէ մտածում կիսամերկ երեխաների վրայ: Նա շաքաթներով տան երես չէ տեսնում. ուրտեղ է անցկացնում, յայտնի չէ, եւ երբեմն հարբած տուն է դառնում, կարծես նրա համար միայն, որ կնոջը մի լաւ ծեծէ: Երբեմն զաւակները վկայ են լինում սարսափելի տեսարանների իրանց ծնողների մէջ, եւ այստեղից դրվում է նրանց փրչանալու սկիզբը: Բայց չըկայ մի աւելի երջանիկ, մի աւելի խաղաղ շրջան, որպէս աշխատատէր եւ արդար արհեստաւորի ընտանիքը.—ժրաջան կինը տան եւ երեխաների հոգին է բաշում, պահում է նրանց մարտը եւ առողջ,

մարդը գործում է արհեստանոցում. նրանք ապրում են գոհ եւ անվրդով կեանքով. խնայողութիւնը իրանց տնտեսութեան գլխաւոր օրէնքն է, մտածում են զաւակների վերա եւ յետ են գցում փոքրիկ գումար սեւ օրվայ համար:

Բայց լինում են ցաւալի դէպքեր: Կինը, քացի տնային տնտեսութիւնից, որ արհեստաւորի ընտանիքում այնքան ծանր չէ, ուրիշ ոչինչով չէ օգնում տղամարդին. այսինքն, նա չէ սովորել որ եւ իցէ քան, որ կարողանար ինքն եւս ազատ կերպով փող վաստակել: Ընդունված սովորութիւնները եւ հասարակական կեանքի պայմանները թոյլ չեն տուել նրան ընտանեկան օջախից դուրս մի ուրիշ գործով զբաղվելու: Ընտանիքի գլխաւոր աշխատողը, նրա ապրուստը հայթայթողը մտած է տղամարդը: Քանի որ նա կենդանի է, կինը քախտաւոր է, նա աշխատում է եւ ընտանիքը պահում է: Իսկ երբ տղամարդը մեռաւ, առանց թողնելու որ եւ իցէ կարողութիւն, այն ժամանակ կինը իր ապրուստը շարունակելու համար ունի մի ճանապարհ միայն, կամաց-կամաց դիմել դէպի մահ: Ըստ մեծի մասին այդ պատահում է . . . Աղքատութիւնը սարսափելի գոհեր է տանում:

Արհեստաւորի կնոջ վիճակը քարձրացնելու համար եւ նրա ապրուստը ապահովելու համար այնքան պէտք չէ ուսումը,—որը ոչնչով նրան հաց տալ չէ կարող,—որքան պէտք է սովորացնել մի արհեստ, որ նրանով ապրել կարողանար: Այդ միայն կարող է քարձրացնել կնոջ վիճակը եւ նրան հաւասար աստիճանի վրա դնել տղամարդի հետ: Երբ կինը ազատ պարապմունք ունի, երբ նա էլ իր կողմից օգնում է ընտանիքին, այսպիսով նա կախում չի ունենայ տղամարդից, եւ կը գտէ իր վզից նրա բռնութեան կոպիտ լուծը: Տղամարդն էլ իր կողմից կունենայ դէպի նա քացի սէրից, մի առանձին պատիւ, երբ կը գտնի նրա մէջ մի լաւ աշխատակից: Այսպիսի կինը միշտ ազատ կը-

մնայ այն ախտից, որի մէջ գցում է նրան աղքատութիւնը
ամուսնի մահից յետոյ. նա կարող կըլինի արդար եւ ազ-
նիւ կերպով հայթայթել իր հացը: Բացի դրանից, երբ կի-
նը մի քան գիտէ, երբ նա ունի իր մէջ մի կ ե ն դ ա ն ի
կ ա պ ի տ ա լ, այն ժամանակ նա կարօտութիւն չի ունե-
նայ մեռած կապիտալով—օժիտով իր համար փեսայ գը-
նել. ամեն մարդ կըցանկանայ իր վիճակը մի այնպիսի
ընկերուհու հետ կապել: Բայց արհեստաւորի կնոջը իր
այժման վշտալի դրութիւնից ազատելու համար, նախ եւ
առաջ պէտք է փոխել հասարակական յիմար նախապա-
շարմունքները, եւ պէտք է նրան դուրս քաշել ընտանիքի
փակված շրջանից:

Մինչեւ այստեղ ինչ որ խօսվեցաւ արհեստաւորների մասին, վերաբերվում էր զաւառներին միայն, քայց չէ կարելի մի քանի խօսք շատել եւ Թիֆլիսի արհեստաւորների կանանց մասին, ուր կեանքը եւ նրա պահանջները բոլորովին տարբերվում են, ուր կենը այն չէ, ինչ որ է զաւառներում:

Թիֆլիսը, որպէս Կովկասի քաղաքակրթութեան կենտրոն, մի եւ նոյն ժամանակ է եւ մոլորութեան կենտրոն. այստեղ դարընվում են ամեն տեսակ ախտեր եւ տարածվում են դէպի զաւառները: Այդ փոքրիկ քաղաքը ներկայացնում է մի ամբողջ Բաբելոն, ուր Ներոպան, Ասիան եւ Կովկասը իր վայրենիներով,—բոլորը զետեղված միասին, ներկայացնում են մի զարմանալի խառնափնթորութիւն: Տիպերի քազմատեսակութիւնը յառաջ է բերում բնաւորութիւնների եւ սովորութիւնների անթիւ տարբերութիւններ, որոնց հետագօտեւը չափազանց դժուարին է: Ընտանիքի նահապետական կազմակերպութիւնը քայքայված է: Ոչինչ աւելի վնասակար չէ կարող լինել, քան թէ այն երբ յանկարծ քանդվում են դարերով հաստատված եւ կեանքի մէջ մտած սովորութիւնները, եւ առանց փոխարինվելու նոր եւ աւելի քարոյական հիմունքներով, նրանց տեղը դրվում է կատարեալ համարձակութիւն:—Այդ կրիգիսի մէջն է գտանվում Թիֆլիսի հայ կնոջ վիճակը: Ընտանիքի փակված շրջանից յանկարծ նրան քաց են թողնում դէպի լայն աշխարհ, առանց նախապէս աշխարհի

հետ վարվեալու պէտքերը նրան սովորացնելու: Խիստ հեշտ է լինում որսալ այն թռչուններին, որ երկար ժամանակ կանդակի մէջ էին պահվել . . .

Այդ կարճ քայց ընդհանուր նկատողութիւնից յետոյ ես անցնում եմ դէպի արհեստաւորի կինը:

Արհեստաւորի կեանքի մէջ նկատվում է երկու տեսակ մրցութիւն. մէկը, նրա ասիական արհեստի մրցութիւնը եւրոպականի հետ, միւսը, նահապետական կեանքի մէջ սնված նրա կնոջ մրցութիւնը նոր սովորութիւնների հետ: Երկուսն էլ որպէս փտած հնոտիք, ընկնելու եւ անհետանալու վրա են.—նորը տիրապետում է:

Արհեստաւորներին, մանրավաճառներին, մանր աստիճանաւորներին եւ զանազան ատենական տեղերի ստոր ծառայողներին կարելի է զետեղել մի դասակարգութեան ներքոյ եւ կոչել մ'իջի ն դաս*: Կնոջ դրութիւնը ամենի մօտ, աննշան տարբերութիւններով, մի եւ նոյն է: Բայց ես զըլխաւորապէս նկատի ունեմ արհեստաւորներին եւ մանրավաճառներին: Բարբերի մարքութիւնը վերաբերական է. կան մարդրներ եւ կան անմարդրներ. պէտք է խոստովանվել, որ վերջինների թիւը առաւելութիւն է կազմում. եւ վստն այն է, որ հետզհետէ աճելու վրա է: Արհեստաւորները եւ մանրավաճառները թիՓլիսում, իրանց զաւառացի համարուեստների նման սեփական տներ չունեն. այստեղ ըստ մեծի մասին քնակվում են վարձով. ամենաբաղդաւորը երկու սենեակ ունի: Ամուսին այրը զործում է առանձին, քա-

* Խսկապէս մեր քաղաքներում ժողովրդական դասակարգերը դեռ ըստ չեն կազմակերպված, որոշ ձեւ չեն ստացել: Ստոր դաս, որի ներկայացուցիչներն են մշակները, եւ առհասարակ պրօփետարիատը, չունենք. ժողովրդի դասակարգութիւնը սկզբում է մ'իջին դասից եւ վերջանում է կարողութեան տէր բուրժուայով, որի ներկայացուցիչներն են զլիաւորապէս հարուստ վաճառականները եւ մասնաւորապէս մեծ աստիճանաւոր ծառայողները, — դրանց պէտք է կոչել բարձր դաս: Արիստոկրատիա չը կայ:

գարումը, իր խանութի մէջ: Կինը մենակ մտաւ է տանը: Աղջիկը ծնւում է նեղ սենեակում, որ գրկւած է թէ օդից եւ թէ լոյսից: Ճնողները միշտ վրդովմունքով են հանդիպում նրա աշխարհ գալուն, որ քերում է իր հետ հոգսերի մի աճագին ծանրութիւն: Փոքրիկ գերդաստանը, որ հագի-հագ քարշ է տալիս իր տնտեսութիւնը, պէտք է սնուցանէ նրան, հսկէ նրա վրա, մի քան սովորեցնէ, եւ վերջապէս մարդու տայ: Դա ամենից դժուարն է: Եթէ մայրը քաւական առողջ է, ինքն է ծիծ տալիս փոքրիկին, իսկ եթէ կաթ չունի, կերակրում են այժի կաթնով: Միջոցները չեն ներում ծծմայր վարձել: Ենդ եւ խեղոված սենեակում, ուր ամեն ինչ խառնված է մինը միւսի հետ, մանուկը մեծանում է ամեն կեղտոտութեան մէջ: Գիւղերում երեխան աւելի քախտաւոր է, չի նեղվում, այլ արձակ օդի մէջ քաւական լայն ասպարէզ ունի: Այստեղ քնակարանը, որ քնդամներ երկու քայլ լայնութիւն ունի, դառնում է կատարեալ լուսցրի փոս, պէտք է լողացնել մանուկին, ամեն օր տասն անգամ փոխել նրա շորերը: Երբ աղջիկը դառնում է երկու երեք տարեկան, իսկոյն դուրս է փախչում իր քանտից. փողոցը աւելի է հրատուրում նրան, այնտեղ կարող է ազատ շունչ քաշել: Մայրը ուրախ է լինում նրա քացակայութեամբ, որ տան կարգը չէ խանգարում, չէ կոտորում: Իսկ դրսում ի՞նչ է անում,—գլուխը քարին:

Երբ աղջիկը դառնում է վեց, եօթը տարեկան, մայրը թոյլ է տալիս վագել իրանց փողոցի փութունջու մօտ, երբ պէտք էր հաց գնել, կամ միս տալ խորովելու. նրան ուղարկում են եւ մերձաւոր մանրավաճառի մօտ, երբ պէտք էր շարք գնել: Երբեմն նրան թոյլ են տալիս նրա տել փողոցի քաց դռան շէմքի վրա եւ նայել անց ու դարձին, այդ աւելի զուարճացնում է. տանը շափազանց նեղ է եւ տխուր: Եւ այսպէս, նրա առաջին դաստիարակութիւնը սկսվում է փողոցից:

Եթէ տունը մօտ էր եկեղեցուն, եւ այնտեղ գտնուում էր ծխական դպրոց, մայրը ուղարկում է աղջկան կարդալու, երբ ժամանակը հասնում է: Բարձր դպրոցներում տալու միջոցներ չըկան: Առանց աղախնի եւ առանց ծառայի նա կարողանում է ամեն օր յանախել դպրոցը, որովհետեւ քառական վարժված է փողոցին: Դպրոցում սովորացնում են նրան ամեն քանից շատ փոքր, որ ասել է ոչինչ չեն սովորացնում: Այդ ոչինչ, մայրը ունի իր առանձին փառասիրութիւնը, նա ուսման վրայ շատ էլ ուշադրութիւն չէ դարձնում: քառական է միայն, որ իր աղջկան տեսնում է դպրոցական համազգեստի մէջ, կրում է գրքերով լի պայուսակ, խառնում է իր մայրենի լեզուի հետ օտարազգի քառեր, եւ անարտելուց յետոյ, որպէս ուսեալ եւ լուսաւորված, իրաւունք կունենայ փոխանակ «թաւսակրաւի» իր գլխին ծածկել «շեւապա»:

Ես վեր առեցի խիստ մասնաւոր օրինակ, արհեստաւորների կամ մանրավաճառների աղջիկների մեծ մասը դպրոցի երես չեն տեսնում, այլ մեծանում են առանց մի բան սովորելու: Երանց կարելի է ճանաչել գլխի ծածկոցներից, թէ որն է կրում շեւապա եւ որը թաւսակրաւի: Թէ այսպէս, եւ թէ այնպէս, տարրերութիւնը միայն հագուստի մէջն է, քայց կրթութիւնով մինը միւսից չէ որոշվում:

Ահա աղջիկը տասնուկէս եւ տասն եօթն տարեկան է: Այդ շատ վտանգաւոր մի հասակ է: Երա վրա հսկում է եւ մտածում է մայրը միայն. հայրը ուշադրութիւն չէ դարձնում, եւ կարելի է ասել, որ թշնամարար է նայում նրա վրա, որպէս մի գող, որ վաղ թէ ուշ պէտք է նրա տունը կողոպտէր: Աղջիկը դեռ քառական ամօթխած է եւ երկչոտ. պէտք է «բացել» նրան, աշխարհ մտցնել: Մայրը առաջնորդում է: Սկզբում նրան թոյլ են տալիս կտուրի վրա, իր հասակակիցների հետ ամէլ, «լէզգէվար» պար գալ եւ «տաշի»

խիել: Յետոյ մայրը տամում է իր հետ, ուր եւ գնում է, երբեմն քարեկամների մօտ, երբեմն քազարը, երբ պէտք է մի նոր հագուստ գնել: Լինում են եւ որոշված այցելութիւններ. օրինակ, շաբաթ երեկոյները գնալ Բէթղեհէմ համբուրելու, այս եւ այն եկեղեցու տօնախմբութեանը (օրա) ներկայ գտնվել եւ այլն: Դրանք մի տեսակ աշխարհահանդէսներ են, ուր աղջիկները դրվում են ցոյցի համար: Երբեմն դուրս են քերում նրան հասարակաց զբօսարանի այգին, քայց թատրօն չեն տամում: Շատ ծիծաղելի մի հակապատկեր է ներկայանում, երբ տեսնում ես մօրը, շատ անգամ փաթաթված սպիտակ «ղաղիփի» մէջ, ման է ածում վերջին մօղայի ձեւով հագնված աղջկան: Ցամաք փայտը նեցուկ են տուել դալար տունկին, որ չը ծովի:

Տան մէջ աղջիկը քաւական համեստ է եւ գործունեայ. նա հագնվում է հասարակ կերպով, գլխին ծածկում է մի թաշկինակ, կամ քոլորովին քաց է թողում, աշխատում է խոհանոցում եւ չէ արհամարհում մինչեւ անգամ լուացք անել: Այսպէս նա քաւական սովորում է տնտեսութիւն: Միւս ժամանակներում կամ կարում է եւ կամ հիւսում է: Մօր դաստիարակութիւնը գլխատրապէս կայանում է այն քանի մէջ, որ անընդհատ հսկում է նրա վրա: Բայց նա այնքան անփորձ չէ, որքան կարծւում է: Դպրոցում նա քաւական քան է լսել եւ սովորել. հարեւանի աղջիկները ամեն գաղտնիք քացատրել են նրան: Նա միայն ձեւանում է, թէ ոչինչ չը գիտէ, եւ պահում է իրան, որովհետեւ համոզված է թէ «կտրած ամանը գին չի ունենայ», եւ պահպանում է իր անարատութիւնը, մինչեւ ամուսնութիւնը կը շնորհէր նրան ազատութիւն: Շատ անգամ իրանք, մայրերը փշաջնում են աղջկան, երբ նրա ներկայութեամբ, ուրիշ կնիկների հետ քաց են անում ամենակեղոտոտ քամբասանքներ այս եւ այն աղջկայ վարքի մասին: Ամեն ինչ ներշնչում է նորահաս աղջկայ մէջ պտակվելու ստատիկ ցանկութիւն,

բայց նա ակամայ թագնում է, սպասելով իր դառն ճակատագրին:

Մեծ դժուարութիւններ կան արհեստաւորի, եւ առհասարակ ժողովրդի միջին դասի համար լաւ կերպով անօրինելու աղջկայ սպազան: Ծնողների դժգոհութիւնը շտիբ անցնում է: Հայրը յանդիմանում է աղջկան, թէ իր համար պէտք է կատարեալ շքաւորութիւն պատճառէ, իսկ մայրը պաշտպանում է աղջկան: Ամեն անգամ, ամեն մի նոր հագուստի գնելը մեծ աղմուկ է քարճրացնում ծնողների մէջ: Աղջիկը հասկանում է իր վիճակի անտանկիութիւնը եւ երբեմն մահը օգնութիւն է կանչում: Մայրը, որպէս կին, աւելի լաւ է հասկանում կնոջ պահանջը. որոնում է արժանաւոր փեսայ, ցանկանում է, որ նա հարուստ լինէր, կամ գոնեա սպահովված դրութիւն ունենար: Հայրը ցանկանում է զցել առաջին հանդիպողի ձեռքը, միայն թէ ինքը ազատվի: Ամենից աւելի շտապում են եղբայրները, եթէ կային հասած եղբայրներ. որովհետեւ մըտածում են, թէ «բոլոր նրանց քախտի վրա էր նստել, մինչեւ նրան գլխից ոսո՞ր շանէին, իրանք չէին կարող պրսակվել»: Բայց մայրը աւելի փորձված է. նա աշխատում է ընտրութիւնների մէջ չըսխալվել: Երբեմն գործի մէջ խտնովում է եւ սէրը: Բայց նա ոչինչ հետեւանք ունենալ չէ կարող, եթէ մայրը աւելի գործնական կէտից չէ արտայայտում դատեր հոգեկան զգացմունքը: Երբեմն գործը վերջանում է, քոլորովին յոյս դնելով յաջողութեան վրա: Յայտնվում է մի անձանօթ, որի ուլ եւ ինչ տեղից լինելը յայտնի չէ, եւ խնդրում է աղջկայ ձեռքը: Ծնողները օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ դա փող չէ պահանջում, կամ պահանջում է շատ ջնջին քան, իսկոյն որում են փեսային: Այսպիսի ընտրութիւնները երբեմն վերջանում են սկանդալով, երբ իմացվում է, թէ նորափեսայն մի քանի տեղերում պրսակված է եղել . . .

Թէ այսպէս եւ թէ այնպէս աղջիկը մարդու է գնում. ընտանիքի վրայից ծանր քնոք բարձրում է: Սակաւ անգամ նա տանում է իր հետ հինգ հարիւր կամ հազար բուրլ. երբեմն միայն հագուստներ եւ մի քանի կարասիք: Այդ ջնջին գներով նա գնում է իր համար եւ ջնջին փեսայ: Հարսանիքի հանդէսից անմիջապէս յետոյ փեսան շարունակում է իր գործը, դիմում է խանութը կամ արհեստանոցը: Եւ սկսում է վշտալի կեանքը:

Մանկահասակ կինը երբեմն լինում է լաւ տանտիկին, նայելով թէ որպիսի մարդի էր հանդիպել նա: Սկզբում մայրը յաճախ այցելում է անփորձ աղջկայ մօտ, խրատում է նրան իր նոր տնտեսութեան այս եւ այն կարգադրութիւնների մէջ: Յետոյ փոքր առ փոքր մոռանում են նրան եւ ըզըրովին ձգում են իր կամքին: Այժմ մանկահասակ կինը թէեւ աղքատ է, քայց դարձեալ գոհ է, որովհետեւ ինքնագլուխ է: Սկեսուրը, եթէ կենդանի է նա, չէ փոխարինում իր մօրը, չէ նեղացնում նրան, երբեմն ինքն է ծեծում պառաւին: Երա տնտեսութիւնը չի նում է իր մօր տնտեսութեան կրկնութիւնը. մի եւ նոյն փոքրիկ եւ նեղ սենեակը, մի եւ նոյն անյարմարութիւնները տիրում են եւ այստեղ: Ամուսին այրը „քազարի մարդ“ է, առաւօտեան մութին գնում է խանութը եւ գիշերուայ մութին վերադառնում է տուն. նա ճաշում է խանութում, առանց կնոջ վրայ մտածելու, թէ ինչ պիտի ուտէ: Կիրակէ օրերը միայն խոհանոցի օջախներում կրակ է ձգվում. ամբողջ շաբաթ կինը անց է կացնում ցամաք հացով: Ոչինչ այնքան ասրսափելի չէ լինում, որպէս թագնւած աղքատութիւնը, որը դրսից հրասպարիչ երեւոյթ ունի, քայց ներսից մաշում է ընտանիքի կեանքը:

Օրերը անցնում են օրերի ետեւից, միատեսակ եւ անգործ կեանքը սկսում է ծանրանալ մանկահասակ կնոջ սրտի վրա: Տանը նա ոչինչ պարսալմունք չունի, ոչինչ

չէ զքաղեցնում նրան: Անգործութեան մէջ զարթնում են յուր ախտերը: Պէտք է մի քանով զբաղվել եւ վերջապէս զուարճանայ: Իր հօր տան մէջ նա մի կողմից երջանիկ էր. մայրը ման էր ածում նրան, ցոյց էր տալիս աշխարհին: Մայրը նրա համար մի լաւ ընկեր եւ քարեկամ էր: Այդ կարեկցութիւնները նա չէ գտնում իր տղամարդի մէջ: Սառնութիւնը առաջ է գալիս ինքն իրան: Միջին դասի մարդիկը սովորութիւն չունեն զքաղեցնել իրանց կնիկներին. դուք չէք տեսնի նրանց միասին փողոցում, կամ որ եւ իցէ զքօսանքի տեղում: Մանկահասակ սիրտը սնունդ է պահանջում: Սկզբում նա տանից դուրս է գալիս իր հարեան կնիկներից մէկի հետ. յետոյ—մենակ: Այդ առաջին քայլն է, որ տանում է նրան դէպի մոլութիւն: Ամուսին այրը տան մարդ չէ, նա չի էլ կարող գիտենալ թէ կինը ինչպէս է անցկացնում իր օրը: Նա ամբողջապէս խրված է իր քազարային գործերի մէջ, կնոջ վրա չէ մտածում: Կինը դառնում է խորամանկ եւ խիստ վարպետութեամբ տանում է իր գործը: Նա զիտէ մարդու որոշված ժամերը, երբ քազարից տուն է դառնում. եւ ըսկըսում է կեղծաւորվել նրա առջեւ, խաբել նրան: Ի հարկէ, կինը չէր ընկնի այդ փորձանքների մէջ, եթէ նրա կեանքի պայմանները ուրիշ տեսակ կարգադրված լինէին: Նա մտաւ ամուսնի տունը, որպէս անմեղ եւ անարատ աղջիկ, քայց գտաւ այնտեղ կատարեալ դատարկութիւն: Նրան գործ չը տուեցին, նրան չը զբաղեցրին.—աշխատութիւնը կարող էր փրկել նրան, քայց այդ չը կար: Անգործ եւ արձակ կեանքի մէջ աճեցին զգայական ախտեր: Բայց կայ եւս մի ուրիշ քան, որ դնում է կնոջը մոլորութեան ճանապարհի վրա: Սարսափելի հետեւանքներ ունեն կեանքի արագին պէտքերը, երբ նրանց քաւականութիւն տալու միջոցները սուղ էին: Կինը առաջին զոհն է դառնում աղքատութեան, որովհետեւ աւելի հակումս ունի դէպի պեր-

Ճաստիրութիւնն եւ առհասարակ շոռայութիւնն: Գաւառացի կի- նը բախտաւոր է այդ դէպքում. այնտեղ կեանքի պահանջ- ները թեթեւ են. բացի դրանից, դեռ եւս տիրոջ արեւե- լեան փակ կեանքի շնորհիւ կինը կարողանում է իր աղ- քատութիւնը թարցնել տան չորս պատերի մէջ, նրան չեն տեսնում: Բայց այստեղ կեանքը աւելի արձակ է. կինը պէտք է իրան ցոյց տայ աշխարհին. իսկ աշխարհը սիրում է նրան տեսնել միշտ գուրված, զարդարված: Ես վկայ եմ եղել մի քանի թշուառ դէպքերի թիֆլիսում, թէ որպէս կինը, սկզբում՝ բոլորովին անարատ եւ մաքուր վարքով, հանգամանքներից ստիպված, ընկել է ապականութեան մէջ: Ես աւելի քարեյաջող սրայմաններում կարող էր պահպանել իր քարքի մաքրութիւնը:—Միանգամ ընկաւ նա, այլ եւս իրան պահել չէ կարող. զլորվում է դէպի ցած եւ ցած. կեանքը ետեւից մղում է նրան դէպի ամօ- թաւի կործանումը, մինչեւ բոլորովին խրում է ցեխի մէջ: Եոյն ցեխի մէջ եւ մեռնում է նա:

Անարդարութիւն կրլինէր՝ բոլորովին սեւ գծերով վեր- ջացնել իմ նկարագիրը թիֆլիսի միջին դասի կանանց մասին. ես պէտք է ամբողջացնեմ իմ պատկերը, ճշե- լով նրա վրայ մի քանի լուսաւոր շուքեր:

Լինում են եւ բախտաւոր ամուսնութիւններ: Մանկա- հասակ կինը իր հերթում դառնում է մայր: Եթէ նրա ա- ռաջին ծնունդը աղջիկ էր, դա աւելի շուտով ներշնչում է նրա մէջ այն խելամուտութիւնը, թէ պէտք էր մտածել ե- րեխայի սպազայի մասին: Իր անցեալ վշտաւի կեանքը թողել է նրա մէջ փորձերի մի ամբողջ շարք. նա գիտէ, թէ ինչ դժուարութիւններով ինքը կարողացաւ պտակվել, կին դառնալ: Եոյն դժուարութիւնները սպասում են եւ նորածին մանկան: Եւ այն օրից սկսում է տնօրինել իր գուակի օժիտը: Եթէ նրա առաջին ծնունդը տղայ էր, դա- ճեալ գիտէ, որ նրա կրթութիւնը սակաւ հոգսեր, սակաւ

ծախսեր չէ պահանջում: պէտք է դպրոց տալ եւ մի քան տոփորացնել: Եւ այսպէս, խնայողութիւնը ընտրում է նա որպէս գլխաւոր օրէնք իր փոքրիկ անտեսութեան մէջ: Նա այնքան խելացի է լինում եւ այնքան քարոյական ոյժ է ունենում, որ բոլորովին „իր ձեռքն է առնում“ տղամարդին: Երբեմն յետ է պահում նրան շոյլ կեանքից կամ խմելուց, թելադրում է „փող յետ գցել“: Իր հասարակական դրութիւնը, ի հարկէ, չէ ներում, որ ինքն էլ մի կողմից օգնէր ամուսնին հարստանալու նպատակի մէջ եւ քաղաքումը նրան գործակից լինէր: Պատերազմելու համար ընդունված նախապաշարմունքների դէմ՝ դեռ անգոր է նա: Բայց տան մէջ ամենայն եռանդով աշխատում է: Ամբողջ գիշերները նա անց է կացնում ասեղով. քացի մասնաւոր կարերից, որ ընդունում է հարուստ տների տիկիկներից, նա վեր է առնում կարելու հագուստներ եւ մօղային մագազիններից,—բոլորը պատրաստում է տանը: Ոչ մի շորի կտոր անպէտք չէ կորչում նրա ձեռքում: ամեն մի հնոտիք շուռ է տալիս, ձեւը փոխում է, եւ վերջապէս նրանից մի նոր հագուստ է պատրաստում իրա կամ երեխաների համար: Ափսոս, որ ժրաջան կնիկների անային աշխատութիւնների պրօզրամման շատ ընդարձակ չէ.—կարել, հիսել, նախշել—այսքանով վերջանում է նրանց գործունէութիւնը: Այսու ամենայնի, ես տեսել եմ կնիկներ, որ կարելով մի ամբողջ ընտանիք էին պահում: տեսել եմ աղջիկներ որ կարելով փող էին աշխատել, իրանց համար օժիտ պատրաստել, որ մարդու գիւան: Ժրաջան կիներ այնքան թեթեւացնում է իր ամուսնի հոգսերը, որ նա չը գիտէ, թէ ինչպէս է առաջ գնում փոքրիկ անտեսութիւնը. երեխաները միշտ մտքուր են եւ առողջ, եւ ամեն ինչ տան մէջ կարգին է: Ամենասանակնկալ հիւրեր պատահելիս, միշտ տանտիկիկի պահած ունի առատ պաշար նրանց զարմացնելու համար: Տան մէջ ամեն քան կայ, ոչինչ պակաս չէ.

և գլխաւորն այն է, որ մեծ մասը գնել է ու պատրաստել է կինը: Եթէ կինը իր նիւթական օժանդակութիւններով օգնում է ընտանիքին, նրա բարոյական ազդեցութիւնը աւելի կշիռ է ստանում: Այն ժամանակ նա մտնում է իր ուղիղ դերի մէջ, դառնում է քաղաքակրթող տարր, եթէ ոչ դրսի աշխարհի մէջ, գոնեա իր ներսի աշխարհում—ընտանիքի մէջ:

Կրկնում եմ, դպրոցը, միայն դպրոցը չէ կարող բարձրացնել ժողովրդի միջին դասի կնոջ նշանակութիւնը: Ապրուստը այստեղ կապված է ծանր կենսական անհրաժեշտութիւնների հետ, որ պահանջում են կնոջ գործակցութիւնը:—Պէտք է ընդունակ կացուցանել նրան գործելու, աշխատելու և իր ձեռքի վաստակով կերակրելու իր գաւազները: Ես հեռու եմ պահում ինձ այն ծայրահեղութիւններից, որ կինը բժիշկ լինէր, գրող լինէր, կամ դատաւոր լինէր,—այլ աւելի կը ցանկանայի, որ նա մի լաւ խանութպան կամ լաւ տանտիկին լինէր: Ոչինչ այնպէս յետ չէ պահում կնոջը կործանումից, որպէս արդար և ջանասէր աշխատութիւնը: Բանի որ մենք կը նայենք կնոջը, որպէս մի հեշտասիրութեան առարկայի վրայ, այնքան կը ստորացնենք նրա բարձր նշանակութիւնը: Կինը որպէս բաժանում է իր ամուսնի սէրը, այնպէս էլ բաժանորդ պէտք է լինի նրա աշխատութեանը: Մեղաւորը տղամարդն է, որ նրան գործ չէ յանձնում: Ո՞վ կարող է լինել այնքան հաւատարիմ հաշուապահ կամ գործակատար մի մանրավաճառի խանութում, որպէս իր կինը: Լաւ կինը մի մեծ երաշխաւորութիւն է առեւտրական ֆիրմայի համար. ոչ ոք նրա նման չէ կարող գրաւել և գոհացնել յաճախորդներին.—այսքանս ըստական է, որ տղամարդիկ այնքան շատասիրտ և ժշատ չեն լինում, երբ մի բան գնում են կընողից: Ո՞վ կարող է այնպէս լաւ կառավարել մի կօշկակարի արհեստանոցը, որպէս վարպետի կինը: Ես ճանա-

չում եմ մի կօշկակարի կնոջ միայն, որ իր ամուսնի հետ ապրում էր խանութում: Ես պատրաստում էր կօշիկների երեսները. կարի մեքենան քաւական հեշտացրել էր նրա գործը: Առետուրն ընթանում էր արագ եւ արդիւնաւոր կերպով, եւ խաղաղ ու ըախտաւոր ապրում էր փոքրիկ ընտանիքը: Մի՞թէ կինը չէր կարող գործ գտնել իր դերձակ ամուսնի խանութում: Կարը իսկապէս կնոջ գործ է: Ի՞նչ անէ կինը, երբ նրան անգործ ձգում են տանը եւ թող են տալիս անձնատուր լինել իր կրքերին: Տուեցէք նրան աշխատութիւն եւ նա չի ընկնի քարոյական փտութեան մէջ: Աշխատութեան մէջ միշտ թարմ եւ գուարթ կը պահվի նրա սիրտը: Եթէ Թիֆլիսում միջին դասի կինը անկման վիճակի մէջ է, ես գլխաւոր պատճառը գտնում եմ նրա անգործութեան մէջ: Այդ դասը դեռ քոլորովին փշացած չէ, կարելի է քարծրացնել նրան, միայն պէտք էր կնոջ համար պարապմունք գտնել: Ես գոնեա հասկանում եմ գաւառներում այդ դասին վերաբերող կնոջ պարտաւորութիւնը. այնտեղ նրա երեսին պարզ ասում են. „տես, քո աշխարհը այս տունն է, իսկ քո սահմանը—այս տան շորս պատերն. դու այս տան լաւ կարասիներից մէկն ես. նիստ, կեր, խմիր, քայց ոտքդ տանից դուրս չըպիտի դնես“: Այդ դրութեան մէջ կինը թէեւ ըթամտանում է, անասնանում է, քայց դարձեալ մնում է կին իր նեղ նըշանակութեամբ: Բայց Թիֆլիսում կեանքը եւ նրա պահանջները քաւական փոխվել են. նա հեռացել է արեւելքից, քայց դեռ չէ մօտեցել արեւմուտքին: Կինը այստեղ հազել է երօպացու հագուստը, քայց դեռ չէ ստացել նրա կրթութիւնը: Ես շատ հեռու չեմ գնում, թէ ինչ է կատարվում Երօպայում, քայց առանց անունները յիշելու ցոյց կը տամ մի քանի երօպացի կնիկներ Թիֆլիսում, որոնք առաջ ծամագործներ (парикмахерша) էին, քաղցրաւենիք շինողներ էին, եւ մէկը մի հայ ընտանիքի դաստի-

արակուհի էր. իսկ այժմ՝ հարստացել են, առեւտրական մեծ տներ են ըստ արև, գործարաններ ունեն:

Իմ հետազոտութիւնը վերջացնում եմ Թիֆլիսի եւ գաւառական միջին դասի կանանց վերաբերեալ, մնում է մի քանի խօսք աւելացնել նրանց ծերութեան մասին: Որպէս առհասարակ կնոջ վիճակը, այնպէս էլ պառաւների դրութիւնը համեմատաբար շատ տարբեր են գաւառներում եւ Թիֆլիսում: Գաւառներում երբ կինը ծերանում է, որպէս մի պատկառելի հնութիւն, աւելի յարգանքով են վարվում նրա հետ, մանաւանդ, երբ նա երախտիք ունէր ընտանիքի վրա: Որդիքը աշխատում են չը վիրաւորել նրան, մանկահասակ հարսները խոնարհվում են նրա առաջեւ: Գերդաստանի քոլոր անդամները ցանկանում են, որ նա օրհնութիւնը քերամումը մեռնէր. նրա անէծքից վախենում են: Այդ հասակում պառաւից գործ չեն պահանջում, այլ թոյլ են տալիս առաւօտ եւ երեկոյ եկեղեցի գնալ, իր հոգու եւ իր որդիների համար աղօթելու: Երան չեն զրկում մասնաւոր ծախսերից, որ պատկերների համար մոմ՝ գնէր եւ քահանայի սիրտը շահէր: (Առհասարակ մեր կանայքը սկսում են եկեղեցին յամախել, երբ մօտենում են զերեզմանին. մանկահասակ կնիկներից չէ պահանջվում շերմուանդ լինել, ժամ գնալ, աղօթել): Թիֆլիսում ընդհակառակն, կինը խիստ թշուառ ծերութիւն է ունենում: Որդիքը վարվում են նրա հետ անգութ կերպով, իսկ հարսները ծեծում են: Ես տեսել եմ մի քանի օրինակներ, որ որդիները պառաւ մօրը տնից արտաքսել են առանց պատառ հացի: Մայրը ստիպվել է դիմել դատատանի եւ որդիներից ապրուստ պահանջել, որ քաղցած չը մեռնի: Պէտք է քաւական ըստ խիղճ համարել այն որդուն, որ յօժարվել էր յանձնել պառաւ մօրը մի աղքատ ընտանիքում ամուսական 15 բուրլիով կերակրելու համար: Մի տարկաւարզի ընտանիքում պատահեց ինձ տեսնել մի այսպիսի

պառաւ, որի որդիների համար ասում էին, թէ հարուստ են, երկու տներ ունեն: Պառաւների այդ ցաւալի վիճակը իմ կարծիքով առաջ է գալիս այն հանգամանքից, որ նրանք, իբրև հին սերունդի մնացորդներ, անտանելի են լինում ընտանիքի մէջ, որ արդէն փոխել էր իր նահապետական կերպարանքը: Երանց կոիւր „մօղնի“ հարսների հետ ծագում է գլխաւորապէս այդ հանգամանքից: Որդին ըննում է իր կնոջ կողմը եւ մօրը արտաքսում է: Ծնողները իրանց աղջիկը մարդու տալու ժամանակ միշտ հաշուի մէջ են դնում այն յարմարութիւնը, որ փեսան մայր չունի: „Մենակ տղայ է—ասում են մայր չունի“: Ծնողները այդ դէպքում ի նկատի ունեն, որ մայր չը լինելու պատճառով իրանց աղջիկը կարող էր կատարելապէս տիրել փեսայի տան վրա. իսկ հարսը իր կողմից ուրիշ հաշիւ ունի, որ ազատ կը լինի, իր վրա հսկող չի լինի: Գաւառներում, ընդհակառակն, ուրախ են լինում, երբ պառաւ մայրը կար, մտածում են, որ նա ինամբ կը տանէր անփորձ հարսի վրա. եւ նրանք միշտ հաշտ են ապրում, որովհետեւ թէ հինը եւ թէ նորը շատ նման են լինում մէկ մէկու: Բայց Թիֆլիսում որքան եւս անարգիւած լինէր պառաւ մօր ձերութիւնը, եւ որքան յօժարութեամբ հանդիպում են նրա մահուանը, այսուամենայնիւ նրա թաղումը կատարվում է քաւական հանդիսաւոր կերպով. այն ժամանակ միայն ցոյց են տալիս, թէ պատվում են նրան: Այդ, ի հարկէ, առաջ է գալիս այն սովորութիւնից, որ մարդիկ եկեղեցական խորհուրդները գործ են դնում իրանց փառասիրութիւնը յագեցնելու համար:

Խօսենք Թիֆլիսի ունեւոր ընտանիքի աղջկայ մանկութեան վրա: Երկու տարեկան հասակում ծծմայրը նրան տանում է որ եւ իցէ հասարակական այգի ման ածելու: Եթէ նա առաջին աղջիկ ծնունդն է, քախտաւոր է լինում, սիրվում է, եւ հէնց ծնած օրից վայելում է անխուժին: Դեռ

չորս տարեկան շեղած, մայրը նրան հազցնում է բոլորովին ֆանտաստիկական զգեստներ եւ տանում է կուրը, երբ լինում է «ընտանեկան գիշեր» կամ երբ տալիս են մանկական բալ: Ամառը նրան տանում են Կոջօր կամ մի ուրիշ ամառանոց, ուր նրա քնքուշ դէմքը մի փոքր այրվում է արեգակի եւ արձակ օդի տակ: Աշունքին նա դառնում է տուն, քաւական լցված:

Դեռ հինգ կամ վեց տարեկան շեղած, նա յայտնվում է իր մօր հիւրերի հասարակութեան մէջ, երբ նա տալիս էր «վեշեր», ուր կնիկները հաւաքված, կամ լօտօ են խաղում, կամ թուղթ: Մայրը զմայլվում է, տեսնելով, որ աղջիկը փոքրիկ ծառայութիւններ է անում հիւրերին. լօտօի համար լօքի է բերում, կամ հաւաքում է վէր թափված կարտերը: Ամբողջ ժամերով աղջիկը անքուն նստած, նայում է նրանց խաղին, եւ լսում է նրանց շատ անգամ անպատշաճ խօսակցութիւնները, եւ ժպտում է: Դա էլ մի տեսակ կրթութիւն է, որ ստացվում է օրինակից: Մօր հասարակութեան մէջ երբեմն յայտնվում է մի երիտասարդ, որ բրթում է կոպիտ կատակներ. նա իրան ձեւացնում է, թէ սիրահարված է փոքրիկ աղջկայ վրա եւ իրան կոչում է նրա սպազայ փեսայ:

Վերջապէս համնում է ուսման ժամանակը: Պէտք է նկատել, որ Թիֆլիսի հարուստ ընտանիքներում սպասոււորները եւ սպասուհիքը բոլորը օտարազգիներ են.— ծառաները վրացի կամ իմերէլ, ծծմայրը օսէթուրի, իսկ վերջին ժամանակներում սովորութեան մէջ մտան եւ ռուս աղախինները: Երեխայների սկզբնական կրթութիւնը համարեա յանձնված է նրանց ձեռքը: Աղջիկը ծծմայրից սովորում է վրացերէնը, իսկ ռուս աղախինը ռուսցել է նրան ռուսաց լեզուն: Մայրենի լեզուից նա մի քառ չը գիտէ, որովհետեւ այդ լեզուով ընտանիքի մէջ ոչ որ չէ խօսում: Օտար լեզուների մէջ ունեցած պրաքտիկան քաւական հեշտա-

ցնում է նրան սովորել օտարազգի դպրոցներում: Հայոց ծխական դպրոցները անպատշաճ են համարվում: Աղջկան տալիս են կամ պանսիօն քուսական թանգ գնով, կամ իգական գիմնազիա: Սակաւ է պատահում, որ տանը հրաւիրէին վարժապետ:

Պանսիօնում թեթեւ կերպով սովորեցնում են աշակերտուհուն օտար լեզուով կարդալ եւ սխալներով գրել. փոքր ինչ տեղեկութիւն են տալիս պատմութիւնից, աշխարհագրութիւնից եւ թուարանութիւնից: Բնական գիտութիւնների հետ հագիւ թէ ծանօթացնում են, իսկ կեանքի գործնական կողմերի հետ նա մտում է բոլորովին անծանօթ: Այն, որ սովորում է կեանքի համար, սահմանափակվում է մի քանի սալօնական սովորութիւններով, թէ որպէս պատշաճ է պահել իրան հասարակութեան մէջ, որպէս գլուխ տալ եւ այլն: Աւելացնում են դրանց վրա պարը եւ պիանօի վրա անել, որը միշտ ամաչում է նա օտարների մօտ անելիս: Բայց ինչ որ գլխաւորն է, դա է պանսիօնի մէջ տիրող ոգին եւ ուղղութիւնը, որ ներշնչում է նրա մէջ միայն թեթեամտութիւններ . . . Աղջիկը կորցնում է իր ինքնուրոյնութիւնը եւ քնական նրա մէջ ոչինչ չէ մտում: Ամեն ինչ նրա մօտ կեղծ է լինում, թէ ճայնը, թէ խօսելու ձեւը, թէ աչքերի հայեացքը եւ թէ ժպտը: Հիմաստոր նրա մէջ ոչինչ չը կայ. բոլորը դարդակ է, թէ սիրտը եւ թէ գլուխը: Եւ ուրիշ կերպ լինել կարող չէր. արեւմտեան կրթութիւնը նա ստանում է երկրորդական ձեռքից . . .

Պանսիօնից առնում են „մօդնի“ աղջկան, երբ մարդու տալու ժամանակը մօտենում է: Դպրոցի կրթութիւնը լրացնում է մայրը: Երեսակայեցէք ձեզ մի մայր, որ յանկարծ արեւելեան կեանքից արեւմտեանի մէջ էր ընկել,— փակ ընտանիքից դէպի արձակ աշխարհ էր դուրս եկել: Տարբերութիւնը ահագին է: Կինը, որ պատրաստված չէ աշխարհի համար, որ ծանօթ չէ ժողովրդի հետ, որ չը գիտէ կեան-

քի արտաքին պայմանները, միշտ անզօր կը լինի վտանգների դէմ: Դրանով պէտք է բացատրել շատ մայրերի վարքը . . .

Ազատվելով պանսիօնից, աղջիկը բոլորովին մի կողմ է ձգում զրքերը, նա սկսում է նայել աւելի «մոռնի ժողովուրդներին» վրա: Բայց լինում են այնպիսիները, որ սկսում են կարդալ այն զրքերը, որ պանսիօնում արգելված էին: Ծրանք դառնում են աւելի սանտիմենտալային, եւ աւելի ցնորամիտ: Թերի ուսումը եւ անհիմն կրթութիւնը երբեմն առաջ են բերում տարապայման անճաւորութիւններ, այս պատճառով զարմանալի չէ տեսնել, որ մեր թերուսներից յայտնվում են երբեմն «նիհիլիստիկներ»: Ծայրայեղութիւնները շօշափում են միմեանց: Տգէտ, սնահաւատ, նախապաշարժունքներով լի եւ խաւար ընտանիքը տալիս է շատ անգամ ծայրայեղ ազատամիտներ, կըր կրթութեան լոյսը մօտեցնում եւ նրան: Բայց այդպիսիների թիւը մեր աղջիկների մէջ շատ փոքր է, եւ առիթ եմ ունեցել միայն մէկի հետ ծանօթ լինելու: Մինչեւ այսօր չեմ կարող երեւակայել մի ուրիշ ողորմելի արարած, որ նրա նման մտաւոր հիւանդութեան մէջ ընկած լինէր: Ես յարգում էի նրան, որովհետեւ նա ներկայանում էր որպէս մի բողոք ընտանիքի հնացած նախապաշարժունքների դէմ, բայց ցաւում էի, որ այնքան դարդակ էր:

Ընտանիքը աւելի է փշացնում անմեղ աղջկան, քան թէ պանսիօնը: Ծնողների բարքերի կոպտութիւնը, վայրենութիւնը, կեանքի համարձակութիւնը, վատ օրինակը,—աս հա ընտանիքի այն պայմանները, որոնց մէջ կազմվում է աղջկայ ընտանիքութիւնը սկսեալ նրա մանուկ հասակից: Աղջիկը հօր երեսը համարեա չէ տեսնում. նա առաւօտեան դիմում է իր գործին, կըր բոլորը քնած էին. ամբողջ ցերեկը անց է կացնում խանութում կամ կանտօրում: Երբ գիշերը խանութը կողպված է, այնտեղից ուղղակի դիմում

է կլուրը թուղթ խաղալու եւ վերադառնում է տուն այն ժամանակ, երբ քուրը նոյնպէս քնած էին: Լինում են զիշերներ, որ նա չի էլ վերադառնում: . . Հայրը զուարճանում է դրսում, իսկ մայրը տանը „վեշերներ“ է սարքում եւ լօտօն ու թղթախաղը նրա սալօնից անսպասու եւս լինում: Աղջիկը սկսում է կամաց կամաց մասնակցել մօր զուարճութիւններին, եւ եթէ կին հիւրերի հետ հրաւիրված էին տղամարդիկ (որ առանց նրանց չէ լինում), աղջիկը ըսկսում է ցոյց տալ իր քուրը շնորքը, „կօկետութիւն“ անել նրանց հետ, եւ զուարճախօսութիւնը ընդունում է վերին աստիճանի կենսիկեան կերպարանք:

Շուայութիւն եւ քարքերի համարձակութիւն,—ահա երկու ախտեր, որ փտեցնում են մեր քարձր եւ հարուստ դասի ընտանիքի քարոյական հիմքը: Ես ուրիշ կերպով չեմ կարող քացտրել այդ երեւոյթների պատճառները, քայց միայն նրանով, որ թիֆլիսի մեր քուրը հարուստները, ինչպէս ասում են, „նորաքսակ“ մարդիկ են, այսինքն ժառանգութեամբ չեն ստացել իրանց հարստութիւնը, այլ վաստակել են քախտի կամ հանգամանքների յաջողութեամբ, եւ շատ անգամ անազնիւ միջոցներով: Աղքատութիւնից յանկարծ հարստութեան տէր են դարձել: Այսպիսի մարդիկ չէին կարող տնօրինել մի կանոնաւոր տնտեսութիւն եւ մի վայելուչ ընտանեկան կեանք: Շուայութիւնը միշտ կից է լինում յանկարծահաս հարստութեան հետ եւ այս պատճառով նա երկրորդ սերունդին չէ հասնում: Վայելուչ կեանքը—լի ամեն քաւականութիւններով, քայց մի եւնոյն ժամանակ չափաւոր սահմանի մէջ,—կազմվում է այն ժամանակ, երբ հարստութիւնը անցնում է մի քանի սերունդ: Ես մի շատ հասարակ օրինակով կը պարզեմ իմ միտքը. զցեղէր մի քաղցած հաւ մի ցորենով լիքը ամբարի մէջ, ինչ կը տեսնէք. նա կը սկսէ ոչ այնքան ուտել, որքան քթութ անել եւ ոտներով ցորենը ցրել տալ

այս կողմ՝ եւ այն կողմ: Նոր հարստացած աղքատը այդ հասի նման է լինում: Մի եւ նոյն օրինակով կարելի է քացատրել եւ կնոջ քարքի համարձակութիւնը: Կինը, արեւելեան փակ կեանքի մէջ ճնշված կինը, որին յանկարծ տալիս են ազատութիւն (դա էլ մի տեսակ հարստութիւն է), չէ կարող օրինաւոր կերպով գործադրել իր ազատութիւնը, չէ կարող վայելել նրան որպէս հարկն է:

Բաւական հեռացայ նպատակից: Կրկին վերադառնալով դէպի գիւղական ընտանիքը, իմ՝ նկարագիրը վերջացած կըլինի: Կարդալով այս հետազոտութիւնը, Կինքն ըստ ինքեան ծագում է հարց, արդեօք ի՞նչից առաջ եկաւ կընոջ մի այսպիսի վիրաւորական վիճակը, որ նա ծայն շունի ոչ ընտանիքի եւ ոչ հասարակութեան մէջ, որ նա պահւում է անմատչելի ծածկոցի տակ, որպէս մի նիւթ, որին արտաքին ատմօսֆերայի ազդեցութիւնը կարող էր փշացնել, որ նա իր անձի տէրը չէ, այլ գործ են ածում նրան, որպէս մի սեփականութիւն, որ ուրիշին էր պատկանում, եւ վերջապէս, որ նա իբրեւ մարդ գրկված է մարդկային ամեն իրաւունքներից: Այդ հարցերի լուծումը շատ դժուար է, մանաւանդ այն պատճառով, որ պատմութիւնը մեր հին ընտանեկան կեանքից ամենեւին տեղեկութիւն չէ տալիս: Շատերը կարծում են թէ կնոջ այս դրութիւնը կազմվեցաւ մահմետական ազդեցութեան ներքոյ, ոմանք տղամարդի ըննասիրութիւնն են պատճառ քերում: Բայց իմ՝ կարծիքով, հայ ընտանիքի կազմակերպութիւնը չէր կարող մի ուրիշ տեսակ վիճակ ստեղծել կնոջ համար, քան թէ այն, որ այժմ՝ կայ: Նրա ցանկութիւնը այն աստիճան համապատասխանում է իր շրջանին, որ ստիպված եւ մտածել, եթէ այլ կերպ լինէր, անպատշաճ կըլինէր: Նրեւակայեցէր ձեզ մի գիւղական ընտանիք, որ քաղկացած է քսաներեսուն կամ՝ աւելի անդամներից. մի քանի ամուսնացած կըլայրներ միասին են ապրում. նրանց որդիները նոյնպէս

կնիկներ ունեն. տունը լցված է զանազան հասակի երեխաներով,—հէնց դա մի փոքրիկ պետութիւն է, ուր մարդիկ կապված են իրար հետ ընդհանուր շահերով: Մի այսպիսի ընտանիքի ամբողջութիւնը եւ ներդաշնակութիւնը պահպանելու համար, արեւելեան հայեացքով, շատ քնական էր, որ կնիկներին ձայն եւ իրաւունք չըտարուէր: Երկպառակութիւնը եղբայրների մէջ միշտ ծագում է կնիկների անհամաձայնութիւնից: Կինը չափազանց քծախնդիր եւ նախանձոտ է: Տղամարդը մտածեց նրա քերանը փակել, որ ընտանիքի կապերը չը քանդվեն: Կնոջ դրութեան միւս մանրամասներն եւս քնականաբար ստաջ եկան մի եւ նոյն ընտանեկան պայմաններից, որ պահանջում են նրանից անպայման հնազանդութիւն: Ի հարկէ, կնոջ դրութեան վրա փոքր չազդեց եւ արտաքին աշխարհը. տիրող ազգերի քննաքննութիւնները ստիպեցրին քօռի տակ պահել նրան: Մի արաքական իսլիֆա ասում է. „Երկու քան պէտք է ծածուկ պահել օտարի աչքից, մէկը փողը, միւսը—կինը“:—Այդ խրատը արեւելքի պահանջն էր:

Կատէք, ի՞նչ հարկ կար, որ անպատճառ մի քանի եղբայրներ անբաժան ապրէին, երբ կարող էր իւրաքանչիւրը մի առանձին ընտանիք կազմել: Աշխատանքի քաժանութիւնը պահանջում է հիմնել մի այսպիսի, եթէ կարելի է ասել՝ ընկերական *ասսոցիացիա*: Գիւղական ընտանիքը անպատճառ պէտք է շատ աշխատող ձեռքեր ունենայ իր քաղմատեսակ գործերի համար: Աւելացրէք դրա վրա եւ այն հանգամանքը, որ մեր գիւղացին ապրել է միշտ քարքարոս եւ աւազակ ցեղերի քննութեան ներքոյ. արտաքին ճնշումը ստիպում էր, որ մօտ ազգականները սեղմվէին միմեանց հետ եւ կազմէին մի մեծ ամբողջ, ոչ միայն աւելի աշխատող ձեռքեր ունենալու համար, այլ մի մեծ ուժ չազմելու շամար, եւ կուխելով աշխատութեան արդիւնքը յափշտակութիւնից ազատ պահելու համար: Դա

նահապետական դրութեան պահանջն է: Մեր նախապապ Հայկի ընտանիքը քաղկացած էր 300 հոգուց:

Այժմ՝ որ ազատութիւն է տիրում, եւ կեանքի պայմանները փոխվում են, նրա հետ էլ ընտանիքի կազմակերպութիւնը փոքր առ փոքր ուրիշ ձեւ է ստանում. գերդաստանի անդամների թիւը պակասում է, եղբայրները պատկվելուց յետոյ քաժանվում են: Եւ այստեղից կնոջ վիճակը մասամբ կը փոխվի: Ի՞նչու: Երա համար որ, եթէ նրանից պահանջում էին հնազանդութիւն, պահանջում էին լուռ լինել, դա գլխաւորապէս այն նպատակով էր, որ պահպանվի ընտանիքի ներդաշնակութիւնը, որ քաղկացած էր շատ անդամներից: Բայց եթէ այր եւ կին ու իրանց զաւակները մի փոքր ընտանիք են կազմում, այն ժամանակ տղամարդը նրա հետ շատ խիստ չի լինի, եւ ինքը իր շահերով միայն կնոջ հետ կապված լինելով, նրա վրա կը նայի որպէս իր ընկերի վրա, եւ նրան իրաւունքներ ու ազատութիւն կը տայ: Եւ կինը այսպէսով ընտանիքի մէջ փոխելով իր դրութիւնը, նրա հասարակական դրութիւնն էլ կըփոխվի: Այս դատողութիւնները գուցէ խորթ երեւան, ըայց պէտք է խորամուխ լինել գիւղական գերդաստանի մէջ, այն ժամանակ կը համոզվի մարդ, թէ այդ այդպէս է: Որքան էլ սիրելու լինէր տղամարդը իր կնոջը, որքան էլ ցանկանալու լինէր նրան լաւ եւ հանգիստ պահել, դարձեալ չէր կարող, որովհետեւ աշխատանքի քաժանումը ընտանիքի մէջ պահանջում է, որ քուրքը հաւասար գործէին: Եթէ ամուսինը մի փոքր խնայէր իր կնոջ, իսկոյն կը զրգոէր իր եղբոր կնոջ նախանձը. եւ դրանով եղբայրների մէջ համաձայնութիւնը կըխանգարվէր: Բայց այդ պատահել չէր կարող, եթէ քուրք ամուսնացած եղբայրները միասին չէին բնակվում:

Ընտանիքի նոյն իսկ կազմակերպութիւնը պահանջում էր մտցնել գերդաստանի մէջ միապետական սիստեմա,

յանձնելով իշխանութիւնը այն անձի ձեռքը, որ բոլորից երէցն էր հասակով եւ քարոյսալէս հեղինակութիւն ունէր: Ի հարկէ, կինը, որպէս ֆիզիկաալէս մի թոյլ արարած, պէտք է երկրորդական տեղ ընէր այդ ընկերութեան մէջ, ուր պահանջվում է սուղի մարմնական ոյժ: Իսկ կինը իր դրութեան այդ ձեւի մէջ, թէեւ դարերով անցկացրուց շատ դժնդակ օրեր, բայց կարողացաւ պահպանել իր քարքի մարքութիւնը, եւ առանց փչանալու հասցրուց իրան մեր ժամանակին: Այժմ ունենք ձեռքում մի անարատ եւ դեռ չը ձեւակերպված տարր, որ սովորել է ընդունել ինչ որ լաւ է, ինչ որ օգտաւէտ է,—տո՛ւր նրան ուսում, եւ նա կը լինի քաղաքակրթող տարր, որպէս մինչեւ այսօր եղել է ընտանիքի քարոյսական հիմքը եւ նրա աշխատութիւնները բաժանող անդամը: Մե՛ծ քարերարութիւն արած կը լինի կնոջ սեռին այն մարդը, որ լուսաւորութեան կայծը կը մոցնէ ամենախուզ գիւղական խրճիթներում: այդ լոյսը միայն կարող է նրան առաջնորդել, եւ դուրս ընրելով տնային փակ շրջանից, կանէ նրան հասարակական ընկերութեան անդամ:

Ես սկսեցի գեղջկուհու ծնունդից, պէտք է վերջացնեմ նրա մահով: Այժմ մտում է իսուել նրա ձերութեան մասին: Գիւղացի կինը որքան հնանում է, այնքան անտիկային քնատրութիւն է ստանում, եւ որքան յիմարանում է, այնքան խելացի է համարվում: Տարիների քարդութեան հետ սուելանում է եւ նրա հեղինակութիւնը: Այդ հասակում որդիքը սուղի պատկառանքով են նայում նրան, հարմները աշխատում են չը վշտացնել: Ծերունի ծնողների թէ անկճքը եւ թէ օրհնութիւնը մի՞ ճշմաստութիւն ունեն ուսմկի մօտ: Պատուից աշխատութիւն չեն պահանջում, թողնում են, որ հանգստանայ: Այդ հասակում նա գործում է սուղի եկեղեցում, քան թէ տան մէջ: Ես նախա-

պատրաստվում է գերեզմանի համար: Պատուի ջերմեռանդութիւնը հասնում է մինչեւ խելագարութեան. նա լինում է չափազանց սնահաստ: Մանկութեան օրերում եւ միջին հասակում նա ժամանակ չունէր մտածելու հոգու եւ երկրնքի համար. կեանքը աւելի շատ էր պահանջում: Տարվայ մէջ մի քանի անգամ եկեղեցի գնալով եւ հաղորդվելով, նա իր պարտքը վճարում էր: Այժմ հանգամանքները փոխվեցան: Այսուամենայնիւ, տան մեջ դարձեալ նա հանգիստ չէ մտում. ոտկրացած ձեռները շնն սովորել անգործ մնալ: Նա է հսկում խոհանոցի վրա, քաժանում է կերակուրները, մառանի քալանիները իր մօտ է պահում, եւ նրա դիտող աչքերը շնն թողնում մի ընդ կորչել: Պատուը, որովհետեւ պատուելով կրկին երեխայանում է, այս պատճառով լինում է նա մի լաւ ընկեր երեխաների համար, զբաղեցնում է նրանց, պահպանում է, օրօր է կարդում եւ երբեմն հէքիաթներ է ստում: Երեխաները ընտանիքի մէջ չունեն մի աւելի մտերիմ քարեկամ, մի աւելի հօօր պաշտպան որպէս պառաւ տատը: Սպառող կեանքը եւ նոր սկսվող կեանքը մօտենում են եւ գրկում են միմեանց: „Տան ձերը տան խէյր-քարաքեաթն (օրհնութիւնն) է“ — ստում է ուամիկը եւ շատ ցաւում է, երբ նա պակասում է տնից: Ամենատղբատ գիւղացին աշխատում է պառաւ մօր թաղումը հանդիսատը կացուցանել, ոչինչ չը պակասացնելով ընդունված սովորութիւններից: Նա արժանատր կերպով վարձատրում է քահանային, „հոգեհաց“ է տալիս գիւղական հասարակութեանը եւ „հոգեքաժին“ է տալիս հոգևոր կառավարութեան գործակալին: Պատուի մահը աւելի թանգ է նստում, քան թէ նրա մի քանի տասն տարիների կեանքը: Չէք գտնի մի գիւղացի, որ իր մօր գերեզմանը թողնէր ստանց տապանաքարի, որ ամեն տարի նրա շիրիմը օրհնել չը տար, կամ քահանային փող

չը վճարէր „հոգոց“ կարդարու համար: Հայր առհասարակ յարգում է գերեզմանը—երկնքի այդ նախագաւիթը, քայց մի քան, որ արժանաւոր կերպով չէ գնահատում, դա է— կեանքը:

Գ.

Ք ա դ ա ք ա ց ու հ ի ն

Քաղաքում շատ քան փոխվում է: Իմ խօսքը զաւառական քաղաքների մասին է:

Մեր զաւառական քաղաքներում չը կայ արիստոկրատիա, չը կայ պրօլետարիատ եւ չունենը մշակ դաս, ինչ որ հասկացվում է Եւրօպայում այդ անունով: Մենք ունենը միայն վաճառականներ եւ արհեստաւորներ, ունենը եւ ծառայողներ ու եկեղեցականներ, եթէ վերջինները կարելի էր դասակարգ համարել: Ես սկսում եմ արհեստաւորի կնոջից:

Փոքրիկ մանրավաճառները եւ արհեստաւորները շատ նման են մէկ մէկու. կնոջ դրութիւնը երկուսի ընտանիքում եւս մի եւ նոյն է: Մեր քաղաքներում հարիւրաւոր արհեստաւորների ընտանիքներ չեն ածած միմեանց վրա մի եւ նոյն տան մէջ, այլ քոլորը առանձին տներ ունեն: Կեանքի պայմանները թոյլ չեն տալիս, որ մի քանի ընտանիքներ մէկ ընակարանում ապրէին: Քաղաքացին իր տունը վարձով է տալիս այն ժամանակ, երբ իր համար աւելորդ էր, այսինքն, երբ մի քանի տներ ունէր: Կանա-

նոցր ըստ մեծի մասին տների առանձին բաժնումս է գրտանալում: Ընտանիքի անդամների թիւը համեմատաբար փոքր է լինում, քան թէ գիւղերում: Այստեղ եղբայրները հէնց որ պսակվեցան, խիստ սակաւ է պատահում, որ միասին սպրէին:

Զաղարացի արհեստաւորը ակոյի թշուառ է, քան գիւղացի երկրագործը: Կեանքի պէտքերը շատ են, քան թէ նրանց լցուցանելու միջոցները: Արհեստաւորի հին, ասիական ճեւով պատրաստած արդիւնարերուծիւնը, օրըստօրէ գործածութիւնից լնկնելով, պատճառ է տալիս նրա դառն չքաւորութեանը: Ընտանիքի հայրը փող առատօտեան գրնում է իր խանութը եւ վերադառնում է մոթ գիշերով. նա տանում է իր հետ որդիներից, որը կարող էր իրան օգնել: Կինը չէ մասնակցում ամուսնի արհեստին եւ ոչ կարող է օգնել նրան: Այդ կարելի էր, եթէ արհեստանոցը մի եւ նոյն տան մէջ լինէր, ուր նրանք քնակվում էին, քայց նա գտանալում է բազարում, եւ կնոջ համար բազար դուրս գալ անպատշաճ էր. շատ անգամ նա չրգիտէ, թէ ամուսինը որտեղ է գործում, եւ երբէք չէ տեսել նրա արհեստանոցը: Եւ այսպէս արհեստաւորը առատօտեան գրնում է իր գործին, կինը մնում է տան մէջ մենակ: Նա ոչ սպասաւոր ունի եւ ոչ աղախին. ինքը իր տան ծառայողն է. եւ եթէ չունէր նա հասած աղջիկ, որ օգնէր իրան, անային գործերը բոլորն ինքն է կատարում: Պատու սկեսուրը միայն հրամայող է, եւ շատ անգամ խանկարում է նրան իր անտեղի պահանջներով, քան թէ օգնում է:

Աղջիկը այստեղ եւս ծնում է մի եւ նոյն հանգամանքների մէջ, որպէս գիւղերում, եւ եթէ նկարագրէինք նրա որպէս աշխարհ գալը եւ քնդունելութիւնը, պէտք է շատ քան նորից կրկնէինք: Մայրը ինքն է կերակրում նորածին աղջկան, ինքն է հոգ տանում նրա մարբութեան վրա, որ սկզբում շատ խնամք է պահանջում: Ս'ի եւ նոյն

ժամանակ նա պէտք է օջախը վառէ, կերակուր պատրաստէ, եւ ամուսնի համար դուքանը ճաշ ուղարկէ: Փոքրիկ աղջիկը միշտ խանգարում է, այս պատճառով նրան շատ անգամ հէնց օրօրոցի մէջ ծեծում են, որ ձայնը կտրի, աղաղակ չը քարձրացնէ: Եւ երբեմն խմեցնում են կաթնով եփած խաշխաշ, որ քնէ եւ չը խանգարէ մօրը. թրմբութիւնը եւ սալշութիւնը ափիօնի հետ փոքր հասակից մտնում է նրա ուղեղի մէջ:

Աղջկայ վիճակը փոխվում է, երբ նա ազատվում է օրօրոցից, երբ այլ եւս չէ կերակրվում մօր ստինքով, եւ երբ կարողանում է սողալ, կամ շորս թաթիկների վրա քարշ գալ եւ կամ պատերը բռնելով ման գալ: Այժմ նա ինքն իրան կարող է կառավարել: Ես երբեմն դուրս է գալիս քակը եւ ամբողջ օրը թաւալվում է հողերի եւ ցեխերի մէջ: Մայրը մասամբ ուրախ է, որ նրա երեսը չէ տեսնում, եւ երբեմն գտնում է նրան դրսումը քնած սառը գետնի վրա, կամ խրված ցեխի մէջ: Տան շէմքից ոտքը դուրս դնել եւ փողոցը գնալ նա չէ կարող, որովհետեւ դուռը միշտ կողպւած է լինում. քայց քակը նրա խաղերի համար քաւական ընդարձակ ասպարէզ է, մանաւանդ երբ զարդարած է լինում պարտէզով, որը զաւառական քաղաքներում ընտանիքների միակ մխիթարութիւնն է:

Դեռ հինգ տարեկան հասակին չը հասած, մայրը քստիպեցնում է նրան կատարել այս եւ այն անային գործը, օգնել իրան: Ամեն մի անուշադրութիւն հանդիպում է ծանր սպտակներին: Այդ հասակում նրան թոյլ են տալիս գնալ մերձաւոր հարեւանի տունը, երբ պէտք էր մի քան փոխ առնել: Իսկ երբ դառնում է նա տասն կամ տասներկու տարեկան, այնուհետեւ տան դռները փակվում են նրա առջև: Խիստ հազիւ անգամ մօր հետ նա ազգականների մօտ է գնում: Գիւղացի աղջիկը այդ դէպքում աւելի քախտաւոր է. նա սպրում է աւելի արձակ աշխարհում:

եւ շատ անգամ, թէ եւ ոչ առանց հսկողութեան, գնում է սյգին, պարտէզը, դաշտը, սարը, եւ շատ քան սովորում է բնութիւնից: Բայց արհեստաւորի աղջկայ աշխարհահայեցողութիւնը իր շտիպանց նեղ շրջանի մէջ մտում է խիստ սահմանափակ եւ միակողմանի: Փակված տան չորս պատերի խուլ առանձնութեան մէջ, փակվում է եւ նրա մտաւոր զարգացումը: Թէ եւ մայրը աշխատում է նրան մի քան սովորացնել, քայց բոլոր նրա դաստիարակութիւնը բարոյական բնավորութիւն ունի. կրթող, զարգացուցիչ նրա մէջ ոչինչ չը կայ: Աղջիկը միշտ լսում է մի եւ նոյն խորատները, թէ պէտք է խոնարհ լինի, հնազանդ լինի, ամօթխած լինի, սակաւ խօսէ, ամենեւին չը ծիծաղէ, տղամարդերի երեսին չը նայէ, պառաւ կնիկների ձեռքը համբուրէ եւ այլն: Նրա միտքը, սիրտը եւ հոգին ճնշում են հին նախապաշարմունքների ներքոյ, եւ իլում են նրանից ամեն մի ազատ, ինքնուրոյն զարգացում: Նա դառնում է մասնաւորապէս իղիօտ, քայց բարոյապէս—հրեշտակ:

Աղջկանց դպրոցներ զաւառական քաղաքներում կամ չքկան, կամ եղածները դեռ մատչելի չեն ժողովրդի աղքատ դասին: Թողեալ այդ, ստոր դասը դեռ նայում է դպրոցին, որպէս մի անբարոյականացնող հիմնարկութեան: Այդ կարծիքը ստեղծել է ոսմկի մտքում նոյն ինքն դպրոցը: Եւ եթէ յաջողվում է արհեստաւորի աղջկան դպրոց մտնել, քնտանիքի բնակարանութիւնը շարունակում է դպրոցը: Վարժապետը եւ վարժուհին վարվում են նրա հետ նոյնպէս կոշտ-կոպիտ կերպով, եւ երբեմն ապտակներով, որպէս տանը վարվում էր մայրը, կամ հայրը: Ծնողներից նա չբռնուտ որ եւ իցէ զարգացնող եւ կատարելագործող օրինակ, իսկ չոր ու ցախը ուսումը չէ տալիս սնունդ ոչ նրա մտքին եւ ոչ հոգուն: Աղջիկը տարիներով երթեւեկում է դպրոցը կատարեալ տգիտութեան մէջ, եւ վնասակարն այն է, որ թերի եւ անկարգ ուսումը, արգելք

դնելով քնական զարգացմանը, շինում է նրանից ըթամիտ:

Բայց մայրը, ինչ վարքի տէր եւ լինէր նա, դարձեալ աշխատում է աղջկայ սանձը իր ձեռքում՝ պահել: Ոչինչ օրինակ այնքան կորստարներ լինել կարող չէ, քան թէ այն, որ մարդ խրատում է ուրիշին այն առարիւնութիւնները, որ ինքը չէ կատրում: Այստեղից առաջ է գալիս մօր եւ աղջկայ մէջ յարաբերութիւնների մի կեղծ խարդաւանը, որով մինը միւսին խարում է: Բայց աղջիկը պսելի վարպետ է լինում:

Դպրոցից դուրս քերելէն յետոյ, աշխատում են աղջկան շուտով մարդու տալ: Օժիտի քանակութիւնը առաջուց հրատարակվում է, թէ քանի հազար է. նրա համեմատ որոնում են փեսայ: Մայրը սկսում է այնուհետեւ աղջկան ցոյց տալ աշխարհին. այցելութիւններ են անում, տանում է նրան քաւ, թատրօն, „կրուժօկ“ եւ դրանց նրման տեղեր: Աղջիկը միշտ իրան նեղված է գտնում՝ անկիրթ, անտաշ մօր մօտ, որ ամեն տեղ հետեւում է նրան, որպէս մի սեւ ստուեր, քայց թագնում է իր տհամութիւնը: Հայրը ամենեւին չէ խառնվում գործի մէջ. նա իրան հեռու է պահում: Դուք չէք տեսնի հարուստ հայերից մէկին, որ իր աղջկայ հետ ման գալիս լինէր փողոցում: Այս դէպքում հայը պահպանել է իր ասիականութիւրը այլեւ կնոջ վերաբերութեամբ:

Ամուսնութիւնները լինում են ըստ մեծի մասին հաւասարը հաւասարի հետ (նիւթական կարողութեան կողմից): Առաջ գերադասում էին աստիճանը, „մունդիւր“, քայց հիմա աստիճանաւորին քանի տեղ չեն դնում, եթէ փող չունի կամ որ եւ իցէ քարձր դիրք բռնած չէ: Մի ժամանակ էլ մօղայի մէջ մտան օտարազգի փեսաները, քայց հիմա նրանք էլ կորցրել են իրանց վարկը, որովհետեւ համարեա ըլորը ամուսնութիւնները օտարազգիների հետ անքախտ եղան: Փեսան աղջկայ քերած փողը կերաւ եւ

նրան քաղցած թողեց: Ծնողները սկսեցին ափսոսալ ոչ թէ աղջկան, որ մի անպիտանի ձեռքում մաշվում էր, այլ իրանց տուած փողին: Եւ այսպէս, ամուսնութեան մէջ զըլխաւոր դերը խաղում է հաշիւը եւ ամուսնական կապը դառնում է փողը: Ամենեւին չէք տեսնի, որ մի աղջիկ, մի քանի տասն հազար օժիտով, պսակվէր մի գեղեցիկ եւ առողջ երիտասարդի հետ, որ միայն ուտում ունէր, քայց փող կամ պաշտօն չունէր: Եւ ընդհակառակն, շատ կը տեսնէք այնպիսի փեսաներ որ ամուսին լինելու ընդունակութիւնը կորցրել էին, որ իրանց կեանքը սպառել էին վատ կացութեան մէջ, քայց պսակվում են աղջիկներից ամենագեղեցիկի հետ, որովհետեւ փող ունեն: Սէրը ամենեւին դեր չունի այս դասի ամուսնութեան մէջ. եւ եթէ յայտնվում է նա, առաջ է բերում այնպիսի մի բովան, որ ո՛չ մի իր գրիչը յարգող բովանիստ չէր ցանկանայ նկարել նրան: Շատ ցաւալի է լինում աղջկայ դրութիւնը, երբ նա միայն փողով պէտք է իր համար ամուսին գտնէր: Այդ դէպքում նրա անձնական արժանաւորութիւնները քոլորովին իրանց նշանակութիւնը կորցնում են: Գուցէ նա գեղեցիկ էր, գուցէ խելացի էր, եւ կարող էր լաւ կին լինել, քայց փեսաները նրա մօտով անցնում են, կարծես արհամարհելով: Նա մտում է որպէս մի անվաճառ ապրանք, որը խանութպանի լեզուով կոչվում է «փասմանդայ»*: Տարիների հետ նրա քնաւորութիւնը փոխվում է: Կապիկը որքան պառաւում է, այնքան չարանում է: Պառաւ աղջիկը սեփականացնում է մատճոտ քնաւորութիւն: Նա դառնում է եւ նախանձոտ, մանաւանդ երբ տեսնում է, որ վատերը փողով մարդի են գնում: Մի հարստից, որ կառ աղջիկ ունէր հարցրին. «Ի՞նչպէս պէտք է մարդու տասաղ-

* Փասմանդայ նշանակում է ցած մնացած կամ յետ ընկած:

ջիկդ:“ Ես պատասխանեց. „Յիսուն հազար բուբլի կը դընեմ՝ ոտքերի տակը, երկուն էլ կը դըստուին:“

Վերջապէս աղջիկը մարդի է գնում: Կին լինելուց յետոյ սկսւում է նոր կեանք: Առաջին ամիսներից յետոյ անցնում է եւ ամուսնական սիրոյ առաջին ջերմութիւնը: Այնուհետեւ սառնութիւնը աննկատելի կերպով մէջ է մըտնում: Այր եւ կնոջ յարաբերութիւնները պաշտօնական ձեւ են ընդունում: Դէպքերը առաջ են քերում՝ սոսկալի պայթումը: Յետոյ սկսւում է ընտանեկան դժոխքը: Եւ այդ ծագում է խիստ քնական կերպով: Ամուսին այրը ունի իր պարապմունքը, իր արտաքին քարեկամները եւ քարեկամուհիքը. նա ունի իր առանձին զուարճութիւնները. գնում է կլուբ եւ ուրիշ այսպիսի տեղեր: Ես այնքան զբաղւած է լինում իրմով, որ համարեա մոռանում է, թէ կին ունի: Կինն էլ իր կողմից պէտք է իր համար մի կեանք տնօրինէ: Այս քանի մէջ նրան առաջնորդում է մօր օրինակը: Ես անում է այն, ինչ որ տեսել ու սովորել է մօրից:—Այցելութիւններ է անում, զբօսանքի է գնում, տանը երեկոյթներ է սարքում, թրեւ է զաւիս մազազիններում, զբաղւում է աւելի իր պէրանքներով, քան թէ զաւակներով, իսկ տընտեսութիւնը մնում է աւագակ ծառաների եւ աղախինների կամքին: Ամառը անց է կացնում՝ ամարանոցում, իսկ ձմեռը սկսւում է մի եւ նոյն դարդակ կեանքը: Տարիները անցնում են միմեանց ետեւից, միօրինակ եւ աննպատակ զուարճութիւնները սաստիկ յոգնեցնում են նրան: Այլ եւս ի՞նչ անէ. ամեն քան փորձել, ամեն քան մաշել է նա: Վերջին տարիներում սովորութեան մէջ մտաւ արտասահմանը. կնիկները սկսեցին ձգել ամուսիններին եւ հետո օտարութեան մէջ թազցնել իրանց ամօթը: Այս բոլորի մէջ ես մեղադրում եմ տղամարդին, նա ինքն է առիթ տալիս նրան վատ լինելու:

Պատահում են եւ քախտաւոր ամուսնութիւններ: Տը-

դամարդը զբաղվում է իր գործերով, աշխատում է ընդարձակել իր ասպարէզը: Կինը կառավարում է տունը եւ նրբանից դարձնում է մի փոքրիկ դրախտ: Երկուան էլ օգնում են միմեանց, մէկը, որպէս դրսի մարդ, միւսը որպէս ներսի մարդ: Կեանքը սահում է իր խաղաղ ընթացքով եւ լի ամեն վայելչութիւններով: Զաւակները թուփում են ծընողների քոլորտիքը մաքուր, առողջ, որպէս հրեշտակներ: Ամեն ինչ դրվում է կարգի եւ օրինաւորութեան ներքոյ: Ամուսնական ներդաշնակութիւնը լինում է հիմքը ընտանիքի քարօրութեան, իսկ քարոյականութիւնը—նրա մէջ տիրող ոգին:

Մինչեւ այստեղ ինչ որ խօսեցի Թիֆլիսի հարուստ կամ քարճր անուանված դասի մասին, վերաբերում էր խոշոր վաճառականներին, նշանաւոր կապալառուներին, քանկիրներին, կալուածատէրերին, քախտախնդիր սպեկուլատորներին, եւ առհասարակ այն հասարակութեանը, որ մեծ կարողութեան հետ ունի եւ մեծամեծ մոլութիւններ: Մնում է մի քանի խօսք ասել աստիճանաւորների կնիկների մասին: Այստեղ ընտանեկան կեանքը գտնվում է իր այլափոխութեան տազնապի մէջ. դեռ եւս անձեւ եւ անկերպարան է նա: Ոչինչ այնքան անշնորք եւ անարգ չէ լինում, որպէս մի կացութիւն, որ ոչ այս է եւ ոչ այն: Օտարացումը գտանվում է իր տգեղ այլանդակութեան մէջ: Ընտանիքը խլուելով մայրենի քնական հողից, դեռ եւս հաստատ հիմք չէ ձգել օտար հողի վրա: Ես տատանւում է որպէս մի ծառ, որ արմատ չունի: Դրանից հետեւում է նրա գօսացումը: Եթէ աւելացնենք եւ «չինովնիկութեան» ոգին, որ մտնում է ընտանիքի մէջ, շատ հասկանալի կը լինի նրա դրութիւնը: Այդ հասարակութեան մէջ չքաւորութիւնը կապված է լինում մեծ ծախսերի եւ շոայութեան հետ, որոնք պատճառ են տալիս անքարոյական ձեռնարկութիւնների նրանց լցուցանելու համար: Արդարեւ, այստեղ տղամարդը

դեռ եւս բոլորովին չի կորցրել իր ասիական կատաղի խանդը, որ յօժարվէր կնոջը քարեկամացնել իր մեծաւորի հետ, իր ասպարէզը լանացնելու համար. քայց ուրիշ ցածուծիւնների դէմ նա անգոր է: Այստեղ նոյնպէս կնոջ քարքերի աստիճանը վերաբերական է. կան մաքուրներ եւ կան անմաքուրներ: Աղջկան փոքր հասակից կրթում են, տաշում են, կոկում են, աշխատելով տալ նրան այն փայլը աւելի „BOHTOHЪ“ լինելու համար: Նա դառնում է մի „մօղնի կուկլա“, որն ոչ սիրտ ունի եւ ոչ միտք: Գիտէ, արդարեւ, վարվել, գիտէ ծրքծրքվել, գիտէ կաշաղակի նման շատախօսել, քայց չը գիտէ մտածել: Նրա ամբողջ գոյութեան մէջ տիրում է դատարկութիւն: Ծնողները իրանք են տնօրինում նրա ամուսնական քախտը: Կին լինելուց յետոյ, ամուսնից շուտով ձածրանում է, որովհետեւ նրա սիրտը չէ սովորել երկար սիրել մէկին: Եւ առաջ է գալիս մի ծիծաղելի վէպ:

Այսուամենայնիւ, այս հասարակութեան մէջ կան ծրնողներ, որոնք դեռ պահպանել են իրանց հայկական խելքը եւ սովորութիւնները, եւ որոնք խնայողութեամբ շինել են լաւ կարողութիւն, եւ սնուցանում են լաւ աղջիկներ: Այս կարգի մարդկանց վերաբերում են գաւառներից Թիֆլիս տեղափոխված եւ դեռ չը փչացած ընտանիքները, եւ մասամբ տոհմային ազնուականները: Դրանք ապրում են այն աստիճան պարզ, համեստ, հասարակ, եւ մի եւ նոյն ժամանակ վայելուչ կեանքով, որը չէք տեսնի նոր հարստացած վաճառականների մէջ: Վերջինները իրանց հարստութեան հետ ունեն մի տեսակ ցուցամոլութիւն, որով աշխատում են միշտ աչքի ընկնել: Նորելուկները առհասարակ քիթը քարձր են պահում: Բայց հին եւ հիմնաւոր ընտանիքների մէջ, որոնց սովորաբար կոչում են „օջախի որդիք“, օրինաւորութիւնը, պատշաճաւորութիւնը աւանդվել է սերունդից սերունդ տոհմային գերազանցութեան հետ: Աղջկայ ու-

սումը այստեղ նոյնպէս ստացվում է մի եւ նոյն աղբիւրներից, ուր սովորում են հարուստ վաճառականների աղջիկները: Բայց որովհետեւ աղջիկը ընտանիքի մէջ սկզբից փչացած չէ, դպրոցը իր աւերիչ ներգործութեամբ շատ չէ ազդում նրանց վրա: Աւարտելուց յետոյ դպրոցի թերութիւնները լրացնում են տանը, հրաւիրելով տնային վարժապետ մայրենի լեզուի համար, այլ եւ օտարերկրեայ լեզուների համար, որպէս են ֆրանսիերէնը եւ գերմաներէնը. հրաւիրում են եւ մուզիկայի վարժապետ: Այս տեսակ կրթութիւն ստացած աղջիկը, թէեւ այնքան ինքնակամ չէ լինում, որ իր համար փեսայ ընտրէր, եւ պսակվում է ծրնողների համաձայնութեամբ, քայց միշտ լաւ կին է լինում: Երանք երբեմն մարդի են գնում առանց օժիտի, եթէ ծրնողները հարուստ չէին: Դա մի շատ ուրախալի երեւոյթ է որ աղջկայ անձնական արժանաւորութիւնը գնահատվում է: Երանց վրա պսակվում են այնպիսի ուսումնական երիտասարդներ, որոնք թէեւ փող չունեն, քայց հարուստ ապագայի յոյս ունեն: Դրանց մէջ կարելի է տեսնել քախտաւոր ամուսնութեան բոլոր վսեմութիւնը:

Թիֆլիսի հարուստ դասի մէջ կնոջ ծերութիւնը այնքան ցաւալի չէ լինում: Պառաւի տարիների հետ մոռացվում է եւ նրա անցեալը. նա դառնում է աւելի քարեպաշտ եւ սկսում է յաճախել եկեղեցիները: Տան մէջ նրա վրա նայում են որպէս մի հին կարասիի վրա, որը երկար ծառայելով, մի տեսակ նուիրականութիւն էր ստացել, որին թէեւ չեն կամենում դէն գցել, քայց չեն էլ ցանկանում, որ շատ աչքի երեւար: Երան պահում են որպէս մի հեռուի: Ցանկալի մահը օգնութեան է հասնում պառաւին: Դատարկ կեանքից նա անցնում է դէպի գերեզմանի դատարկութիւնը: Որդիները նրա թաղումը կատարում են հանդէսով եւ մօտ ազգականները սեւ են հագնում:

Այժմ դառնում եմ դէպի գաւառները:

Գաւառներում ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ կեանքի պայմանները փոխվում են: Մեծ տարբերութիւն կայ թիֆլիսի քարձր դասի եւ գաւառական քաղաքների նոյն դասի պատկանող կնիկների մէջ: Ընտանիքը շատ չէ հեռացել նահապետականութիւնից եւ դեռ եւս գտնվում է իր արեւելեան կազմակերպութեան մէջ: Աղջկան մեծացնում են աւելի սաստիկ հսկողութիւնների ներքոյ: Ես պէտք է շատ քան նորից կրկնէի, եթէ մանրամասնութիւնների մէջ մտնէի. որովհետեւ կեանքը եւ կնոջ դրութիւնը այստեղ աւելի չէ տարբերվում թէ քարձր եւ թէ միջին դասի մէջ, որի մասին խօսեցի իմ հետազօտութեան նախընթաց գրութիւններում: Զանազանութիւնը միայն նորանումս է, որ մէկը ապրում է ապահով վիճակի մէջ, իսկ միւսը իր վշտաւի կացութեան հետ կրում է եւ աղքատութեան դառնութիւնը:

Գաւառներում պանսիօն կամ որ եւ իցէ քարձր ուսումնական հիմնարկութիւն չը կայ: Եթէ հրաւիրում են տընային վարժապետ, դասատուութեան ժամանակ աշակերտունու մայրը ուսուցչի կողքին նստած է լինում: Իսկ եթէ նրան ուղարկում են ծխական դպրոց, առանց սպասաւորի չէ գնում: Բայց մեծ մասամբ աղջկան մեծացնում են առանց ուսում տալու, կատարեալ տգիտութեան մէջ: Եւ տըգիտութիւնը լինում է նրա անմեղութեան գլխաւոր պայ-

մանր: Նա չէ ստանում եւ աշխարհային կրթութիւն. նրան ոչ մի տեղ չեն տանում, օտարներին ցոյց չեն տալիս եւ միշտ հեռու են պահում տղամարդի հասարակութիւնից: Նա մնում է դանդաղկոտ, ամօթխած, երկչոտ եւ լի ամեն նախապաշարմունքներով:

Ծնողները տալիս են աղջկան իրանց ընտրած փեսային, եւ օժիտի սովորութիւնը շատ ծանր լինելով, փեսայ գտնելը միշտ հեշտ է լինում: Եթէ հայրը հարուստ էր, կամ ազդեցութիւն ունեցող մէկն էր, ամեն երիտասարդ ցանկանում է նրան փեսայ դառնալ, կողմնակի կերպով նրանից օգուտ քաղելու համար: Մեր մէջ վաղուց հարց է բարձրացել, թէ աղջկան թոյլ չեն տալիս ազատ կամքով իր ամուսնական վիճակը տնօրինելու: Մի՞թէ նա կամք ունի: Նրան այն աստիճան միամիտ, անփորձ եւ կեանքի հետ անձանօթ են մեծացրել, որ եթէ նրան իր կամքին թողնէին, առաջին պատահած շարլատանը կարող էր խաքել եւ անբախտացնել նրան: Ծնողները զոնեա ծանաչում են աշխարհը եւ զիտեն նրա պահանջները, աշխատում են իրանց զուակին մի յուսալի եւ ապահով մարդու ձեռքը տալ: Այնուհետեւ աղջիկը, որպէս եղել էր իր հօր եւ մօր խոնարհ զուակը, այնպէս էլ դառնում է իր տղամարդի հնազանդ եւ հլու ամուսինը: Խիստ հազիւ դէպքեր առաջ են բերում անհամաձայնութիւն, եւ ամուսնական անհաւատարմութիւնը նոյնպէս հազուադէպ երեւոյթ է գուտններում:

Կին լինելուց յետոյ նա իսպառ կորցնում է իր ազատութիւնը: Նրան պահում են փակված, տան չորս պատերի մէջ եւ ոչ որի ցոյց չեն տա իս: Նա իրաւունք չունի բացի իր տղամարդից մի օտարի հետ ոչ տեսնվելու եւ ոչ խօսելու: Նա տեսնվում է եւ խօսում է, այն եւս խիստ սակաւ անգամ, միայն իր ամենամերձաւոր ազգականների հետ, որպէս են հայրը, մայրը, քոյրը, եղբայրը եւ այլն: Նա չէ խօսում եւ իր ամուսնի հօր, նրա եղբօր եւ նրա ազ-

գաղաններին հետ արական սեռից: Բացի ընտանեկան նեղ շրջանից, արտաքին աշխարհում կինը տեղ չունի գաւառների մէջ: Թատրօն, բալ, „կրուժօկ“ եւ մինչեւ անգամ ամենահասարակ զուարճութեան տեղեր չը կան: Հասարակաց այգիները տղամարդերի համար են: Կինը զրկված է բոլոր արտաքին վայելչութիւններից: Նա իրաւունք չունի այլ եւ իր ներքին շրջանի մէջ, ընտանեկան „օջախում“ մի ուրախ օր անցկացնել: „Վեշերներ“ տալ չէ կարող: Եւ եթէ լինում են երբեմն հրաւէրներ, այն եւս ամենամեծաւոր քարեկամների կնիկներն են կանչվում. ոչ մի տղամարդ նրանց „մէջլիսի“ մէջ մասնակցել չէ կարող, եւ մինչեւ անգամ տանտիկնոջ ամուսին այրը այն օրը իր տունը չէ մտնում, երբ տանը կին հիւրեր կային: Սակաւ է պէշանքը, սակաւ է զարդարանքը: Փակված տան մէջ ումը պէտք է իրանց ցոյց տայ կինը: Եւ այդ հեռու է պահում նրան շոյալութիւնից: Չը կայ դատարկաշրջիկ կեանք, որ սարսափելի կերպով տանում է կնոջը դէպի մոլորութիւն: Նա ապրում է որպէս մի ողորմելի միայնակեաց, եւ ծրգնում է տնային լուծեան մէջ: Խիստ հազիւ անգամ նա երկչոտ կերպով լուսամուտից նայում է դէպի փողոցը, երբ պատահել էր մի օտարոտի աղմուկ: Այս պայմանների մէջ, թէեւ գաւառացի կինը իր նազելութեամբ չէ քաղցրացնում տղամարդի սիրտը, թէեւ նա առհասարակ զուրկ է լինում այն հրապուրիչ յատկութիւնից, որ կոչվում է կանացու թիւն,—բայց տնտեսութեան մէջ, իբրեւ անխոնջ տանտիկին, նա հրաշալի է: Եւ այդքանն է պահանջում նրանից տղամարդը:

Պատահում են եւ օտարոտի երեւոյթներ: Տեսնում ես մի վաճառական, որ եղել էր Թիֆլիսում, Մօսկվայում, կամ իր գործերով ընկել էր արտաօտման: Տեղային կրնիկները նրա մէջ առաջ են քերում մի տեսակ ազատամտութիւն: „Ինչո՞ւ իմ կինս էլ դրանց նման չը պիտի լի-

նի“, մտածում է վաճառականը: Ես կարծում է, թէ քա-
ւական էր, որ իր կինը այնպէս հագնվէր, որպէս մի ֆը-
րանսիուհի, եւ իսկոյն նրա նման կը լինէր: Ապսպարում է
հագուստներ վերջին մօղայի ձեւով եւ վերադառնում է
տուն: Կինը հագնելու եղանակը անգամ չը գիտէ, մարդը
օգնում է նրան, որքան իրան յայտնի է: Եւ յանկարծ „մօղնի
կապիկը“ սկսում է յայտնվել փողոցներում, մտնում է
զանազան շրջանների մէջ: Ես ինքը շատ գոհ չէ իր այ-
լափոխութիւնից. նեղվում է, կարմրում է, քրտնում է, եւ
կարծում է թէ ամբողջ աշխարհը ծիծաղում էր իր վրա:
Բայց ի՞նչ անէ. մարդը ցանկանում է, որ նա քաղաքա-
կրթված կին լինէր: Դա կատարեալ տանջանք է: Ով որ
տեսել էր մօղնի մազազիններում դրած „մանեկենը“, որ
գործ են ածում զգեստներ չափելու եւ փորձելու համար,
կարող է մի ծիշդ նմանութիւն գտնել դրա եւ մեր գաւա-
ռացի „մօղնի“ տիկնոջ մէջ, որը այնքան է հասկանում
իր նոր հանդերձի գործածութիւնը, որքան հասկանում է
փայտից շինած „մանեկենը“: Ես նախապաշարմուքով չեմ
նայում երեւոյթի վրայ: Ես սիրում եմ կնոջ „ցրացիան“,
սիրում եմ նրա նազելութիւնը: Բայց չեմ կարող չը վրը-
դովվել, երբ կնոջը անփորձ, անպատրաստ քաց են թող-
նում դէպի աշխարհ: Այսպիսի կինը առաջին գոհն է դառ-
նում կեանքի յանդուգն այլափոխութեան: Ես կարող եմ
մատնելով համբարել շատ օրինակներ, բայց ի՞նչ հարկա-
ւոր է. կենցաղավարութեան ընդհանուր օրէնքները սաս-
տիկ պատժում են, երբ կինը նրանց դէմ զեղծումներ է
գործում: Մի մարդ, երբ երկար ժամանակ պահվել էր մութ
սենեակում, երբ յանկարծ նրան դուրս են թողնում լոյսի
մէջ, նրա աչքերը լաւ չեն տեսնում, շլանում են, եւ նա
ընկնում է: Եոյնը պատհում է տան մէջ փակված կնոջ հետ:

Դաւառներում աստիճանաւորի կամ կառավարութեան
պաշտօնեայի ընտանիքը քաւական տարբերվում է հարուստ

վաճառականի եւ կարուածատէրի ընտանիքից: Այստեղ աշխատում են կեանքին տալ, որքան կարելի է, եւրօպական ձեւ: Ծառայող հայրը ինչ որ տեսել էր իր ուու միծառքի տանը, նոյնը աշխատում է մտցնել եւ իր ընտանիքի մէջ: Աղջկան, եթէ հօր կարողութիւնը ներում է, ուղարկում են Թիֆլիս որ եւ է պանսիօնում սովորելու համար: Ես վերադառնում է, իր հետ քերելով Թիֆլիսի մոլութիւնները: Հայրը խօսում է նրա հետ ոուսերէն, իսկ մայրը ներողամբտութեամբ է նայում իր դստեր թիթեւամտութիւնների վրա. կարծելով, թէ „ուսեալ“ օրիորդը այնպէս պէտք է լինի: Բարեկամներիցս մէկը, որ ֆրանսիերէն լեզուի վարժապետ էր, պատմում էր, թէ ինքը առիթ ունեցաւ ծանօթանալ մի օրիորդի հետ, որ քնակվում էր մի փոքրիկ գիւղաքաղաքում, որովհետեւ այնտեղացի էր: Օրիորդի հայրը տէրութեան ծառայութեան մէջ այնքան վարպետ էր գտնվել, որ դիգել էր քաւական փող, եւ կարողացել էր աղջկան Թիֆլիս ուղարկել, ուր նա ուսում էր ստացել: Բարեկամս խոստովանվում էր, թէ օրիորդը չէր սիրում նրան, քայց ուներ դէպի նա մի առանձին համակրութիւն այն պատճառով միայն, որ երիտասարդը խօսում էր ֆրանսիերէն եւ երկար ժամանակ ապրել էր Փարիզում: Ես հաւատացնում էր, թէ Փարիզի ամենացած „գրիգետկանների“ մէջ չէ տեսել մի աղջիկ, որ նրա նման արձակ վարքի տէր լինէր: Օրիորդը աշխատում էր ազատամիտ ձեւանալ եւ հեռու ամեն նախապաշարմունքներից, եւ իր ազատամտութիւնը ցոյց էր տալիս նրանով, որ շատ անգամ ընդունում էր երիտասարդին իր քնարանում, եւ ինքը մահճակալի վրա պառկած, ոտները յենարանի վրա ցցած, խօսում էր նրա հետ Վօլթերի եւ Բուսօի վրա, որոնց մտքերի հետ ամենեւին ծանօթ չէր: Ահա այսպէս փչացնելով աղջկան, գցում են զաւառական համեստ քաղաքը: Գալիս է ժամանակը, որ պէտք է մարդու տալ: Մի վաճառական տղայ,

Թէեւ հարուստ, անարժան է համարվում „ուսեալ, եւ „կրթ-
թեալ“ օրիորդին ամուսին լինելու: (Մօսքը մեր մէջ մնայ,
վաճառականը ամենեւին չի էլ ցանկանայ նրա ամուսին
լինել): Տալիս են „մունդիր“ ունեցող մարդու: Որովհետեւ
այսպիսիների թիւը շատ սակաւ է, ուրեմն ընտրութեան
մէջ խիստ չեն վարվում: գցում են առաջին պատհողի ձեռ-
քը: Կին լինելուց յետոյ „ուսեալը“ շրջապատում է իրան
քաղաքի ծառայողներով, ինչ ազգից եւ լինէին նրանք,—
հայ, թուրք, ռուս եւ այլն: Բոլորը հաւարվում են նրա սա-
լօնում եւ թուղթ են խաղում: Ուրիշ գուարձութիւն չը կայ:
Եթէ ամուսին այրը լաւ խաղացող է, կամ գիտէ վարպե-
տութեամբ կարտերը „ շինել“, լաւ օգուտ է քաղում իր կը-
նոջ „Ֆիրմայից“, ամեն գիշեր կողոպտելով իր հերերին: Ես մի
գիշեր առիթ եմ ունեցել գաւառում պատահել մի այսպիսի ըն-
տանիքում: ոչինչ շրջան այնքան զգուելի չէր կարող լինել,
քան թէ այն: Ինձ վրա նայում էին, որպէս մի տխմա-
րի վրա, որովհետեւ խաղալ չը գիտէի: Բայց դատարկ կեանք
ընտով ծանձրացնում է մեր „ուսեալին“: Գաւառական
փոքրիկ քաղաքը խիստ նեղ է գտնում իր ասպարէզի եւ
բաւականութիւնների համար: Այս պատճառով երբեմն գը-
նում է Թիֆլիս իր հին քարեկամների եւ քարեկամուհի-
ների հետ տեսնվելու համար: Եւ ամեն անգամին ապսպա-
րում է իր համար նոր զգեստներ, որովհետեւ իր քաղա-
քում դերձակը „մօղայի“ հետ ծանօթ չէր: Եւ ամեն ան-
գամ վերադառնում է մի նոր շքով:

Բայց այսպիսիներին պէտք է քացառութիւն համարել,
որովհետեւ նրանց թիւը շատ փոքր է:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ իմ վերելում
նկարած տիպը Թիֆլիսի պտուղ է, որտեղից կեղծ կրթու-
թիւնը, որպէս պղտոր աղբիւրից, հոսում է դէպի գաւառ-
ները: Բայց առհասարակ գաւառացի կինը չունի այն հա-
մարձակութիւնները: Այստեղ կինը, որքան էլ հարուստ, որ-

քան էլ բարձր տան հարսն լինէր, ապրում է փակված կեանքի մէջ, եւ շատ վախենում է բամբասանքից: Մեծ քաղաքներում ոչ որ ուշադրութիւն չէ դարձնում, թէ ինչ է գործում նրա դրացին. քայց զաւառական փոքրիկ քաղաքում կնոջ ամեն մի սխալ քայլը զրգոում է ընդհանուր հետաքրքրութիւն: Ես իսկոյն դառնում է մեղադրանքի առարկայ, երբ նկատում են նրա մօտ որ եւ իցէ տարապայման վարմունք: Նրան կըսկսեն մատով ցոյց տալ, նրա մասին կը շարադրեն զանազան պատմութիւններ, եւ պատահած ժամանակ, կը յանդիմանեն տղամարդին, թէ քո կինը անառակ է: Այս պատճառով զաւառացի կինը չէ համարձակվում ոտքը դուրս դնել ընդհանուր սովորութիւնից: Շատ էլ ցանկանար, ո՛վ կը թողնէր: Նկատված է, եթէ տղամարդը, հետեւելով մեծ քաղաքների օրինակին, կամենում է կնոջը փոքր ինչ ազատութիւն տալ, նրան աշխարհ դուրս բերել,—ընտանիքի մէջ ծագում է մի մեծ փոթորիկ, եթէ նրա մէջ կային դեռ պառաւ մայր եւ ծերունի մայր: Հին եւ նոր սերունդի կոխը դեռ չէ վերջացել: Եւ եթէ գերեզմանը կը ծածկէր այդ հներին, նախապաշարմունքը եւ վաղեմի սովորութիւնը դարձեալ ընդ երկար կը պահէին կնոջը իր կաշկանդեալ վիճակի մէջ: Ես ճանաչում եմ շատ զաւառացի վաճառականներ, որոնք գործով իրանց կնիկների հետ ընակվում են Թիֆլիսում: Այստեղ նա ման է ածում իր կինը, տանում է զանազան զուարճութեան տեղեր, եւ տանը նրան չէ թագնում իր հիւրերից: Բայց եթէ մի եւ նոյն մարդուն իր բարեկամը կը պատահի զաւառում, նա կնոջը այլ եւս ցոյց չի տալ: Ինչու եմ օրինակ բերում վաճառականին: Բարձր ուսում ստացած երիտասարդը, որ նոյնպէս ուսեալ կին ունէր, զաւառը վերադառնալիս, ենթարկվում է մի եւ նոյն ընտանեկան պայմաններին, եթէ չէր ցանկանում հասարակաց բամբասանքի առարկայ դառնալ:

Ընտանիքը եւ կեանքը դարեբով մշակել են այնպիսի սովորութիւններ, որոնք երկաթի օրէնքի զօրութիւն են ըստացել: Հեշտ չէ միանգամով նրանց խորտակել: Կնոջ դերը եւ տղամարդի դերը բոլորովին որոշված են: Կինը իշխում է տան վրա, չորս պատերի մէջ, եւ միանգամայն անձնատուր է լինում իր զաւակներին, սպասաւորներին եւ խոհանոցին: Տղամարդը գործում է դրսում: Կնոջ եւ տղամարդի գործունէութիւնը այն աստիճան քաժանված են միմեանցից, որ առաջինը ամենեւին չը գիտէ, թէ ինչ է շինում իր ամուսինը դրսում: Եւ այս պատճառով, նա ձգում է իրանից ամեն պատասխանատուութիւն տղամարդի գործերի յաջողութեան մասին: Քանի տղամարդը աշխատում է, վաստակում է, քերում է, միասին վայելում են: Իսկ երբ նա աղքատացաւ, այնուհետեւ կինը լինում է նրա անքախտութեան անտրտունջ քաժանորդը: Կնոջ եւ տղամարդի մէջ ը ն կ ե ր ա կ ա ն կապ չը կայ: Կայ միայն կրօնի—ամուսնական կապ: Որպէս գործով քաժանված են նրանք միմեանցից, այնպէս էլ քաժանված են եւ հասարակական կեանքով: Ամուսին այրը, երբ պատահում է փողոցում իր կնոջը, երեսը շուռ է տալիս եւ անցնում է, կարծես չէ ծանաչում նրան: Երբ կնոջ գործունէութիւնը սահմանափակվում է ընտանեկան «օջախի» շուրջը,—ահա այս է, որ նրան փոքրացնում է եւ շինում բոլորովին կրաւորական էակ: Կինը այն ժամանակ միայն կը մտնէր իր մեծ դերի մէջ, եւ այն ժամանակ կը դառնար քաղաքակրթող տարր, երբ կրօնի ամուսնական կապի հետ, նրա եւ մարդի մէջ կը կազմվէր եւ ը ն կ ե ր ա կ ա ն կապ, մինը միսին փոխադարձ համերաշխութեամբ, կեանքի բոլոր պէտքերի մէջ: Բայց քանի որ մենք կնոջ կրթութիւնը սկսում ենք նրանից, որ պատրաստում ենք նրան հանդէս դուրս բերել, ցոյց տալ աշխարհին, որպէս մի գեղեցիկ քան,— միշտ սխալանքի մէջ կընկնենք: Կնոջ գործակցութիւնը իր

տղամարդի հետ այն աստիճան կտրված է լինում, որ եթէ ամուսին այրը յանկարծ մեռնում է, նրա որդիքը մտում են առանց մի պատառ հացի: Ահազին հարստութիւնը, երբ յուսալի ծեռքերում չէր գտնվում, մի քանի տարվայ մէջ ոչնչանում է, կողոպտվում է: Կինը, որովհետեւ անտեղեակ է լինում ամուսնի գործերին, տգէտ եւ անփորձ է լինում, այս պատճառով չէ կարողանում պահպանել նրա թողած ժառանգութիւնը: Այսպիսի օրինակներ շատ են եղել, քայց դեռ եւս չէ տեսնվել մի օրինակ, որ ամուսնի մեռնելուց յետոյ կինը շարունակէր նրա գործը, մահուան հետ եւ նրա ֆիրման ծածկվում է: Գիւղացի կինը այդ դէպքում աւելի քարձր է. մարդու մեռնելուց յետոյ նա շարունակում է երկրագործութիւնը եւ կերակրում է նրա թողած որբերին, որովհետեւ նա նոյն գործին սկզբից ծանօթ էր, նրա մէջ աշխատել էր:

Մտում է աւելացնել մի քանի խօսք գաւառական կրնոջ մտաւոր զարգացման մասին: Մի՛ մոռացէք, որ խօսքս քարձր դասի մասին է: Փակ կեանքի մէջ, ընտանեկան նեղ շրջանում նրա աշխարհահայեցութիւնը մնացել է չափազանց սահմանափակ: Տղամարդը մի կողմից իրաւունք ունի, որ նրան ոչ ոքի ցոյց չէ տալիս, իրան խայտառակելու համար: Ես առիթ եմ ունեցել ծանօթանալ մի քանի գաւառացի կնիկների հետ. ահա այն տպաւորութիւնները, որ երբէք մոռանալ չեմ կարող: Մտնում ես, դիցուք թէ, մի հարուստ վաճառականի տունը, աղան տանը չէ, քեզ ընդունում է կինը, երբ իմանում է, որ գործով ես եկել եւ մանաւանդ շատ անգամ քեզ տեսել էր իրանց տանը, փոքր ինչ ընտանացել էիր եւ դու: Բեզ հրաւիրում են հիւրանոցը. դու նստում ես առանց տանտիկնոջ կողմից քեզ տեղ ցոյց տալու, իսկ նա ոտքի վրա կանգնած է մընում: Պէտք է դու մի քանի անգամ ասես, խնդրես նրան, որ նստէ: Ես որոշում է միշտ քեզանից ցած նստել եւ

հեռու: Եթէ դու չը խօսես, նա ամբողջ ժամերով լուռ կը նստի: Ստիպւած ես գրառեցնել տիկնոջը: Անկարելի է նրա հետ որ եւ իցէ խօսակցութիւն շարունակել, սէտք է անդադար մի առարկայից թռչել դէպի միւսը: Այսպէսով խօսակցութիւնը կընդունէ հարց-պատասխանի ձեւ: Դու նրան միայն հարցեր կառաջարկես, նա կը տայ երկու քառով մի պատասխան եւ կը լռէ: Խօսել նա չը գիտէ, քառերը միշտ պակասում են նրա մօտ այն ժամանակ, երբ խօսում էր իրան ծանթ ամենահասարակ մի առարկայի վրա: Նրա լեզուի քառարանը այնքան աղքատ է, որպէս այդ լինում է երեխաների կամ վայրենիների մօտ: Երբ դու խօսում ես, նա միշտ ցած է նայում. նա իր երեսը չէ քարձրացնում եւ ինքը խօսելիս: Միշտ մատնեբով անգիտակցաբար խաղում է զգեստի որ եւ իցէ մասնի հետ: Երբ պատահմամբ նրա աչքերը հանդիպում են քո աչքերին, իսկոյն թշերի վրա յայտնվում է վարդագոյն ներկ: Փորձում ես պատմել նրան ծիծաղելի անեկդօտներ, նա երբեմն ժպտում է, քայց չէ ծիծաղում: Ոչինչ քանով նրան հետաքրքրել չես կարող: Երբ նա մենակ է քեզ հետ, կարծես նեղվում է, եւ միշտ առիթ է որոնում դուրս փախչելու: Մի երբորդ անձն, թող թէ նա փոքրիկ երեխայ լինէր, որպէս պաշտան, կարող էր հանգստացնել նրան: Դէպքեր շատ են եղել, որ մի պատուաւոր կին զոհ է գնացել իր ամօթախածութեանը: Ես այնքան համարձակութիւն չէ ունեցել ընդդիմադրելու մի լրքի դօնժուանութեանը: Դժուար կարելի է գտնել մի կին, որ իր զգացմունքը, — թէ սէրը, թէ տիրութիւնը եւ թէ քարկութիւնը, — կարողանար արտայայտել լեզուով: Այսպիսի դէպքերում նա միայն զործ է ամում միապանկ ձայնարկութիւններ: (Դս անասունների զգացմունք յայտնելու ձեւն է): Եւ կամ լուռ արտասուքը լինում է նրա սրտի թարգմանը: Բայց արտասուքը քազմիմաստ նշանակութիւն ունի: Գաւառացի

կինը, որպէս չէ նշանաւորվում իր մտքի եւ խելքի առած-
զականութեամբ, այնպէս էլ նա զուրկ է մարմնի դիւրա-
թեքութեամբ, անդամների համարձակութեամբ: Նա շարժ-
վում է ամբողջ մարմնով, ինչպէս մի արձան: Եւ արձանի
նման սառն ու անարիւն է նա:

Գաւառներում չէք տեսնի, որ կինը տղամարդի մօտ
երգէր, կամ նրա հետ պար քոնէր: „Եալլիի“ սովորութիւ-
նը պահպել է մի քանի տեղերում միայն, առաւելապէս
գիւղերում: Իսկ այն գաւառական քաղաքներում, որպէս
են Նուխին, Բագուն եւ Շամախին, ուր հայ կինը դեռ
թուրք կնոջ հագուստ ունի, նա սեփակքանացրել է իրան
բոլոր հարեմական սովորութիւնները: Կնիկները, որ պար
են գալիս միայն հարսանիքների մէջ, առանձին հաւաք-
վում են մի սենեակում, լուսամուտների վարագոյրները
իջեցնում են, իրանց մօտ են կանչում „սազանդարներին“,
ածել են տալիս, եւ պար են գալիս: Ոչ մի տղամարդի
աչք նրանց վրա նայել չէ կարող: Իսկ հին ժամանակներ-
ում, որպէս պատմում են, ածողներին եւս իրանց մօտ
չէին թողնում, որովհետեւ տղամարդիկ էին, այլ նրանց
կանգնեցնում էին դահլիճի մի առանձին մասնում, որ քս-
ժանված էր պարահանդէսի տեղից վարագոյրով. կնիկները
միայն նուագարանի ձայնն էին լսում, քայց ածողներին
չէին տեսնում: Դա կատարեալ մահմետական սովորու-
թիւն է:

Տարիների ընթացքի հետ, գաւառական կինը, երբ հը-
նանում է, երբ կորցնում է իր կանացութիւնը, այն ժա-
մանակ ստանում է մի տեսակ առնականութիւն, —
այն ժամանակ միայն մարդ է դառնում եւ խառնվում է
մարդկային հասարակութեան մէջ: Նրան այդ հասակում
կարելի է տեսնել, նրա հետ կարելի է խօսել: Նա այլ եւս
կին չէ, այլ իրան կոչում է ամենի „մայրիկը“: Եւ այս-
պէս, կինը այն ժամանակ միայն մտնում է հասարակա-

կան դերի մէջ, երբ պատուում է, ասել է թէ, երբ կրկին
երեխայանում է: Կեանքի երկու ծայրերում—տղայութեան
և ծերութեան հասակում—նա մատչելի է լինում. երկուսն
էլ շատ նման են մէկ մէկու: Գաւառացի կնոջ ծերութիւնը
ինչպէս առհասարակ նահապետական ընտանիքների մէջ,
պատուաւոր է լինում: Երա ձեռքը համբուրվում է, և
ամեն ոք դիմում է նրանից օրհնութիւն առնելու: Որդիները
լսում են նրա խրատները, իսկ հարսները աւելի հպատա-
կում են նրա հեղինակութեանը: Երա մահը անկեղծ ցաւ
է պատճառում ազգականներին, իսկ թաղումը կատարվում
է հանդէսով: •

Ե.

Վերջացնում եմ իմ հետազոտութիւնը մի քանի ընդհանուր նկատողութիւններով: Ես սկսեցի գիւղացի կնոջից եւ ապա անցայ դէպի քաղաքացի կինը, նկարեցի նրա տիպերը գաւառներում ընդհանրապէս, իսկ Թիֆլիսում՝ մասնաւորապէս: Զանց շարեցի նաեւ պատկերացնել կինը ժողովրդի իւրաքանչիւր դասակարգի մէջ առանձին կերպով: Յիշեալ հետազոտութեան մէջ, եթէ հայ կնոջը նմանացնենք մի ծառի, նա այսպիսի կերպարանք չըստանայ: — Տողը արգաւանդ է, ծառի արմատը առողջ է, քունը՝ նոյնպէս, քունից բաժանուած մղները դարձեալ պահպանել են իրանց թարմութիւնը, իսկ ծառի վերին մասի ուտերը — նրա բարձր կատարը սկսել է գոսանալ, տերեւները դեղնել են եւ մասամբ թափվել են, այնտեղ կենդանութիւնը վերջացել է: Դա մի հակաընակաւ երեւոյթ է: Ծառի հիւանդութիւնը սկսվել է գլխից: Եւ գուցէ յատուկ է մեր ժողովրդին միայն, որպէս արդարացնում է դրան հայկական առածը, թէ «ձուկը գլխից կը հոտի»: Պարզ խօսենք:

Կինը ժողովրդի ստոր դասի մէջ (որի ներկայացուցիչն է մեզանում գիւղացին) ցոյց է տալիս կենդանութիւն. նա թէև ուամիկ է, տգէտ է, նախապաշարմունքներով լի է, բայց աւելի աշխատասէր է, աւելի գործունեայ է, եւ

պահպանել է իր քարոյական մարքութինը:—Դա ծառի արմատն է: Կինը, ժողովրդի միջին դասում, փակվում է տան չորս պատերի մէջ եւ իր գործունէութիւնը սահմանափակում է միայն տնային „օջախի“ շուրջը. քարոյականութիւնը այստեղ եւս գտանվում է իր սրբութեան մէջ, քայց զարգացման մակերեւոյթը չէ քարճրանում:—Դա ծառի բունն է: Կինը ժողովրդի քարճր դասի մէջ, գաւառներում, շատ չէ տարբերվում միջին դասից, եւ զրեթէ մի եւ նոյն յատկութիւններն է կրում. քարոյականութիւնը այստեղ եւս պահպանվում է կնոջ քանտարկութեան մէջ:—Դա ծառի ճիւղն է: Իսկ Թիֆլիսում, ժողովրդի քարճր դասակարգի մէջ, արդէն սկսվում է կնոջ քարոյական չքաւորութիւնը: Ազականութիւնը տիրում է այնտեղ, եւ կինը գտանվում է իր գօսացած դրութեան մէջ:—Դա ծառի կատարն է:

Նկատելի է մի ուրիշ երեւոյթ: Կինը, սկսեալ ժողովրդի ստոր դասակարգից, որքան աստիճանաբար քարճրանում է, որքան նա ծանօթանում է աշխարհի հետ եւ որքան նա մօտենում է գիտութեան լոյսին, այնքան աւելի անպիտանանում է, եւ այնքան աւելի սեփականացնում է իրան այնպիսի յատկութիւններ, որ քարոյական չեն: Թողեալ այդ, կինը ժողովրդի ստոր եւ միջին դասերի մէջ պահպանել է իր ցեղական առանձնութիւնները, հաւատարիմ է մնացել իր ազգային անհատականութեանը, խօսում է մայրենի լեզուով, յարգում է վաղեմի աւանդութիւնները, աւելի մօտ է եկեղեցուն, եւ չէ հեռացել այն սովորութիւններից, որով ապրել են նրա մայրերը: Որի ընդհակառակն, կինը քարճր դասի մէջ (քացի գաւառներից) արդէն սկսել է օտարանալ, չէ խօսում մայրենի լեզուով, հեռանում է եկեղեցուց, եւ զգուանքով է նայում ազգային աւանդութիւնների վրա: Այսպիսի տխուր երեւոյթները տեսնելուց յետոյ ի՛նչ ասենք. արդեօք կրթութիւնը վնասակար էր, թէ կինը իր մէջ հիմք, ամբողջին

չունէր, եւ կրթութեան լոյսը ու ջերմութիւնը նրան մօտեցրածին պէս, նա լուծվեցաւ, իր քաղաղութիւնը փոխեց: Ոչ այն եւ ոչ այս, կասեմ՝ ես. պատճառները պէտք է ուրիշ քանի մէջ որոնել . . .

Գրութիւնը քոլորովին յուսահատական չէ: Կանացի ա մ ք ո խ ր պահպանել է իր անարատութիւնը, իր կատարեալ մարքութեան մէջ.— դա, թէ եւ անմշակ, քայց չափազանց արգաւանդ հող է, որ հմուտ երկրագործի ձեռքում կարող է հրաշալի պտուղներ բնծայել: Փոյթ չէ, եթէ ամբողջի մակերեսոյթից քարձրացած առանձին մասերը ցոյց են տալիս մի քանի փտութեան նշաններ,— դրանք կամ ժամանակով կը փոխվեն դէպի լաւ եւ կամ կտրվելով, կը հեռանան մարմնի ամբողջութիւնից . . . Բայց մի եւ նոյն ժամանակ ցաւալի է տեսնել, որ ժողովրդի քարձր դասի մէջ, ուր կինը թէ իր դիւքով եւ թէ կրթութեամբ նշանաւոր տեղ էր բռնում, փոխանակ քարոյսպէս ներգործելու իրանից ցած աստիճանների վրա դրված իր սեռակից քոյրերի վրա,— նա ինքը դառնում է վատ օրինակ, նա ինքը տարածում է շռայլութիւն եւ քարքերի սպառնալուծիւն:

Այլ եւս սրտեղ է մտում կնոջ քարձր, քաղաքակրթիչ նշանակութիւնը, ո՞ր է նրա կենսագործող հեղինակութիւնը ոչ միայն բնտանեկան նեղ շրջանում, այլ եւ ժամանակակից հասարակութեան վրա: Իմ կարծիքով հայ կինը այդ աստիճանին հասնել չէ կարող, քանի որ նա փակված կը մնայ տան պատերի մէջ: Մինչեւ այսօր, երբ կինը ասիական կեանքով էր ապրում, երբ հայը մահմետականի հպատակ էր, մասամբ նպատակայարմար էր նրան արգելված պահել: Իսկ այժմ՝ կեանքի սրայմանները փոխվել են. պէտք է քաց անել կանանցի դոնները: Մինչեւ այսօր կնոջ կրքերը զսպում էին, նրա քարոյսականութիւնը պահպանւում էր փակ կեանքի մէջ մի կողմից, տգիտութեան մէջ միւս կողմից: Կարո՞ղ է արդեօք միշտ շարունակվել այդ դրու-

թիւնը: Այժմ՝ պահպանել կնոջ քարոյականութիւնը կանա-
նոցի քանտարկութեան մէջ նոյն է, որպէս զսպել մի գա-
զանի վայրենութիւնը երկաթի վանդակի մէջ: Գուրսհանե-
ցէք նրան վանդակից, իսկոյն գործ կը դնէ իր շարութիւնը:
Եւ իմ հետազօտութեան մէջ շատ անգամ ցոյց տուեցի,
որ կինը հէնց որ իր քանտարկված վիճակից ազատվում է,
ընկնում է գանազան ախտերի մէջ: Ուրեմն ի՞նչ պէտք է
անել, երբ թէ կանանոցը եւ թէ դրսի աշխարհը միօրինակ
վատ են ներգործում նրա վրա,—մէկը, թմամտացնում է,
խլում է նրանից ամեն հոգեկան գորութիւն, իսկ միւսը, ան-
քարոյական է դարձնում: Այդ հարցին ես շատ անգամ եմ
պատասխանել իր տեղում, իմ հետազօտութեան մէջ, թէ
պէտք է նախ քան կնոջը աշխարհ դուրս հանելը, նրան ն ա-
խ ա պ ա տ ր ա ս տ ե լ ա շ խարհի համար, եւ դրա մէջ պէտք
է լինի կնոջ կրթութեան քուն խորհուրդը: Գուցէ կը նկատեն,
թէ կինը աշխարհի համար պատրաստվում է, նրան ուսում-
նասիրում է, հէնց աշխարհի մէջ ընկնելով: Ես կը պատաս-
խանեմ, այն ժամանակ նա պէտք է անցկացնէ ապակա-
նութեան մի պերիօդ եւ ինքը անց կենայ գանազան ախ-
տերի միջից, մինչեւ փորձվի, մինչեւ խելքը գլուխը գայ . . .
—Կնոջ ազատութիւն, կնոջ անկախութիւն (эман-
ципация), կնոջ հաւասարութիւն, դրանք շատ գեղե-
ցիկ քառեր են, քայց դեռ լուսաւոր ազգերի մէջ եւս կեն-
սական անվճիռ հարցերի կարգումս են գտնվում:

Իմ յօդուածի նպատակից դուրս լինելով իօսել յի-
շեսալ խնդրի վրա, կրկին դառնում եմ դէպի հայ կինը: Գու-
ցէ ընթերցողը նկատեց, որ հայ կինը ոչ մի դասակարգի
մէջ չէ յայտնվում որպէս հասարակական գործիչ, որպէս
ազդող տարր, եւ որպէս քաղաքակրթութեան ղեկավար:
Նրա շրջանը ներկայացնում է դատարկ կեանքի ամենա-
տղեղ եւ ամենավատ օրինակները: Գեռ եւս նրա սալօնը
չէ հանդիսացնում մի կենտրոն, ուր հաւարվելով հասարա-

կական գործիչ ուժերը, կինը իր խելքով եւ քաղցրութեամբ ոգեւորէր նրանց, ներշնչելով նրանց մէջ եռանդ եւ վստահութիւն: Ես ճանաչում եմ երկու կանայք միայն Թիֆլիսում, որոնց սալօնները ծառայում էին որպէս կենտրոն երիտասարդութեան: Մէկը վախճանված է (Թո՛ղ օրհնեալ լինի նրա յիշատակը), իսկ միւսը դեռ կենդանի է: Առաջինը կարելի է համարել որպէս ջերմ խնամակալուհի մի ուսուցչական խումբի, որոնց ջանքով կենդանացրուց մի օրհորդական դպրոց: Այդ առաջին օրինակն էր, որ կինը հանդէս դուրս եկաւ իրրեւ պաշտպան կրթութեան գործի: Իսկ երկրորդը, որ ինքը պարապել էր գրականութեամբ, որ գիտէր զանազան լեզուներ, աշխատում էր լինել միջին կապ մեր մանուկ ինտելիգենցիայի ցրված ուժերի մէջ: Բայց ցաւալի է ասել, որ երիտասարդութիւնը այն աստիճան անպատրաստ գտանվեցաւ, որ յարգելի տիկնոջ սալօնը շուտով փակվեցաւ նրանց առջեւ:

Մեր զարգացած կանայքը կարող են ունենալ միայն գրականական սալօններ, քայց մեր գրականութեամբ պարապող երիտասարդութիւնը դեռ եւս այն աստիճան անկիրթ է, որ հազիւ թէ իր պատիւը հասկացող մի տիկին կը ցանկանար նրանց առաջեւ քաց անել իր դռները: Կնոջ սալօնի ազդեցութիւնը գործող երիտասարդութեան վրա հազարաւոր օրինակներով սպացուցված է լուսաւոր ազգերի մէջ: Այնտեղ ոչ միայն ոգեւորվում է քանաստեղծը, ոչ միայն կրթվում է վիպասանի ճաշակը, եւ ոչ միայն պարզվում են սուբլիցիստի հայեացքները,—այլ այնտեղից ոգի են առնում երեսելի քաղաքական մարդիկը: Մեզանում՝ գրողները սպրում են առանձնացած խումբերով եւ տեսնվում են աւելի կաֆէներում: Եթէ որ եւ իցէ կին ընդունէր այս եւ այն խումբը, դուրս կը գար խիստ նեղ շրջան, եւ այն դէպքում՝ նրա սալօնը կը ծառայէր որպէս գործիք

մի կուսակցութեան, որը մեր մէջ կազմվում է ոչ թէ գաղափարի անունով, այլ շահասիրական ինտերեսներով:

Կինը իր նուրբ խելքով եւ հրապուրիչ քնատրութեամբ կարող էր լինել մի լաւ կապ գործող ուժերի մէջ: Երա սալօնում կարող էին մշակվել եւ հասունանալ ամեն տեսակ հասարակական խնդիրներ: Եւ կինը կարող էր առաջնորդել եւ խրախոյս տալ գործող անձինքներին: Եւ դրանումս է բովանդակվում կնոջ քարձր նշանակութիւնը, երբ նա կը մասնակցէր հասարակական կեանքին, իր ձեռքում որպէս գործիք վարելով տղամարդին: Եւ ոչ միայն ժողովրդի քարձրըր դասի մէջ, այլ իջնելով դէպի ցած, նրա բոլոր ծաւրերում կինը կարող էր յայտնվել որպէս ազդող ոգի, որպէս ներգործող ուժ, թէ խոշոր եւ թէ մանր քաների մէջ: — Անն դրանումս է նրա մեծ հասարակական կոչումը:

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մտադրված լինելով նկարել մի փոքր ի շատէ ամբողջ պատկեր մեր ժողովրդի կեանքից, ես հարկաւոր եմ համարում „Հայ կինը“ յօդուածից յետոյ հետազօտել հայ երիտասարդութիւնը: Եթէ ընդունում ենք, թէ երիտասարդութիւնը է այն թարմ ոյժը,—այն մանուկ եւ ամող զօրութիւնը, որից կախված է ժողովրդի յառաջադիմութիւնը եւ հետեւապէս նրա ապագան,—պէտք է լաւ ուսումնասիրենք այդ տարրը: Իմ հետազօտութեան մէջ ես հետեւելու եմ մի եւ նոյն եղանակին, որպէս էր „Հայ կինը“, այսինքն, անցնելով մասնաւորից դէպի ընդհանուրը, եւ գիւղական ազգաբնակչութիւնից քարձրանալով դէպի քաղաքացիները, եւ կաշխատեմ ներկայացնել մեր երիտասարդութիւնը ժողովրդի ամեն մի դասակարգի մէջ առանձնապէս: Ես պիտի վեր առնեմ Ռուսաստանի, եւ գլխաւորապէս Կովկասի հայ երիտասարդութիւնը:

Ա.

Գիւղական երիտասարդութիւն

Սակտում եմ ծնունդից:

Գիւղացի ծնողները միշտ ուրախութեամբ են հանդիպում տղայ մանուկի աշխարհ գալուն. ծնվում է նոր ուժ, ընտանիքի մէջ աւելանում են նոր աշխատող ձեռքեր: Եթէ հայրը տանը չէր, եթէ նա գործում էր դաշտումը, բարեկամները վազում են նրա մօտ, „աւետիք“ են տանում, եւ ականջներիցը բռնելով, „մուշտուլուղ“* են պահանջում: Տէրտէրը իր մաշտոցով իսկոյն դիմում է մօր մօտ, օրհնում է նրան եւ նորածնին, եւ „փարատում է տունը: Պառաւ կնիկները դնում են մօր անկողնի մօտ մի սուրկամ պողպատի կտորներ, որ չար ոգիները չը վնասէին նրան: Կրօնը եւ սնահաւատութիւնը միացած, գործ են դրնում իրանց բոլոր գօրութիւնը, որ պահպանվի նոր սկրսվող կեանքը:

Երբ մայրը երկար ժամանակ տղայ զուակ չէ բերում, դա համարվում է Աստուծոյ մի առանձին պատիժը. ծնողները դիմում են սուրբերի բարեխօսութեանը, իսկ երբ

---

* Իսկապէս միւ ժ դ ա լ ու ղ է, որ նշանակում է այն ընծան, որ տալիս են աւետիք կամ բարի խաբար բերողներին:

այդ էլ չէ օգնում, դիմում են կախարդներին: Գիւղերում շատ անգամ կարելի է տեսնել տղաներ չը կտրված երկար մազերով, որ աղջիկների նման հիւսած գիսակներ ունէին. դրանք ուխտեալ, կամ այս եւ այն տաճարին նրկիրված մանուկներ են, որովհետեւ աշխարհ էին եկել սուրբերի շնորհիւ: Ամեն մի սրբից շնորհված մանուկը համարվում է նրա „դուր“ (ճորտ) եւ կրում է նոյն սուրբի անունը: Բայց պէտք էր ճորտին թափել իր ճորտութիւնից, եւ այս մտքով նուիրված մանուկին մինչեւ եօթ տարի ուխտ են տանում քարերար սրբի տաճարը նրա տօնախմբութեան օրում, եւ ամեն անգամ տղայի փոխարէն զոհում են մի ոչխար: Երբ տարիների խորհրդաւոր թիւը լրանում է, մանուկի մազերը կտրում են: Տղաների տաճարին ընծայումը յայտնի է մեր պատմութեան մէջ նրա միջական ժամանակներից, երբ Անուշաւանը նուիրվեցաւ Արմաւիրի սօսիներին:

Երբ նորածինը տկար էր երեւում, նրան եկեղեցի չեն տանում մկրտելու համար, այլ այդ խորհուրդը կատարում են տանը օջախի (թոնրի) մօտ, խմոր հունցելու տաշտի մէջ, եւ մկրտութեան ջրով սրսկում են ամբողջ տունը: Երա վզից քաշ են տալիս մի փոքրիկ խաչ, իսկ գոակի վրա շատ անգամ կարելի է տեսնել կարված արծաթեայ մահիկ (կիսալուսին), որ ազատ էր պահում նրա անձը շար աչքից եւ շար ոգիներից: Յուլունքներով զարդարած քաղքան դնեքը (քազկակապ), որ կապում են տղայի թեւքերի վրա, նոյնպէս կախարդական նշանակութիւն ունեն: Գնտերը տղայ մանուկների համար մի եւ նոյն զարդըն են համարվում, որպէս աղջիկների համար: Բայց զընտեր արեւելքում կրում են կնիկները եւ ստրուկները միայն,—երկու արարածներ, որոնց վիճակը շատ չէ տարբերվում միմեանցից . . .

Երեխան փոքր հասակից սկսում է տեսնել նիւթա-

կան եւ շօշափելի առարկաների մէջ աներեւոյթ զօրութեան ներկայութիւնը, մինչեւ արծաթեայ մահիկից նա հասնում է Ամենաբարձրեալի գաղափարին: Երա կեանքի մէջ կատարվում է այն, ինչ որ կատարվում է ամբողջ մարդկութեան կեանքի մէջ,—տղայութեան պերիօդի նիւթապաշտութիւնից անցնել զարգացած պերիօդի ոգեպաշտութեանը:

Երբ մանուկը դառնում է 3—4 տարեկան, երբ սկսում է խօսել, մտածել, վազվզել եւ փոքրիկ շարութիւններ գործել, այն ժամանակից սկսվում է նրա ընտանեկան դաստիարակութիւնը: Երկու գլխաւոր ուժեր ներգործում են մանուկին շափի եւ պատշաճի մէջ պահելու համար, մէկը՝ ֆիզիքական կոպիտ ուժը՝—ծ ե ծ ը, իսկ միւսը՝ քարոյական ուժը, որ արտայայտվում է երկիւղի եւ խոստման մէջ: Պատիժ եւ խոստում—անա երկու գործիչներ, որ իշխում են մարդու քարոյականութեան վրա, սկսեալ երեխայութիւնից մինչեւ նրա մահը: Ծեծել, պատժել երեխային, որ շարութիւն չը գործէ, կամ խոստանալ նրան զանազան հրասպարիչ քաններ, որ իրան կարգին պահէ,—դրանք գլխաւոր միջոցներ են հոգատար ծնողների կողմից երեխային խրատելու համար: Բայց մի եւ նոյն միջոցները գործ են դրվում եւ ոգիների անուններով: Երկիւղ տալ երեխային դելի, չար սատանայի ալքերի, խլվլքիկի, մարդազայլի, դէրվիչի եւ այլ սարսափելի անուններով, եւ մի եւ նոյն ժամանակ հրասպարել նրան Աստուծոյ, հրեշտակների եւ սուրբերի խոստումներով,—այդ բոլորը աւելի նուրբ միջոցներ են երեխային կրթելու համար: Այս տպաւորութիւնները մնում են մանուկի մէջ մինչեւ նա իր հասակը առնում է, ծերանում է, եւ նրա հետ գերեզման են մտնում: Երեխան սովորում է վատ քան չը գործել ոչ թէ նրա համար, որ վատը վատ է, այլ նրա համար, որ ծնողները կը պատժեն նրան՝ կամ ծեծելով,

եւ կամ՝ զրկելով մի լաւ քանից: Նրա ամբողջ կեանքում՝ այդ մտքերը իշխում են նրա վրայ: Նա սովորում է չար քան չը գործել, ոչ թէ՛ նրա համար, որ իբրեւ մարդ եւ իբրեւ մարդկային ընկերութեան անդամ՝ պարտաւոր էր քարի լինել, այլ՝ վախենում է իշխանութիւնից՝— երկնքի եւ աշխարհի իշխանութիւնից, — վախենում է այն տանջանքն երից, որ սպառնում են այդ երկու իշխանութիւնները, եւ վախենում է զրկվել այն խոստումն երից, որ արել էին նրան:

Դաստիարակութեան այդ քթացնող սպանիչ եղանակը այն հետեւանքն է ունենում, որ ոչ միայն խլում է մանուկից նրա ինքնուրոյն, ազատ զարգացումը, եւ ոչ միայն քարոյսապէս մեղցնում է նրան, այլ նա իր ամբողջ կեանքում մնում է երկչոտ, թուլասիրտ, խոնարհվող եւ գլուխը ծոող ամեն մի գօրութեան սողել: Նա դառնում է մի քարոյական մեքենայ, որ քարի է նրա համար միայն որ վախենում է չը սլատժվել չար լինելուց: Իսկ երբ այդ վախը, այդ երկիւղը անհետանում են նրա սրտից, էլ ոչինչ չէ մնում նրան օրինաւորութեան մէջ պահելու համար, եւ նա դառնում է ամենասարսափելի անքարոյական:

Ինչ որ աւելի ցաւալին է, դա է գիւղական մանուկների սաստիկ մահացութիւնը: Թէեւ այդ մասին չունենք վիճակագրական տեղեկութիւններ, քայց կարելի է ասել, որ նրանց մեծ մասը մեռնում են մօտաւորապէս դեռ հինգ տարեկանին չը հասած, այնուհետեւ, որպէս ինքը գիւղացին ասում է՝ „երեխան շապիկը պատռում է“, այսինքն ամում է, մեծանում է, եւ կարող է դիմանալ կեանքի խիստ պայմաններին: Երեխաների քաղմաթիւ մահացութեան զլխաւոր պատճառը պէտք է որոնել նրանց վատ պահպանութեան մէջ: Մեր գիւղացիները աւելի հոգ են տանում իրանց փոքրիկ անասուններին, քան թէ՛ որդիներին: Անասունների վիճակը իրանցից կախումն ունի, քայց

որդիների հոգար թողնում են Աստուծոյ վրա: Որպէս զի կարողանամ մի փոքրիկ գաղափար տալ, թէ որպիսի շըրջանի եւ պայմանների մէջ է սկսվում մանուկի կեանքը, հարկաւոր եմ համարում մի քանի մանրամասնութիւնների մէջ մտնել: Երեւակայեցէք ձեզ մի խոնար եւ գետնափոր խրճիթ, առանց օդի եւ առանց լոյսի, որ ինքն ըստ ինքեան սպանիչ ազդեցութիւն ունի երեխայի դեռ տկար կազմուածքի վրա, որը տակաւին չէր սորված կեցութեան վնասակար խառութիւններին: Մահճակալ կոչված կարասին քոլորովին անձանօթ քան է այս տեսակ խրճիթներում: մի տախտակի կտոր անգամ չէք տեսնի, որ ձգած լինէր յատակի վրա, երեխան պակուում է սառն, խոնար եւ մերկ գետնի վրա փաթաթված ցնցոտիների մէջ: Չը սորված մարդը կարող էր իսկոյն բեմատիզմ ստանալ: Աւելացրէք դրանց վրա վատ կերակրելը. սովորութիւն չէ երեխային սեղան նստացնել, նա ուտում է ոտքի վրա ինչ որ ձեռքն ընկնում է: Աւելացրէք վատ հագուստը. տարվայ քոլոր եղանակներում կարելի է տեսնել նրան մի եւ նոյն հագուստով, որ հագիւ ծածկում է մարմինը: Այդ լինում է ոչ թէ աղքատների մէջ միայն, այլ հարուստներն անգամ խիստ փոքր հոգ են տանում որդիներին լաւ կերակրելու եւ եղանակների համեմատ հագցնելու մասին: Իսկ ինչ որ վերաբերում է կեղտոտութեանը, այդ արդէն չափն անցնում է: Դրա մէջ մեղաւոր են զլիսաւորապէս մայրերը, որ իրանք էլ, քիչ է պատահում, որ ամեն առաւօտ իրանց ձեռները եւ երեսները լուանային: Բայց երեխան ամբողջ օրը նրանց աչքի առջեւ թաւալվում է ցեխերի մէջ, „վնաս չունի, թող ջանք պնդանայ“, ասում են, եւ ուշադրութիւն չեն դարձնում: Բայց կայ եւ մի զլիսաւոր պատճառ, որ աւելի մեծ դեր է խաղում գիւղական երեխաների մահացութեան մէջ: Մեզանում ոչ մի գիւղ չէր գտնի, որ քժիշկ ունենար: Վիճակային քժիշկները այցե-

լուծիւն են գործում մի գիւղ այն ժամանակ միայն, երբ պատահել էր մի սպանութիւն եւ պէտք էր պաշտօնական քննութիւն անել: Երանք հիւանդների հետ գործ չունեն: Պատահում է, որ գիւղացու երեխան հիւանդանում է. ծընողները նրա վրա ուշադրութիւն չեն դարձնում եւ անմիջական օգնութեան չեն դիմում, քանի որ նա ոտքի վրա էր. քայց երբ ուժերը թուլացան, երբ պառկեց, այն ժամանակ միայն համարում են նրան հիւանդ: Սովորական միջոցները, որ գործ են դնում բժշկութեան մէջ, են ֆալչիների եւ գրքացների կախարդութիւնները, կամ մի քանի տնային դարմաններ, որ անխտիր ամեն հիւանդութեան համար քանեցնում են,—այժմ հիւանդի բախտիցն էր կախված, թէ որքան գործ դրած հնարները կօզնէին նրան: Ահա այսպիսի փորձութիւնների միջից է անցնում գիւղացի մանուկը. քայց երբ մի անգամ ազատվեցաւ նա, երբ տարիքը առեց, այնուհետեւ նրա կազմուածքը կարողանում է պատերազմել սարսափելի խտութիւնների դէմ:

Ընտանիքի ճնշումը ամենափոքր հասակից պատրաստում է մանուկին լինել ճկուն, ծալվող եւ համբերող: Ամօթխածութիւնը, միամտութիւնը եւ մինչեւ խուլումունջութեան հասցրած լուծիւնը համարվում են նրա մէջ պարկեշտութեան նշաններ: Ես դառնում է դանդաղկոտ, աշխոյժը եւ եռանդը խեղդվում են նրա մէջ, եւ դեռ չը մանկացած, ծերանում է նա: Ձէք տեսնի գիւղացի մանուկի մէջ այն մշտագուարձ կենդանութիւնը, այն ուրախ, մշտածիծաղ դէմքը, որ յատուկ է նրա հասակին. նա միշտ տրխուր է եւ միշտ, կարծես, մի քանի վրա մտածում է: Դանդաղկոտութիւնը տիրում է նրա ամբողջ գոյութեան վրա. նրա քայլերի, նրա ամեն մի շարժուածքի մէջ չէ նկատվում ոչ մի համարձակութիւն, եւ նա գուրկ է մտում այն սատանայական ճարպիկ շարածնութիւնից, որ տալիս է մանուկի քնաւորութեանը աւելի կենդանութիւն:

Ոչինչ այնպէս չեն արգելում՝ երեխային, որպէս խաղը, մինչեւ անգամ՝ ամենահամեստ խաղը: Խաղամոլ երեխան ոչ սակաւ անգամ՝ պատժվում է իր անմեղ զուարճութիւնների համար: Բայց մանկական քնաւորութիւնը երբեմն ելք է գտնում խտորվելու ծնողների խստութիւնից եւ իր պարսպ ժամերը նուիրելու զանազան խաղերի: Ես մէջ կը բերեմ՝ մի քանի տեսակ խաղերի նկարագիրը ցոյց տալու համար, թէ այդ խաղերը նոր հնարված չեն, այլ մնացել են Հայերի հոյակապ անցեալից, երբ մեր նախնիքը մի առանձին հոգ էին տանում իրանց զաւակներին կըրթելու մարմնամարզական վարժութիւնների մէջ: Մ ու շ տ է կ ո ի լ ւ ա յ ն ց պատմական խաղերից մէկն է, երբ զէնքերը տակաւին կատարելագործված չէին, եւ մարդը ստիպված էր իր զօրաւոր քազուկները կրթելու, որ հարկաւորած ժամանակում գործ դնէր իր թշնամու դէմ: Երեխաները երկու խումբերի քաժանված, յարձակվում են միմեանց դէմ, եւ մուշտիների (բռունցքների) հարուածներով աշխատում են յետ մղել հակառակորդին, եւ երբ մի խումբը նահանջում էր միւսին իր բռնած դիրքից, յաղթութիւնը տարած էր համարում:

Գ ո տ է լ ա խ տ ի ն նոյն պատերազմական քնաւորութիւնն ունի, որպէս մուշտէկոիւր, այն զանազանութեամբ միայն որ մանուկները մուշտիների փոխարէն գործ են դնում իրանց գօտիներից ոլորած լախերը:

Ա ը թ ու ը մ ան (ոստնուլ) եւ վազը (վազ տալը) այն մարզութիւնների տեսակներիցն են, որոնց մէջ մի ժամանակ վարժվում էին եւ սպարտացոց մանուկները: Ա ը թ ու ը մ ան կատարվում է թոչեւով մի որոշեալ քարճութեան վրայից. մանուկներից մէկը կուացած դիրք է ընդունում եւ բոլոր մնացածները նրա վրայից թոչում են, յետոյ քարճութիւնը փոքր առ փոքր աւելանում է, այսինքն՝ կուացած մանուկը հետզհետէ ուղիղ դիրք բռնելով, վերջը

ըողորովին կանգնած ձեւ է տալիս իրան. այն ժամանակ թռչում են նրա գլխի վրա: Բայց խաղի գլխաւոր սլայմանը նրա մէջն է, որ թռչելու միջոցին թռչողը չը պիտի դիպչի այն առարկային, որի վրայից թռչում է:

Վազը կամ վազ տալը այն ձեւով, որ կատարվում է մեր մանուկների մէջ, մի դժուարին վարժութիւն է թորերը զարգացնելու եւ ոտներին արագաշարժութիւն տալու համար: Որոշվում է մի ասպարէզ, որի ծայրին դրած էր մի նշան, եւ մինչեւ նշանակած կէտը ասպարէզի բոլոր տարածութիւնը, սաստիկ վազելով, պիտի անցնէ մրցողը այն սլայմանով, որ ամենեւին շունչ չը պիտի առնէ. եւ որպէս զի միւսներին յայտնի լինի, թէ նա շունչ չէ առնում, պէտք է վազելու միջոցին անընդհատ կերպով արձակէ մի տեսակ ձայն: Մականախաղը (Տօլ) խաղում էին մեր նախարարների որդիքն անգամ. երեխաները երկու խումբ քաժանված, իւրաքանչիւրը ունի ձեռքին բռնած մի երկայն փայտ (վարոց), որը կեռ ծայր ունի, եւ փայտի կեռ ծայրովը ամեն մէկը աշխատում է յափշտակել իր հակառակորդից նոյնպէս փայտից շինած մի գնդակ, որ ձգած է գետնի վրա, եւ այսպէս, մինը միւսից խլելով, գդակը բշում են դէպի հակառակ կողմը, մինչեւ հասցնում են նշանակված տեղը: Այս խաղը հին ժամանակներում խաղում էին ձիու վրա նստած, եւ նոյնպէս մականներով, որ նշանակում է կեռ ծայր ունեցող փայտ կամ զաւազան: Գն դ ա ի ս ա ղ ի, տեսակները զանազան են, որոնցից նշանաւոր է մ ա զ ու Ն * . դա իսկապէս բիլիարդի խաղն է, միայն դեռ իր նահապետական ձեւի մէջ մնացած: Մագրի գրնդակները շինված են լինում՝ զունաւոր գրանիտից, եւ ձեռքով գրորում են հարթ գետնի վրա, աշխատելով գնդակ.

* Մ ա զ ու Ն նշանակում է կիտոր, որ փոքրիկ գնդակի նմանութիւն ունի:

ները միմեանց ղիպցնել եւ ձգել գետնի վրա փորած փոր-
րիկ փոսերի մէջ: Տ ու է ը ը (շիւիկաջոխին) առաջին փորձն
է նետաձգութիւն սովորելու: Փայտից շինված նետեր եւ
աղեղներ մինչեւ այսօր զորձ են անում մեր երեսմաները:
Պ ա Ր ս ա ք ա Ր ո Վ (շուղուր) նրանք խիստ ճարպիկ կեր-
պով ղիպցնում են նախատակին: Զ ի ը ի ղ ը** ղեռ եւս
յիշեցնում է հին նիգակախաղը. զարգացած պատանիները
այդ խաղը խաղում են ձիու վրա նստած: Մնացած խա-
ղերի մէջ նշանաւոր են ճանը (վէգ) եւ դ ա մ ա ն (շարու-
քար), վերջինը շախմատի խաղի նմանութիւն ունի եւ խա-
ղում են աւելի զարգացած տղաները:

Խաղերի տեսակները այնքան զանազան են հայ մա-
նուկների մօտ, որ առանձին ուսումնասիրութեան արժանի
են, քայց ես մի փոքրիկ զաղտիար տալու համար քաւա-
կանանում եմ՝ այդքանով միայն: Պէտք է նկատել, որ,
ինչպէս վերելում յիշեցի, ծնողները սաստիկ արգելում են
խաղը, եւ եթէ մանուկները ժամանակ են գտնում խաղա-
լու դա կատարվում է որպէս կօնտրաքանդա: Գիւղացին
այնքան պէտք ունի օգնականի, որ ամենափոքր հասակից
սովորեցնում է իր մանուկին աշխատութեան, որ նա զը-
նահատէ ժամանակը եւ հեռու մնայ դատարկութիւնից:
Պէտք է օգուտ քաղել փոքրիկ ուժրց, եւ աշխատութիւնների
ծանրութիւնը համեմատաբար անում է նրա տարիների
հետ: 5—6 տարեկան հասակում նրան սովորեցնում են
կատարել տնային թեթեւ ծառայութիւններ. 8—10 տարե-
կան հասակում նրան կարելի է տեսնել կալի մէջ, նստած
կամսասայլի վրա, քշում է եգնները: 12 տարեկան հասա-
կում նա արածացնում է հորթները, գառները, կամ նստած
լճան վրա, օգնում է իր հօրը գութանը փարելիս. իսկ 15
տարեկան հասակում նա իր ձեռքն է աննում քահը եւ

** Զ ի ը ի ղ ը կամ ջ ի գ ղ այ նշանակում է նիգակ, աեգ, միքոխ:

մանգաղը: Ոչինչ այնքան չէ կարող զարմացնել ժողովրդի ստոր դասի վիճակով հետաքրքրվողներին, որպէս գիւղացի մանուկի աշխատասիրութիւնը: Ես ամբողջ տարին անգործ չէ մնում. տարվայ ամեն մի եղանակում նրա հասակի եւ ուժի համեմատ գործեր կան: Տղայութիւնից սովելով եւ ամենով խիստ պայմանների մէջ, նա հեռու է մընում՝ փափկութիւնից եւ թուլացնող քնքշութիւններից. անձրերը, կարկուտը, ձիւնը, ամառվայ տոթը, ճմնովայ ցուրտը մի օրինակ այրում են նրան, թրծում են, մխում են եւ տալիս են նրա կազմուածքին ուժ եւ երկաթի ամրութիւն: Ամեն պայմանները պատրաստում են նրան վշտալի կեանքին դիմանալու համար:

Փիզիքական կրթութեան հետ լծորդաբար տարվում է մանուկի եւ քարոյական կրթութիւնը, որ պայմանաւորվում է զլիսատրասպէս խոնարհութեան, համբերութեան եւ միամտութեան մէջ: Ամենափոքր հասակից նա գիտէ, թէ պէտք էր տէրտէրի աջը համբուրել, հասակաւոր մարդերին զուխ տալ եւ պառաւ տատին ու ծերունի պապին չը քարկացնել: Ես գիտէ, թէ տանը հիւր եկած ժամանակ պէտք էր սեղանի մօտ սպասաւորել, կամ՝ ձեռքերը սրտին դրած եւ կանգնած սպասել հօր հրամաններին, մինչեւ հիւրերը ուտէին, խմէին, յետոյ նրանց ձեռքերի վրա պէտք էր ջուր անել, որ նրանք լուացվէին եւ այլն: Ընտանիքի մէջ ամենի առաջեւ խոնարհվում է նա քացի իր քոյրերից: Ծնողների գործ դրած խստութիւնը առջիկ զաւակի եւ տղայ մանուկի մէջ շատ վաղ զգալ է տալիս վերջինին իր գերազանցութիւնը. նա սկսում է բռնանալ քրոջ վրա եւ երբեմն ծեծել նրան: Ծեծելով քրոջը, նա սովորում է ծեծել իր կնոջը: Տղամարդի բռնակալութիւնը տկար սեռի վրա սկսվում է երեխայութիւնից:

Գիւղացի մանուկը խիստ փոքր հասակից անձնատուր է լինում ցնորամտութեան: Եսխասպաշարմունքներով եւ սը-

նահաւատութեամբ լի քնտանիքը ազդում է նրա մէջ Փանտագլայի սաստիկ զարգանալուն: Ամեն մի հասարակ երեւոյթ քացատրվում է նրան առասպելական առեղծուածներով: Երազը, կայծակը, ամպի որոտը, ցուացող աստղը, արեգակի եւ լուսնի խաւարումը, թաթառը, եւ մինչեւ անգամ կատուի մոռունը, բուռի կոնչիներ նրա համար ունեն խոնհրդաւոր եւ գերբնական նշանակութիւններ: Պառաւ մամիկի հրաշալի հեքեաթները վառում են, բորբոքում են նրա երեւակայութիւնը շարժական դրախտների, կաթնի աղբիւրների, խօսող տունկերի, եօթն գլխանի դիվերի*, վիշապների, հիւրիների եւ փէրիների պատմութիւններով: Ես քախտ եմ ունեցել երկու տարի մի մեծ զիւղում վարժապետ լինելու. շարադրութեան առաջին դասերը ես տալիս էի, որ աշակերտները եւ աշակերտուհիները զրէլին իրանց լսած առածները եւ առակները. երբ մի փոքր զարգանում էին, ես գրել էի տալիս իրանց գիտցած հեքեաթները: Ռ'րքան շատ հեքեաթներ իմանում էին նրանք: Ամենամոտ վիպասանը չէ կարող այնպէս պարզ, այնպէս բնական խօսքերով շարադրել մի հեքեաթ, որպէս գրում է մանուկը. նրա տղայ հասակին խիստ յատուկ է մարդկութեան տղայամտութեան ստեղծագործութիւնը:

Եւ զարմանալի չէ տեսնել, որ քացի կլիմայական պայմաններից, կան եւ ուրիշ շարժառիթներ, որոնք նպաստում են մանուկի շուտ հասունութեանը: 15—16 տարեկան հասակում նրա մէջ արդէն զարթնում են կրքերը. սիրուն աղջիկ տեսնելիս նրա սիրտը քարախում է, եւ սկսում է իր ընկերների հետ զաղտնի խօսել կնիկնետի վրա: Բայց

---

* Դ ի վ բառը պէտք չէ շփոթել մեր դեռի հետ, որ ընդունված է շար ողու. նշանակութեամբ. դիվը հեքեաթների մէջ պէտք է հասկանալ այն մտքով, ինչ նշանակութիւն որ ունի այս բառը սրբոսից լեզուով. այսինքն՝ հսկայ, փահլէվան:

ընտանեկան խիստ օրէնքները, գիւղացի կնիկների անմատ-
չելութիւնը դեռ եւս երկար պահում են նրա նոր բորբոք-
վող սիրտը մանկական անմեղ ողջախոհութեան մէջ:

Կեանքը ոչ բոլորովին զուրկ է մեր գիւղացի մանուկ-
ների համար հոգեկան եւ մտաւոր սնունդից, որ մատակա-
րարում է նրան ժողովրդական քանաստեղծութիւնը, որ դեռ
եւս պահպանված է իր մարտը, լուսապայծառ պարզութեան
մէջ: Գողթանի հին երգիչներին, հայոց հին պիպասաննե-
րին, այժմ՝ փոխարինում են ա շ ղ ն ե ր ր: Նա իր սազով
չըջում է գիւղից գիւղ, երգում է եւ վէպեր է վատմում:
Գիւղերում շատ անգամ կարելի է տեսնել աշղին, ամառ-
նային լուսնկայ գիշերների պահուն, հրապարակի վրա, ար-
ձակ, աստղալից երկնքի տակ, սազը ձեռին, խորին ոգե-
ւորութեան մէջ երգում է, ածում է եւ պատմում է մի
վէպ լի հերոսական եւ սիրահարական արկածներով: Գիւ-
ղացիները նրա շուրջը հաւաքված, նստել են մերկ գետնի
վրա եւ ուշադրութեամբ լսում են սիրելի երգչին:

Գիւղական կեանքում շատ քաներ նպաստում են մա-
նուկներին, որ նրանք չը լինէին անզգայ, անսիրտ, դա-
տարկ եւ զուրկ մարդկային ազնիւ կրքերից: Ամեն գիւղե-
րում գտնվում են մի տեսակ տեղեր, որ ուրիշ խօսքով
կարելի է կոչել գիւղական կլուքներ, իսկ գիւղացիները ա-
նուանում են օ ղ ա յ *: Օղան ախոռատան մի քաժանված
մասն է, որ ունի իր մէջ վառարան, յատակը ծածկված է
յարդով, որի վրա փռած են հասիրներ (փսիաթ) եւ որը
ձմեռը խիստ տաք է լինում անասունների շնչառութիւնից
եւ խիստ յարմար ժողովարան է գիւղացիների համար: Ա-
մենամարտը օղայ ունենում են գիւղի տանուտէրը կամ
փոքր ի շատէ կարողութիւն ունեցող գիւղացիները: Բայց

* Օ ղ ա յ՝ ուամլորէն օթաղ կամ դրոց օթեակ բառերի նշանակու-
թիւնն ունի:

գլխաւոր կենտրոն լինում է տանուաւերի օդան. այստեղ հաւաւում են գիւղացիները եւ անց են կացնում ձմեռվայ երկար գիշերները: Այստեղ լինում են ամեն տեսակ խօսակցութիւններ, դատում են իրանց հասարակական գործերի վրա, պատմում են իրանց կեանքում պատահած զանազան արկածներ, կատակներ եւ սրախօսութիւններ են անում, առակներ եւ առածներ են ասում, եւ երբեմն գիւղական տէրտէրը կամ տիրացուն իրանց խելքին զօր են տալիս եւ սկսում են խօսել սրբերի, հրեշտակների, սատանաների, դժոխքի, արքայութեան, վերջին դատաստանի մասին այնպիսի առասպելական աւանդութիւններ, որ ոչ մէկ գրքի մէջ չէր գտնուի: Մանուկ սերունդը թէեւ չէ մասնակցում ծերունիների գրոյցներին, բայց հաւաքված նրանց շուրջը, լսում է նրանց իմաստալից խօսակցութիւնները:

Օդաները անլի կեանք են ստանում, երբ այնտեղ յայտնվում են աշոնները: Այդ կոյր Հոմերոսները, որ մի ժամանակ իրանց երգերով զմայլեցնում էին մեր թագաւորների եւ նախարարների պալատները, այժմ՝ զուարճացնում են գիւղացու ձմեռնային օդան: Աշուղը գիտէ հարիւրաւոր բերանացի վէպեր, որոնք դեռ ոչ թղթի վրա են գրվել եւ ոչ տպագրութեան մատուչի տակն են ճնշվել: Նրա վէպերը երգահասուն են լինում, եւ որպէս արեւելեան բոքորոված Ֆանտազիայի ծնունդ, բովանդակում են իրանց մէջ սէր եւ հրաշալի արկածներ: Նա միանգամ սկսած վէպը հազիւ կարողանում է վերջացնել մի քանի գիշերվայ մէջ: Գիւղացի մանուկները զանում են աշոնի վէպերի մէջ այն կենսատու աղբիւրը, որ կազդուրում է նրանց զգացմունքները մի սրբագան ջերմութեամբ: Գիւղացի մանուկը այնքան անգամ լսել է աշոնի վէպերը, որ մեծ մասը ինքն էլ գիտէ: Նա գիտէ արկածախնդիր Քորոզլի արշաւանքները գիտէ Քարամի եւ Աւլիի սիրահարութիւնները: Աշո Ղարի-

քի եւ Շահասնամի վառված սէրը, Աէյիի եւ Մաջնունի անձնաւորութիւնները, Շահ Սմայիլի քաջագործութիւնները, Փարսաղի անբախտ սէրը,—հարիւրաւոր այսպիսի ումաններ գիտէ նա: Այժմեան աշդների երգերը մի բերանացի հաւաքածու են իրանցից առաջ եղած երգիչների, եւ ամեն մի երգ կրում է իր վերջում հեղինակի անունը եւ այս պատճառով ամեն մի երգ զանազանվում է իր քնատորութեամբ. մի մասը քնարերգութիւն (լիբիկա) է, մի մասը փիլիսոփայական եւ ըստ մեծի մասին միստիքական հայեցուածներ է բովանդակում: մի մասը խրատական կամ քարոյագիտական քնատորութիւն ունի, իսկ պարսաւաքանական, հեգնական, ծաղրական երգերը կրում են իրանց մէջ թէ եւ կոշտ, քայց խիստ կենդանի սրամտութիւններ, թէ որպէս կծել եւ կատակել գիտէ արեւելքցին:—Այս բոլորը ազդում են մանուկների սրտի վրա եւ թողնում են նրանց մէջ անջնջելի տպատորութիւններ: Աշդը անելի մեծ պաշտօն է կատարում ժողովրդի ստոր դասի կրթութեան, մտաւոր եւ քարոյական ուղղութեան մէջ, քան թէ տէրտէրը, որի չոր ու ցամաք քարոզները միայն սառցնում են, քարացնում են սրտերը:

Զարմանալի է, թէ որպէսի եռանդով մեր գիւղացիները աշխատում են, որ իրանց զաւակները ուսում ստանային: Մի անբացատրելի զօրութիւն մղում է նրանց դէպի այդ ցանկութիւնը: Մեզ մօտ գիւղ չէք գտնի, որ եկեղեցուն կից մի փոքրիկ դպրոց չունենար, եւ ուր որ այդ չը կար, մանուկները հաւաքվում են գիւղի քահանայի կամ տիրացուի մօտ: Տարվայ երեք եղանակներում,—գարունը, ամառը եւ աշունը,—մանուկները զբաղված են լինում գիւղատնտեսական գործերով, եւ ժամանակ չեն գտնում դպրոց գնալու, իսկ ձմեռը նրանք անելի ազատ են անտեսական հոգսերից եւ սկսում են սովորել: Բայց կան այնպիսի գիւղեր, որոնց թիւը սակաւ չէ, որ ունեն կանոնա-

ւոր դպրոցներ, որոնց մէջ մանուկները սովորում են ամբողջ տարին, քացի ամառվայ երկու տաք ամիսներից: Մեր գիւղացիները, մանաւանդ վերջին տասն տարվայ ընթացքում, այն աստիճան հասկացել են ուսման կարեւորութիւնը, որ ամեն զոհաբերութիւն յանձն են առնում որ որքան կարելի է, իրանց դպրոցները կանոնաւոր վիճակի մէջ դնէին: Շատերը, որոնց նիւթական դրութիւնը ներում է, չեն քաւահանանում գիւղական դպրոցներով եւ ուղարկում են իրանց զաւակներին մերձաւոր քաղաքները, կամ Թիֆլիզ, Մօսկվա, Ս. Պետերբուրգ եւ մինչեւ անգամ արտասահման, քարձր, համալսարանական կրթութիւն ստանալու: Եւ մեր գիւղացիներից կարելի է տեսնել քազմաթիւ բժիշկներ, իրաւաբաններ, տնտեսագէտներ, գիտութեան ամեն մէկ ճիւղի մէջ աւարտածներ, եւ մինչեւ անգամ պրօֆէսօրներ, եւ քարձրաստիճան եկեղեցականներ: Առհասարակ խօսելով, պէտք է ասած, որ մեր գիւղացին բոլորովին ազատ է այն նախապաշարմունքից, թէ որդին պէտք է լինէր հօր կեանքի շարունակութիւնը, եւ քնաւ չը պիտր շեղվէր այն ճանապանհից, որով ապրել էին նրա պապերը: Եւ, կարծես, քնազդումով զգում է իր վիճակի տաժանութիւնը եւ ցանկանում է որդու համար մի աւելի լաւ վիճակ: Այդ վիճակը նրա կարծիքով կարելի է գտնել միմիայն ուսման եւ կրթութեան մէջ: Վերջին աղքատն անգամ այսպէս է մտածում: Ինձ շատ է պատահել, երբ ցանկացել եմ գիւղացի մանուկներից սպասաւոր վարձել, տեսնում ես, մի հեռու եւ անյայտ գիւղից հայրը քերում է իր որդին, երբ հարցնում ես, թէ որքան պէտք էր վճարել, նա պատասխանում է. «աղայ, ոչինչ չեմ ուզում, թող ձրի ծառայէ, միայն դուք սովորեցրէք որդուս գրել եւ կարդալ:»

Խօսելով առհասարակ գիւղական մանուկների կրթութեան վրա, ես ստիպված եմ փոքր ինչ շեղվել իմ հետազօտութեան նպատակից եւ ցոյց տալ, թէ ինչ են դուրս

ըերում մանուկները զիւղական քազմաթիւ դպրոցներից: Եթէ ընդունում ենք, թէ ուսումը եւ կրթութիւնը պէտք է համապատասխանէ իւրաքանչիւր դասի իրական պահանջներին եւ պէտք է լրացնէ այն, ինչ որ պակաս է նրան,— այս կէտից նայելով մեր զիւղական դպրոցները բոլորովին ապարդիւն եւ մինչեւ անգամ վնասակար կը գտնենք: Գիւղացին գործ ունի հողի եւ անասունների հետ: Արդեօք դպրոցը տալին է նրա որդուն փոքր ինչ տեղեկութիւն, թէ որպէս պէտք էր խնամել անասուններին, որ նրանք աճէին, քազմանային, եւ ազնուացնէին իրանց ցեղը: Արդեօք դպրոցը ծանօթացնում է նրա որդուն հողի որպիսութեան հետ եւ քոյսերի լաւ մշակելու պայմանների հետ: Դրանցից ոչ մէկը չէ անում դպրոցը: Նա սովորեցնում է մանուկներին գրել, կարդալ, հաշուել, կրօն եւ այլն, որոնց մէջ մեծ պէտք չունի զիւղացու զուակը: Այբուբենը սոված փորին հաց չէ տալիս: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ իմ խօսքը կանոնաւոր զիւղատնտեսական դպրոցների մասին չէ, որ շատ ցանկալի էր, եթէ մի խումբ զիւղերի կենտրոնում գոնէ մի հատ գտնվէր,—ես խօսում եմ զիւղատնտեսական բոլորովին մասնաւոր եւ տարրական հմտութիւնների մասին, որ ամենահասարակ վարժապետը կարող էր քաղել զանազան գրքերից եւ հաղորդել իր աշակերտներին: Գուցէ ինձ կը նկատեն, թէ մենք այսպիսի վարժապետներ չունենք: Մենք իսկապէս ոչ մի առարկայի համար պատրաստված զիւղական վրժապետներ չունենք. նրանք իրանք իրանց պատրաստում են, իսկ եթէ կը պահանջվի նրանցից, կարող են սովորել եւ շատ քան զիւղատնտեսութեան մասին: Այն եւս պէտք է ի նկատի ունենալ, որ մեր զիւղերում վճարում են վարժապետին աւելի շատ, քան թէ մի վարժապետ ստանում է, օրինակ, Գերմանիայի մի զիւղում: Ուրեմն կարելի է լաւ ընտրութիւն անել ուսուցիչների մէջ:

Այլ է, եթէ գիւղական դպրոցները այն աստիճան զարգացնէին մանուկներին, որ նրանք աւարտելուց յետոյ կարողանային ամեն գրքեր կարդալ, հասկանալ. կարողանային ինքնակրթութեամբ իրանց տնտեսութեան վերաբերութեամբ հմտութիւններ ստանալ: Այդ անել անկարող են նրանք, որովհետեւ դպրոցներից խիստ փոքր գիտութիւն են դուրս բերում: Բայց այդ փոքր գիտութիւնը աւելի խանգարում է նրանց օրինաւոր գիւղացիներ լինել, քան թէ նպաստում է: Կիսակատար եւ թերի կրթութիւնը միշտ հպարտացնում է ուսանողներին: Մանուկները մի քան սովորելով, լաւ եւս է ասել ոչինչ չը սովորելով, սկսում են այնուհետեւ արհամարհանքով նայել իրանց ջնողների պարապմունքի վրա. նրանք դառնում են մի տեսակ թշուառ արարածներ, որ կորցնում են իրանց հակումը դէպի ծրնողների ապրուստի աւանդական եղանակը, եւ մի նոր ձեւ, մի նոր եղանակ էլ չեն սովորում, եւ այսպէսով մնում են „աւարայ“, այսինքն մոլորված,—ոչ այս եւ ոչ այն: Գիւղը սկսում է անտանելի լինել նրանց, եւ միակ ելքը, որ գտնում են իրանց դժուար դրութիւնից դուրս գալու համար, այն է, որ դիմում են դէպի օտար երկրներ նոր ապրուստ գտնելու: Ահա ինչով է քացատրվում գիւղացի մանուկների սաստիկ զաղթականութիւնը դէպի քաղաքները:

Այս դէպքում մեծ ազդեցութիւն է գործում օրինակը: Այս ինչ գիւղացու որդին, ուսում ստանալով, դարձաւ աշտիճանաւոր, բժիշկ, վարժապետ, քարձրաստիճան եկեղեցական, կամ հարուստ վաճառական,—միւսները աշխատում են, որ իրանք էլ մի եւ նոյն քախտաւորութեանը հասնէին: Այստեղից առաջ է գալիս գիւղացի մանուկների սաստիկ հոսանքը դէպի մերձաւոր եւ հեռաւոր քաղաքները: Մի գաղտնի եւ մանուկի համար անհասկանալի դրութիւն քաշում է նրան դէպի քաղաքը. նա դիմում է այնտեղ լի

անորոշ յոյսերով, ինքնավստահ, եւ միանգամայն յանճար-
ված իր քախտին: Տարակոյս չը կայ, որ այսպիսի անփորձ
եւ անմեղ քախտախնդիրներից ոմանք անտէրութիւնից,
ոմանք ինսամակալ շունենալով, ընկնում են քաղաքների
մոլորութիւնների մէջ եւ դառնում են թշուառ արարած-
ներ, քայց մեծ մասը հասնում են իրանց նպատակին:

Գալով քաղաքը, գիւղացի մանուկը անպատճառ ունի
մի նպատակ: Եթէ ցանկանում է նա վաճառական դառ-
նալ, մտնում է մի վաճառականի մօտ որպէս „դուքնի ա-
շակերտ“: Նա ոչինչ վարձ չէ պահանջում, միայն թէ տային
նրան հաց եւ հագուստ: Երբեմն մինչեւ տասն տարի ան-
տանելի նեղութիւնների համբերելով, վերջապէս նա փոք-
րիկ գումարի տէր է դառնում եւ սկսում է իր համար
մի առանձին առեւտուր անել: Նա քացի սովորելուց առեւ-
տրական եղանակները, մի եւ նոյն ժամանակ ստանում
է վարպետից նրա քարոյականութեան լաւ կամ վատ
յատկութիւնները: Մի եւ նոյն կերպով են սկսում իրանց
ասպարէզը եւ այն մանուկները, որոնք ցանկանում են որ
եւ իցէ արհեստ սովորել. աշակերտութիւնից անհնարին նե-
ղութեամբ հասնում են վարպետութեան: Բաղաքների թէ
վաճառականները, թէ արհեստաւորները մեծ յօժարութեամբ
ընդունում են իրանց մօտ գիւղացի մանուկներին, որով-
հետեւ նրանք հաւատարիմ են լինում, չեն գողանում, եւ
շուտ սովորելով, օգուտ են տալիս իրանց վարպետներին:

Որպէս հայ աղջիկներից չէ կարելի գտնել աղախին-
ներ, այնպէս էլ հայ մանուկներից չէ կարելի գտնել տան
սպասաւորներ: Բացառութիւնները խիստ աննշան են: Եթէ
հայ մանուկը մտնում է մէկի մօտ ծառայելու, անպատ-
ճառ նպատակ ունի մի քան սովորել, որ կազատէր նրան
ստոր պարապմուքից:

Ոչ սակաւ հետաքրքրութեան արժանի է, թէ որպիսի
եռանդով, որպիսի անձնանուիրութեամբ եւ առանց քնաւ

միջոցների գիւղացի մանուկը քաղաքում աշխատում է ուսում ստանալ: Դա մի կատարեալ նահատակութիւն է, որի մասին կը խօսեմ իր տեղում, երբ կը նկարագրվի առհասարակ մեր ուսանողների դրութիւնը:

Գիւղացի մանուկների սաստիկ հոսանքը դէպի քաղաքները գրկում է գիւղական ժողովրդին իր թարմ ուժերից եւ թուլացնում նրա ամելութիւնը: Մանուկը քաղաքում սովորելով որ եւ իցէ արհեստ, կամ վաճառականութիւն, եւ կամ ուսումնական դառնալով,—այլ եւ սովորելով քաղաքի կեանքին եւ հեշտութիւններին, այլ եւս չէ վերադառնում իր հայրենական տունը, որովհետեւ իր արհեստը, իր գիտութիւնը գիւղում գործադրութիւն չեն գտնում: Նա քնակութիւն է հաստատում քաղաքում, այնտեղ ամուսնանում է, եւ այնտեղ էլ սպրում է մինչեւ իր կեանքի վերջը: Երբեմն միայն գնում է տեսնելու իր ծնողներին եւ ազգականներին, եւ եթէ իր դրութիւնը ներում էր ծնողներին, քոյրերին, եղբայրներին իր մօտ է բերել տալիս, եւ այսպէս գիւղական հասարակութիւնը գրկում է մի ծուխից: Բայց որքան այդպիսի ծուխեր մարում են ամեն տարի:

Գիւղական մանկտու սաստիկ հոսանքը դէպի քաղաքները, թէեւ, որպէս յիշեցի, մի կողմից գրկում է գիւղացուն իր թարմ ուժերից, բայց միւս կողմից էլ մոցնում է գիւղերի մէջ նոր կեանք, նոր քաղաքակրթված տարր: Բիշ չէ պատահում, այն երիտասարդները, որոնք քաղաքներում զարգացել էին, աչքները բացվել էին եւ հասկացել էին կեանքի նպատակը ու պահանջները, կրկին վերադառնում են գիւղը, յորդորում են իրանց հայրենակիցներին կրթութեան գործի մէջ, դպրոցներ հիմնել տալով, եւ նրանց հասարակական կեանքի եւ անտեսութեան մէջ նոր ձեւեր, նոր բարոյութեան մոցնելով: Օրինակներ շատ են եղել, որ մի գիւղացի պատանի, մանկութեան հասակում քաղա-

քը գնալով, այնտեղ մնալով եւ հարստանալով, դարձեալ չէ մոռացել իր ծնված տեղը, եւ հայրենասիրական զգացմունքից դրդված, կամ՝ քոլորովին իր ծախսով, կամ՝ օժանդակութիւններ հաւաքելով, հիմնել է իր հայրենի գիւղում մի դպրոց, եւ կամ՝ օգնել է իր հայրենակիցներին այս եւ այն տնտեսական գործի մէջ: Այսպիսով գիւղացիները դուրս են գալիս իրանց անշարժութիւնից եւ իրանցից քաժանված ուժերը առաջնորդում են նրանց դէպի յառաջարիմութիւն:

Գիւղացի մանկտին չափազանց առածգական եւ դիրաթեք քնաւորութիւն ունի. նա շատ չէ ենթարկվում պապերից մնացած աւանդական սովորութիւններին ոչ միայն կեանքի մէջ, քայց եւ պարսպմունքների մէջ: Նրա մօտ չէ կարելի տեսնել այն քաստայական ջոկութիւնը, որ պահում է գիւղացուն իր անփոփոխ, անշարժ եւ քարացած միակերպութեան մէջ: Բաւական էր մի օրինակ, քաւական էր, որ հանգամանքները նպաստէին նրան, նա արդէն փոխում է իր կացութեան ձեւերը: Այս է պատճառը, որ մենք չունենք գիւղական ազգաքնակութիւն իր նեղ նշանակութեամբ վեր առած: Տեսնում ես, նա պարսպում է հողի մշակութեամբ, այգեպանութեամբ, անասնապահութեամբ եւ այլն, իսկ մի եւ նոյն ժամանակ վաճառականութիւն է անում, մտնում է արքունական կապալների մէջ, եւ հէնց որ փողի տէր դարձաւ, էլ չես ծանաչի երէկվայ կոշտ, զրոնեհիկ գիւղացուն, նա ոտքից ցզլուի փոխվում է եւ ցոյց է տալիս քոլոր ձեւերը փոքր ի շատէ կրթված քաղաքացու: Ես կը քերեմ մի համեմատութիւն: Վեր առնենք օրինակի համար ոռու մուժիկին, նա որքան էլ հարստանայ, մինչեւ անգամ միլիօնի տէր դառնայ, դարձեալ կը մնայ նոյն մուժիկը, դարձեալ կը տեսնես նրան ահագին մօրոքով, ուղիղ կտրած երկայն մագերով, կարմիր չթեղէն շապիկով, մինչեւ ծնկները վեր քաշած կոպիտ կօշիկներով, եւ ուսերի վրա ձգած տուլուփով.— թէ քաղաքում եւ թէ գիւղում նա

մի եւ նոյն հագուստն է կրում, մի եւ նոյն ուսմական լեզուով է խօսում, եւ մի եւ նոյն կերպով թերվում է, մինչեւ գետին խոնարհվում է եւ գլուխ է տալիս, երբ գործ ունէր մի դեղին կօճակաւոր մունդիբի հետ: Հարստութիւնը եւ միջոցները չեն փոխում նրան. քնակվում է սովորական խրճիթ մէջ, ուտում է իր «ըշէին» փայտէ ամանի մէջ, փայտէ գդալով, խմում է արսող եւ «կրվաս», հաստացնում է փորը, եւ օրըստօրէ բժանում է, յիմարանում է: Բայց մեր նորահաս գիւղացին այսպէս չէ: Նիւթական միջոցների համեմատ նա փոխում է եւ ապրուստի ու կացութեան ձեւերը: Ես տեսել եմ գիւղացի երիտասարդներ ցիլինդրով, գունաւոր նուրբ ձեռնոցներով, օսլայած սպիտակ շապիկներով, հագնված որպէս մի փարիզեան ֆրանս, մատին դրած ունի քրիլիանտ մատանի, ոսկի ժամացուցով, խօսում է զանազան լեզուներով, լրագիրներ է կարդում, եղել է եւրօպական զանազան քաղաքներում, դատում է պօլիտիկայի վրա, քնակվում է ճաշակով կահաւորած տան մէջ, որի լուսամուտները զարդարած են գոյնզգոյն ծաղիկների թաղարներով: Իհարկէ, քացատութիւնը մեծ է, մանաւանդ այն գիւղերի վերաբերութեամբ, որ հեռու են քաղաքներից եւ մեծ ճանապարհներից, որ ընկած են խուլ անտառների, անմատչելի լեռների եւ անյայտ ձորերի մէջ:

Անցնում եմ դէպի այն երիտասարդութիւնը, որ գիւղից դուրս չէ եկել, քաղաք չէ տեսել, որ դեռ պահպանել է իր պապերի ընտանեկան եւ աւանդական յատկանիշները:

Բարոյականութիւնը մանուկ սերունդի մէջ պահպանելու համար գիւղացի ծնողները աշխատում են շուտով ամուսնացնել իրանց որդիներին: 15—16 տարեկան հասակում նրանք արդէն կնոջ տէր են, իսկ դեռ քսան տարեկան չեղած, զուակներ ունեն: Սովորած լինելով ամէն պէտքերի մէջ ընդունել ծնողների հաճութիւնը, եւ կնոջ ընտրութեան մէջ պատանին խոնարհվում է նրանց կամքին: Ես իր սրբ-

տից չէ հարցնում՝ արդեօք սիրում է աղջկան, թէ ոչ, եւ կամայ-ակամայ հաշտվում է անհրաժեշտութեան հետ: Եւ ի՞նչով կարող էր նա հասկանալ կնոջ լաւ կամ վատ յատկութիւնները, քանի որ նա երբէք կնոջ հասարակութեան մէջ չէր գտնվել, չէր փորձել, եւ չը գիտէր, թէ ինչպէս է լինում կնոջ սէրը: Պսակեցին նրան մի աղջկայ հետ, լաւ թէ վատ, մի եւ նոյն է նրա համար,—այս է, որ կայ. —մտածում է նա, նրանով գոհանում է եւ նրա մէջ զրտնում է իր քաւականութիւնները: Եթէ հայրը գնել էր մի նոր եգ, որդին շուտով կարող էր հասկանալ, թէ որքան այդ անասունը կարող էր յարմարվել գործին, որովհետեւ շատ այսպիսիները փորձել էր նա, քայց կնոջ հետ գործ չէր ունեցել, կինը նրա համար մի անծանօթ առարկայ էր:

Կինը առհասարակ խիստ աննշան դեր է խաղում գիւղական երիտասարդութեան վիճակի մէջ: Ես ապրում է փակված տան չորս պատերի մէջ եւ պահպանվում է սաստիկ հսկողութեան ներքոյ: Եւ եթէ պատահում է, որ նա անից դուրս է գալիս, հարեւանի տղան իրաւունք չունի մօտենալ նրան կամ խօսել նրա հետ: Եւ ի՞նչ հաճութիւն կարող էր գտնել երիտասարդութիւնը կանանց հասարակութեան մէջ, երբ նրանցից կտրված էր, երբ ամբողջ գիւղի մէջ չէր կարելի գտնել մի կամ երկու կին, որ թեթեւ վարքի տէր լինէին: Ես ականատես եմ եղել մի ծիծաղելի հանդէսի, թէ որպիսի խայտառակութեամբ գիւղական հասարակութիւնից արտաքսում էին մի կնոջ: Նրան նստացրել էին էջի վրա դէպի հակառակ կողմը, այսինքն երեսը դարձրած դէպի գաւակը, եւ նօխտայի (երասանակ) փոխարէն ձեռքումը բռնել էին տուել էջի ագին: Կնոջ գլուխը բոլորովին քաց էր առանց ծածկոցի, ծամերը սափրել էին, իսկ երեսը սեւացրած էր մուրով: Մի մարդ քաշում էր էջի նօխտան, իսկ երկու մարդիկ առաջնէն ընկած, մէկը թմբուկ էր ածում, իսկ միւսը՝ գունայ: Բազմութիւնը

աղաղակներով եւ կատակներով ճանապարհ էր դնում ողորմելի յանցաւորին դէպի գիւղից դուրս:

Պէտք է նկատել, որ քարոյականութիւնը պահպանելու համար գործ դրված այսպիսի խիստ միջոցները այժմ օրըստօրէ թուլանալու վրա են: Բարքերի ապականութիւնը, որպէս ժանտախտ, սկսել է վարակել գիւղական մաքուր պահված ժողովուրդը: Այս ախտից զերծ են մնացել այն գիւղերում միայն, որոնք առանձնացած են եւ քաղաքների հետ հաղորդակցութիւն չունեն եւ որոնք սալղաթի կամ աֆիցների երես դեռ չեն տեսել:

Պատահում է աւելի զգայուն ընտրութիւն, որ իսկապէս սիրում է մի աղջկայ, որին տեսել էր, որի հետ գուցէ ունեցել էր մի քանի գաղտնի խօսակցութիւններ: Բայց որդիների սէրը երբէք չէ մոնում ամուսնական հաշիւների մէջ, որոնք միանգամայն կախված են ծնողների կամքից: Որպէս որդին չէ կարող ուտել այն կերակուրը, որից ինքը ախորժում է, այլ պէտք է ուտէ այն, որ մայրը նրա համար պատրաստում է,—որպէս որդին չէ կարող հագնել այն հագուստը, որ ինքը ցանկանում է, այլ պէտք է հագնէ այն, որ հայրը նրա համար գնում է,—այնպէս էլ պատանին չէ կարող կին ունենալ այն աղջկան, որին ինքը սիրում է, այլ նրան, որին ծնողները ընտրում են: Այս պարագաներիս մէջ խիստ յատկանիշ է այն պսակը, որ տեղի էր ունեցել մի գիւղում: քահանան հարցնում է պատանուց ցոյց տալով նորահարսի վրա, թէ „տէ՛ր ես, սիրում ե՞ս:— „Հայրս գիտէ, տէրտէր, նրանից հարցրու“, պատասխանում է պատանին:

Առհասարակ սէրը գիւղացի պատանիների եւ աղջիկների մէջ լոկ քանաստեղծական ֆանտազիա է, որ վերջին տարիներում նիւթ դարձաւ մի քանի անշնորք եւ անհամ վէպիկների, բայց կեանքի մէջ նա չը կայ: Վեր առէք մեր բոլոր ժողովրդական երգերը եւ աշղների վէպերը, նրանց

մէջ չէք գտնի իսկական սէր իր հոգեբանական ճշգրիտ կողմերով: Բանաստեղծը խորին հիացմունքով զովում է կնոջ թուխ մազերը, կարմիր թշերը, սետորակ աչերը, չինարի պէս ձգված հասակը, մարգարտի նման ձերմակ ատամները, եւ այլն, մի խօսքով, նա յափշտակված է կնոջ արտաքին գեղեցկութիւններով միայն, քայց նրա հոգու եւ սրտի մէջ ոչինչ չէ տեսնում, նրա քնաւորութեան, քարքի եւ վարքի մէջ ոչինչ զրաւիչ քան չէ նկատում: Դա շատ քնական է: Ի՞նչպէս կարող էր սիրողը թափանցել կնոջ սրտի եւ հոգու մէջ, երբ նրա հետ յարաբերութիւն չէր ունեցել, նրա քերնից մի քառ անգամ չէր լսել: Իսկ յարաբերութիւնները մեր գիւղերում տղաների եւ աղջիկների մէջ միանգամայն կտրված են: Տղային զրաւում է աղջկայ արտաքին ֆիզուրան միայն, երբ հեռուից հեռու տեսնում է նրան, ինչպէս շատ մարդ կարող է յափշտակվել մի գեղեցիկ արձանի արտաքին կերպարանքով, քայց հոգին եւ սիրտը քրննել չէ կարող, որովհետեւ նա սիրտ չունի, որովհետեւ նրա լեզուն չէ խօսում: Բայց հոգու արտայայտութիւնները արտաքին կերպարանքի վրա տեսնելու համար պէտք է ունենալ քաւական կրթված ծաշակ եւ նուրբ դիտողութիւն, որոնցից զուրկ է գիւղացին:

Տարվայ երեք եղանակներում,—գարունը, ամառը եւ աշունը,—գիւղացին սյնքան զբաղված է իր մշակութիւններով, որ ամենեւին ժամանակ չունի իր սրտի հետ խօսելու. այն ժամանակ գործում են նրա ֆիզիքական ուժերը միայն, իսկ հոգին մտում է անգործ: Բայց ձմեռը մի փոքր հանգստանում է նա, եւ դատարկութեան մէջ զարթնում են զգայական կրքերը: Չմեռը կատարվում են գիւղական հարսանիքները, որ մօտեցնում են տղամարդերին կնիկների հետ: Գիւղական հարսանիքը ամբողջ գիւղի հարսանիքն է. վերջին աղքատը մասնակցում է այդ ընդհանուր ուրախութեանը, կերակրվում է նրա սեղանից եւ խմում

է նրա գինին: Գիւղական հարսանիքը մի մեծ մխիթարութիւն է մանաւանդ ջահիլ աղջիկների եւ պատանիների համար, որոնք շատ զուրկ են մտում ուրախալի հանդէսներից: Հարսանիքը, նայելով փեսայի հօր կարողութեանը, տեսում է մի քանի օրեր. առհասարակ երեք օրից պակաս չէ լինում: Ցերեկները անց են կացնում ուտելով եւ խմելով, իսկ գիշերները՝ նուագարաններ ածելով, պար գալով եւ երգելով: Չեռնաքոնուկ խաղը (եալլի) այն քարերար խաղերից մէկն է, որ առիթ է տալիս տղամարդերին շօշափել մի կնոջ ձեռք: Բայց այստեղ եւս հայկական պարկեշտութիւնը դրել է իր խիստ սահմանները: Պարի մէջ տղամարդը իրաւունք չունի բռնել մի օտար կնոջ ձեռք, նա անպատճառ պէտք է ընտրէ իր մօտ ազգականներից, կամ իր քրոջը, կամ մօրաքրոջը եւ այլն: Ամուսնաւոր կնիկները բոլորը դիմակաւորված են լինում, այսինքն երեսները ծածկված է լինում թանձր եւ անթափանցիկ քողով, ոչինչ չէ կարելի տեսնել: Բայց ազափ աղջիկների երեսները քաց են լինում: Կին եւ տղամարդ, աղջիկ եւ պատանի, միմեանց ձեռքից բռնած, կազմում են մի երկար շղթայ, որ զանազան ուղղութեամբ պտոյտվում է ընդարձակ տան մէջ: Սազանդարների ածելու եղանակով շարժվում են պարողները, լուռ ու մունջ կերպով, կարծես, կատարվում է մի քաւետ իր խորհրդաւոր պօստօմիմայով: Այն գիւղերում, ուր ժողովուրդը դեռ եւս գտնվում է նահապետական պարզութեան մէջ, տղամարդերի յարաբերութիւնը կնոջ հետ աւելի արձակ է, եւ հարսանիքների մէջ կամ զանազան տոնական հանդէսներում պարերը եւ խաղերը աւելի զուարճալի կերպարանք են ստանում:

Հարսանիքի ժամանակ հայկական սուսնդութիւնները երեւան են գալիս իրանց նախնական պարզ կերպարանքով. հետաքրքիր աչքը կարող է տեսնել նրանց մէջ ժողովրդական հանճարի շատ ստեղծագործութիւնները, որ

այժմ՝ կորչելու, անհետանալու վրա են: Եթէ ունեցել ենք մենք մի ժամանակ թատերական ներկայացումներ, եթէ մեր նախնիքներն եւս զուարճացել են իրանց Էսքիլէսների, Սոփոկլէսների եւ Եւրիպիդէսների արարչութիւններով,—այժմ՝ նրանցից ոչինչ չէ մնացել, այժմ՝ նրանց նշոյլներն միայն մնացել են գիւղական ժողովրդի մէջ, որ յայտնվում են զանազան հանդէսներով: Հարսանիքի համար ընտրում են առհասարակ ընդարձակ տներ, որ քաւական լինէր քաճմութեան համար: Եթէ հարսանիքատիրոջ ընակարանը փոքր էր, դրացին տալիս է նրան իր տունը: Ամեն գիշեր սովորական կերուխումը, ուրախութիւնները եւ պարերը վերջանալէն յետոյ, լինում են մի տեսակ թատերական ներկայացումներ, որ ոամկի լեզուով կոչվում է օյիս (խաղ): Դերասանների պաշտօն կատարում են զլիաւորապէս սազանդարները (նուագածուներ): Երկայացնում են ժողովրդի կեանքից առած ծիծաղաշարժ պատկերներ, երբեմն առանց բովանդակութեան եւ երբեմն իրանց տգեղութեամբ անցնում են քարոյականութեան չափը: Բայց այդ կոշտ, կոպիտ եւ անմաշ վողրվիւնները սաստիկ ազդում են մանուկ սրտերի վրա: Մանկտին նրանց մէջ տեսնում է այն գաղտնիքները, որոնք իր համար առաջ անորոշ էին, անբացատրելի էին:

Վերջապէս պատանին ամուսնանում է: Հարսանիքի ուրախութիւնները շուտով անցնում են, որպէս թէ ոչինչ չէր պատահել եւ միւս օրը նորափեսան սկսում է իր սովորական պարսալմունքը: Կրկին սկսվում է տաժանական կեանքը: Երկու նորաստեղծ ամուսինների յարաբերութիւնները հէնց առաջին օրից խիստ օտարոտի ձեւ են ստանում: Դիւզացու ընտանեկան պայմաններին անծանօթ մարդը, տեսնելով նրանց, կը կարծէ, թէ նրանք խոովել են, կամ միմեանց հետ անհաշտ են ապրում: Դրսումը միասին չեն յայտնվում, իսկ տան մէջ միմեանց հետ չեն խօսում:

Հարսը իր քօղը չէ քարծրացնում եւ երեսը չէ ցոյց տալիս փեսային, եթէ այնտեղ ներկայ էր ընտանիքի անդամներէց մէկը: Միասին չեն ծաշում, ընթրիք չեն ուտում. որդին ուտում է հօր հետ, իսկ հարսը՝ սկեսրոջ հետ: Գիւղերում կանանց սեռի սեղանը տղամարդերից բաժանված է: Այսպէս անցնում են տարիներ եւ շատ տարիներ. հարսը տեսնվում է իր ամուսնի հետ կամ գաղտնի, կամ գիշերը, երբ բոլորը քնած էին:

Ամուսնութիւնից յետոյ երիտասարդի վիճակը փոխվում է ընտանիքի մէջ. հայրը նրա հետ այլ եւս խստութեամբ չէ վարվում, իսկ մայրը յարգում է: Նա այժմ այր է եւ ոչ տղայ: Նրա խօսքերը, նրա կարծիքները քանի տեղ են դնում, եւ նա սկսում է ձայն տալ ընտանեկան խորհուրդների մէջ: Բայց աստիճանը յարաբերութիւնների մէջ չէ փոխվում, մնում է մի եւ նոյնը: Խորհուրդների մէջ գերակշռում է սուելի հասակաւորի կարծիքը: Եթէ նոր ամուսնացածը կրտսեր որդի էր, խոնարհվում է երէց եղբօրը, իսկ երէց եղբայրը՝ հօրը: Ընտանիքի գլխաւորութիւնը պատկանում է նրան: Հօր մահից յետոյ նրա տեղը ըննում է անղբանիկ որդին: Որպէս կրտսեր եղբայրը հնազանդվում է երէց եղբօրը, այնպէս էլ կրտսեր եղբօր կինը պէտք է հնազանդվի երէց եղբօր կնոջը: Ինձ շատ է պատահել տեսնել գիւղերում, երբ երէց եղբայրը իր հիւրի հետ սեղան էր նստել, կրտսեր եղբայրը ոտքի վրա ծառայում էր նրանց: Փոքր եղբայրը այն աստիճան պատկառում է եւ յարգում է մեծ եղբօրը, որ աստիճան յարգում է եւ իր հօրը: Նրա ներկայութեամբ չէ ծխում, զինի կամ արսող չէ խմում, թէեւ մեծ եղբայրը գիտէ բոլորը, եւ առհասարակ մատնների միջից է նայում իրանից փոքրի այս տեսակ համատութիւնների վրա:

Հօր կենդանութեան ժամանակ որդիների մէջ բաժանում լինել կարող չէ. եթէ նրանցից մէկը անհնազանդ էր

գտնվում եւ խանգարում էր ընտանեկան կարգերի ներդաշնակութիւնը, արտաքսվում է ժառանգութիւնից զրկված: Հօր մահից յետոյ եղբայրները երկար շարունակում են դարձեալ միասին ապրել, մինչեւ նրանք եւս ունենում են որդիներ, որոնց ամուսնացնում են եւ թոռների տէր են լինում: Տունը լցվում է անազին քազմութեամբ, գերդաստանը ստուարանում է եւ ընտանիքի կազմակերպութիւնը աւելի քաղաղրեալ ձեւ է ստանում: Երբ հին սերունդը անցնում է, մնում են ջահիլները, այդ ժամանակ առաջ է գալիս քաժանմունքը. յանկարծ մէկ մասնատված գերդաստանից կազմվում են 5—6 ընտանիքներ: Բայց նկատողութեան արժանի է այն, որ գիւղացի հայրերը չափազանց հեռատես են լինում եւ իրանց կենդանութեան ժամանակը կարգադրում են այն ըտրորը, ինչ որ պէտք էր որդիների ապագայ տնտեսութեան եւ ապրուստի համար: Օրինակ, մէկ հայր ունէր երեք որդի, գիտէր որ իր մահից յետոյ, վաղ թէ ուշ, նրանք կը քաժանվեն. նա աշխատում է շինել իւրաքանչիւրի համար մի առանձին խրճիթ, եւ եթէ իր միջոցները չէին ներում այդ անել, նա գոնէ տալիս է իր տան շինութեանը այնպիսի ձեւ, որ կարելի լինէր երեք հաւասար մասների քաժանել, որ յետոյ երեք որդիների համար յարմար քնակարաններ լինէին: Գիւղերում սովորաբար լսվում է այս ինչ սղայի եօթը ջրաղացները, եօթը օրավար հողը, եօթը այգիները, եօթը հօտ ոչխարները եւ այլն,—իսկոյն կարելի էր եզրափակել, թէ նա ունեցել է եօթը որդի, եւ ամեն մէկի համար առաջուց անօրինել է մի եւ նոյն կայրերը, որ եղբայրներից իւրաքանչիւրը հաւասար չափով ստանար հօր ժառանգութիւնից իր քաժինը: Բայց եթէ հայրը այնքան աղքատ էր, որ իր կենդանութեան ժամանակ չը կարողացաւ տնօրինել որդիների համար մի ապահով ապագայ, նրանից յետոյ որդիները այնքան ժամանակ միմեանց հետ անքաժան ապրում են, մի-

ասին աշխատում են, մինչեւ կարողանում են վաստակել այնքան, որ բաւական կը լինէր իւրաքանչիւրի կանոնաւոր տնտեսութեան համար, եթէ հարկաւոր կը լինէր բաժանվել միմեանցից:

Այսքանը բաւական համարելով երիտասարդների ընտանեկան յարաբերութիւնների մասին, այժմ դառնում եմ դէպի նրանց հասարակական գործունէութիւնը:

Այն գիւղերում, ուր նահապետական սովորութիւնները դեռ տիրում են կեանքի մէջ, երիտասարդութիւնը չէ մասնակցում հասարակական գործերում: Որպէս ընտանիքի մէջ, այնպէս էլ հասարակական գործերի մէջ ձայն ունեն աղս ախ կ ա լ ն ե ր ք (սպիտակ մօրուք ունեցողները) միայն: Օրինակ, պէտք էր հարկերը բաժանել ծուխերի կամ կայքերի վրա, պէտք էր ջրերին հերթ նշանակել, եկեղեցու երեսփոխանի հաշիւը տեսնել, կամ պէտք էր այս եւ այն յանցաւորին պատժել, մի խօսքով քոլոր գիւղական գործերի համար հաւարվում են «սպիտակամօրուքները», ժողով են կազմում, խօսում են, դատում են եւ վճռում են: Բայց նոյն օրից, երբ գիւղերում հիմնվեցան կանոնաւոր շինական դատարաններ, երբ նրանց տրվեցան որոշեալ օրէնքներ, եւ երբ ձանցելարիական ֆորմալիստութիւնը մերժեց սպիտակամօրուքների քերանացի դատավճիռները,—այն օրից ծերերի դարը անցաւ եւ ասպարէզը մնաց երիտասարդներին: Որովհետեւ շինական դատարաններում մասնակցելու համար՝ պէտք է փոքր ի շատէ գրագէտ լինել, պէտք է փոքր ի շատէ ծանօթ լինել օրէնքների հետ, եւ վերջապէս պէտք է կանոնաւոր խօսել գիտենալ, բայց դրանցից զուրկ են ծերունիները: Ես առիթ եմ ունեցել մի քանի անգամ ներկայ լինել շինական դատարաններում՝ ժողովների վիճաբանութիւններին. նախագահում է տանուտէրը, խօսել ցանկացողները ձայն են խնդրում, միմեանց շեն խանգարում, շեն ընդմիջում, վերջապէս տեսնում ես մարդիկ,

որ հասկանում են իրանց պէտքերը, եւ վիճաբանութիւնների մէջ տիրում է աւելի առողջ դատողութիւնը, թէեւ պարզ եւ համեստ կերպով, եւ ոչ սօփեստական պերճախօսութիւնը, որ շատ անգամ կարելի է նկատել մեր քաղաքների դումանների մէջ:

Այսուամենայնիւ, հին սերունդը դեռ ոչ բոլորովին կորցրել է իր նշանակութիւնը: Երբ պատահում են գիւղում զանազան հրաւէրքներ, օրինակ, երբ կնունքաճաշ են տալիս, երբ մի հանգուցեալի համար հոգեհաց են տալիս, երբ մի տան մէջ նաւասարդին հարիսա էին եփել, կամ դաւորմայի համար մորթած ոչխարներից իսաշ էին պատրաստել, — միշտ հրաւիրում են ծերունիներին, իսկ երիտասարդներին չեն կանչում: Եթէ հրաւէրքներում պատահում են երիտասարդներ, նրանք ծերերի հետ սեղան նստելու համարձակութիւն չունեն, այլ նրանց պատվելու համար ոտքի վրա սպասաւորութիւն են անում: Երիտասարդները իրանց զուարճութիւնը գտնում են իրանց շրջանի մէջ. հաւաքվում են միասին, գնում են գիւղից դուրս, առանձնանում են մի այգու կամ մի ճորի մէջ եւ այնտեղ քէֆ են անում; ռայց տանը հիւրեր հրաւիրելու իրատունք չունեն, քանի որ դեռ կենդանի էր ծերունի հայրը: Հայրերը առհասարակ չեն ներում որդու անձնիշխանութիւնը ընտանիքի մէջ, իսկ դրսումը, եթէ մի լաւ քան անում է նա, չեն արգելում. որովհետեւ որդու փառքը, որդու ստացած գովասանութիւնները դարձեալ իրանց են վերաբերում: Այս է պատճառը, որ նրանք երբեմն անում են այն մեծ գիշողութիւնը, երիտասարդ որդիներին թոյլ տալով իրաց հաճոյքների համեմատ վարվել:

Անցնում եմ դէպի գիւղական երիտասարդութեան մտաւոր, հոգեկան եւ առհասարակ կուլտուրական առանձնութիւնները:

Տեղագրական եւ կլիմայական պայմանները Հայաս-

տանում, ասելի քան թէ մի ուրիշ տեղ, արտայայտում են իրանց ազդեցութիւնը ժողովրդի մտաւոր, հոգեկան եւ առհասարակ կուլտուրական առանձնութիւնների վրա: Այս կէտից նայելով մեր գիւղական ազգաբնակչութիւնը կարելի է երկու որոշ խումբերի բաժանել՝ լեռնաքնակներ եւ դաշտաքնակներ: Խօսենք իւրաքանչիւրի մասին առանձին:

Լեռնաքնակները, թէ հովիտների մէջ, թէ ձորերում, թէ քարձրաւանդակների վրա եւ թէ անտառներում, դեռ ապրում են գետնափոր խրճիթների մէջ, որոնք ասելի գազանների որջի են նման, քան թէ մարդկային բնակութեան: Խրճիթը բաժանված է երկու մասների. մէկի մէջ կենում են անասունները, միւսի մէջ տէրերը: Մշտաւառ խարոյկը—տնային օջախը—յարաժամ ծխում է բնակարանի կենտրոնում, որ սփռում է իր շուրջը լոյս եւ ջերմութիւն: Գլխաւոր պարապմունքը անասնապահութիւնն է: Անասունը մատակարարում է նրանց ամեն ինչ, որ պէտք էր սպորուստի համար—կերակուր, հագուստ եւ վառելիք: Հագուստի համար գործուածներ պատրաստում են կնիկները քուրդից եւ իր բնական գունով, որ շատ տեղերում բաւական նըրքութեան է հասցրած: Մսակերութիւնը սովորական եղած չէ, կերակրվում են անասունների կաթնով, մածնով, իւղով, պանրով եւ քանջերեղէններով միայն: Չմեռը բաւական երկարատեւ լինելով, իսկ տարվայ միւս եղանակները ցուրտ, այս պատճառով երկրագործութիւնը զարգացած չէ. մշակում են ցորեան, զարի եւ համար միայն: Մշակութեան համար մեծ աշխատութիւն պէտք չէ, որ զարգացնէր մեծ հմտութիւններ. թեթեւ արօրով փոքր ինչ խրխրում են լեռների հողով պատած կուրծքը, ցանում են եւ թողնում են քնութեան կամփին. անօրելը ինքը ջրում է, եւ արեգակի անգոր ճառագայթները բուսցնում են: Ծատ անգամ վաղահաս ձմեռը ծիննով ծածկում է դեռ չը հասունացած հուն-

ձը, եւ գիւղացին ուտելու հաց չունի: Կեանքը նահապետական է: Մարդը դեռ չէ տաշվել, չէ կոկվել, դեռ պահպանել է իր նախնական կոշտութիւնը՝ թէ լեզուի, թէ մտածութեան եւ թէ կենցաղավարութեան մէջ: Կեանքի պահանջները խիստ սակաւ են. մարդը քաւականանում է փորքով, եւ չափաւոր կարիքը չէ ստիպում շատ մտածել: Գոհութիւնը վիճակից տիրում է կեանքի վրա անշարժութեան հետ միասին:

Երիտասարդութիւնը լեռնաքնակների մէջ նշանաւոր է իր տիպական յատկանիշներով: Նա, որպէս քնութեան ազատ զաւակ, դաշտեցիների նման ցած, խորամանկ եւ տափակ քնաւորութիւն չունի: Լեռնեցի երիտասարդութիւնը նոյնպէս պարզամիտ, նոյնպէս կոշտ-կոպիտ, նոյնպէս անխորտակելի, նոյնպէս վայրենի է, որպէս ինքը լեռը: Նա ծանօթ է զէնքերի հետ, որսում է անասուններ, պատերազմում է զազանների հետ, եւ հարկաւորած դէպքում, չէ խրնայում իր զէնքը գործ դնել եւ իր նման մարդերի դէմ: Մեր բոլոր նշանաւոր աւագակները, որոնց քաջագործութիւնները հերոսութեան են հասնում, լեռնեցիներ են եղել: Հայոց անկախութիւնը մինչեւ մեր մօտ ժամանակները պահպանվեցաւ Լարաքաղի լեռներում: Դաւիթ-բէկը, մեր 18-րդ դարու հերոսը, նոյն տեղացի էր: Նշանաւորն այն է, որ այդ քաջ, եւ կազմուցքով, հոգով, ուղեղով առողջ եւ զօրաւոր երիտասարդներից առաջ են գալիս երեւելի մարդիկ, երբ դէպքերը զցել էին մէկին կրթութեան ճանապարհի վրա, եւ նա համալսարանական քարձը ուսում էր ստացել:

Խօսենք դաշտաքնակների մասին:

Բոլորովին հակառակ պատկեր են ներկայացնում դաշտաքնակները: Նրանք գետնափոր խրճիթներում չեն ապրում, քնակվում են կաւաշէն կամ քարաշէն տներում, որոնք քաւական քարձը են գետնի մակերեւոյթից: Անասունների ախոռատունը միացած չէ տէրերի քնակարանի հետ:

Ուտում են մսէղեն կերակուրներ եւ հագնում են գունաւոր գործուածներ, որ արդիւնաբերվում է ոչ թէ իրանց կրօնիկների աշխատասէր ձեռքով, այլ եւրօպական Փառքիկաների շոգիով: Բնաւորութեամբ, որպէս յիշեցի, նման են իրանց քնակած դաշտերի տափարակութեան,—նոյնպէս ցած, նոյնպէս հարթած եւ նոյնպէս տափակ են, քայց կրթութեամբ եւ խելքով—քարճր, քան թէ լեռնաքնակները: Ձէնք չեն սիրում, վառօղից վախենում են, երկաթը գործ են ածում միայն քահի, մանգաղի եւ խոփի համար: Երկաթով պատերազմում են հողի հետ: Դաշտեցիք չը տուեցին մեզ ոչ մի աւազակ եւ ոչ մի քաջ մարդ, միայն հասցրին քարեսիրտ երկրագործներ եւ խորամանկ վաճառականներ: Գիւղատնտեսական մշակութիւնների մէջ աշխատութեան զլխաւոր ծանրութիւնը քառնում է իր վրա երիտասարդութիւնը: Ալեւոր հօրը, հասակն առած եղբօրը շատ չեն քանեցնում, խնայում են, որպէս խնայում են երկրագործական ձեռացած անասուններին: Հասկանալի է, որ դաշտային տափարակ երկրների վրա, ուր հողը արգաւանդ է, ուր ջուրը առատ է, ուր քաւական տաք է լինում, ուր ձմեռը երկարատեւ չէ, գիւղատնտեսական պարապմունքները աւելի քաղաղրեալ ձեւ են ստանում: Այս է պատճառը, որ մեր դաշտաքնակների ձեռքում երկրագործութիւնը իր բոլոր ձիւղերի մէջ քաւական ծաղկած եւ զարգացած վիճակի է հասել: Գիւղացին մշակում է ընդեղէնների եւ հացահատիկների բոլոր տեսակները, մշակում է զանազան ագարակային քանջարեղէններ եւ սեխանոցի պտուղներ: Զրաւէտ տեղերում քրնձի մշակութիւնը կատարելագործութեան է հասցրած: Բայց քամքակի եւ մետակսի մշակութիւնը գիւղական հարստութեան ամենամեծ մասն է կազմում: Այգեգործութիւնը նոյնպէս ծաղկած վիճակի է հասցրած, մրգեղէնների ամեն տեսակները հիանալի են, յիսողոր որքան ազնուացրած է, այնքան գինին շատ տեղե-

րում դեռ կատարելագործված չէ: Անասնապահութեամբ չեն պարապում, որովհետեւ երկիրը մշակված լինելով, արօտատեղիներ չը կան: Պահում են այնքան անասուններ, որքան պէտք է իրանց վարուցանքի եւ տնտեսութեան համար:

Այժմ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ մեր դաշտաբնակ գիւղացիները թէ կրթութիւնով, թէ մտաւոր զարգացումով եւ թէ նիւթական կարողութիւնով գերազանցում են լեռնաբնակներէց, քայց չունեն այս վերջինների ոչ քարքի մաքրութիւնը, ոչ հոգու ազնուութիւնը, ոչ մարմնի առողջութիւնը եւ ոչ սրտի քաջութիւնը: Մի սաստիկ քաղձանք հարստանալու եւ խիստ շուտ հարստանալու թուլացնում է նրանց մէջ քարոյսական կողմերը եւ ամեն ինչ գոհում է ազահութեան: Երանք քաւական չեն իրանց վիճակով եւ միշտ բողբոջում են, թէ սակաւ ունեն: Բայց մի փոքր հարստացան թէ չէ, թողնում են գիւղը եւ տեղափոխվում են դէպի քաղաքը: Այնտեղ այլ եւս չես կարող ծանաչել մեր գիւղացուն: Բայց պէտք չէ մոռանալ, որ այս դէպքում մեծ պատճառ է տալիս հողերի անձկութիւնը: Մեր գիւղերում հողը քնակիչների թւի համեմատ այնքան սահմանափակ է, որ չէ քաւականացնում նրանց ընդարձակ գործունէութիւնը: Շատերը այժմ սկսել են գնել կալուածատէր խաների, քէգերի եւ վրաց ազնուականների հողերը, որոնք խաղաթղթի եւ շոյալութեան մէջ սպառում են իրանց հարստութիւնը, եւ կալուածները անցնում են մի ժամանակ նրանցից մնշված հայ գիւղացու ձեռքը: Ամեն տեղ նշմարվում է մի սաստիկ ձգտում դէպի նիւթական հարստութիւն, որ առհասարակ հայի դարեւոր յաւկանիչն է եղել:

Ես սկսեցի գիւղացի մարդու երեխայութիւնից, կը վերջացնեմ մի քանի խօսքով նրա ծերութեան մասին: Երբ հասնում է խորին ծերութեան, գիւղացի հայրը շատ չէ

խառնվում ընտանեկան եւ տնտեսական գործերի մէջ. նա թողնում է, որ «Ջահիլները» անեն, որպէս խելքները կըտրում է: Երբեմն քարի խրատներ եւ խորհուրդներ է տալիս, քայց պահանջումներ չէ անում: Այդ հասակում նա յաճախ խօսում է տէրտէրի հետ, մօտենում է եկեղեցուն եւ առաւօտ ու երեկոյ ժամից յետ չէ մնում: Տան մէջ նրա վրա նայում են որպէս մի հիւրի վրա, որ եթէ երկար մնալու լինէր, կարող էր ձանձրացնել: Բայց նա դարձեալ չէ հրաժարվում իր հեղինակութիւնից, գոնէ ազդելով քարոյական կողմից: Գերդաստանի մէջ յարգանք է վայելում, եւ գիւղի մէջ համարվում է պատկառելի անձնաւորութիւն: Եթէ ծերունին փոքր ի շատէ կարողութեան տէր մարդ էր, նա ընդունվում է որպէս հասարակութեան հայր: Երբ նա նստած էր իր տան դռան մօտ, «տէր ողորմեա» էր քաշում եւ ստուծ անդամները ջերմացնում էր արեգակի ճառագայթներով, գիւղացի կնիկները չեն համարձակվում այն կողմով անցկենալ, որ նրանց չըտեսնէ ծերունին: Երբ նա նկատում է մանուկներին դրսումը որ եւ իցէ անկարգութիւն անելիս, ում զաւակները որ լինէին նրանք, իրան իրաւունք էր համարում մօտենալ, յանդիմանել եւ երբեմն ականջներից քոնել ու ձիգ տալ: Փողոցով անցնելիս, նստած երիտասարդները ոտքի են կանգնում նրա առջեւ: Երա աջը համբուրվում է, որպէս քահանայի ձեռք. ամեն որ նրան «ափի» կամ «պապի» է կոչում եւ ցանկանում է լսել նրա խորհուրդները:

Մեր ալեւորները իսկապէս այնքան յիմար չեն լինում, որպէս առհասարակ լինում է շատ ազգերի մէջ ծերացած մարդը: Կեանքի մէջ այնքան տանջվել է նա, այնքան մաքառել է դժուարութիւնների դէմ, որ նրա մտածութիւնները դարձել են մի տեսակ ճշմարտութիւններ, որ հետեւանք էին դառն փորձերի: Այս յատկութիւնները աւելի երեւում են այն ալեւորների մէջ, որ մնացել են

պարսկական տիրապետութեան ժամանակներից: Ես առիթ եմ ունեցել մեծ քաւականութեամբ խօսակցել շատ գիւղացի ալեւորների հետ, որոնք բոլորովին անգրագէտ մարդիկ են եղել: Երանց հայեացքները կեանքի պայմանների վրա այն աստիճան ուղիղ են լինում, որ բոլորովին զարմացք են պատճառում: Մի պարզ առածով, մի խորհրդաւոր առակով, մի կարճ նախադասութեամբ նրանք այնքան խորին միտք են յայտնում, որ հագիւ թէ մի փիլիսոփայ կարող էր քացատրել իր բոլոր միջին ֆրագների ուժով: Առողջ դատողութիւն—ահա յատկանիշը մեր գիւղական ծերունիների մտաւոր կարողութեան, ի հարկէ այն առարկաների վերաբերութեամբ, որ ծանօթ էր նրանց:

Համարեա բոլոր գիւղացի հայրերը մեռնում են առանց կտակ թողնելու, իսկ այդ ժառանգների մէջ խոռվութիւն չէ պատճառում: Վաղեմի սովորութիւնները ընդունված են որպէս օրէնք. ամեն մէկը ստանում է իր քաժինը:

Բ.

Գաւառական քաղաքների երիտասարդութիւնը [†]

Կեանքը մեր գաւառական քաղաքներում շատ նման է միմեանց. քաւական է վերցնել մի քաղաքի երիտասարդութիւնը, եւ միւսների մասին կը ստանանք համանման տեղեկութիւն:

Այստեղ աւելի տարզ կերպով աչքի է զարկում այն սթափումը, որ նշմարեցինք գիւղերում: Ամեն ինչ մի անյայտ խթանով ձգտում է դէպի նորը, դէպի աւելի վայելուչը: Տարակոյս չը կայ, որ ամեն մի փոփոխութիւն կեանքի մէջ, որ ինքնուրոյնաբար չէ ծագում՝ նոյն իսկ կեանքի փոքր առ փոքր եւ յաջորդաբար քաղաքակրթվելուց, այլ միանգամով ընդունում է ամեն ինչ դրսից եւ օրինակից,—մի այսպիսի կապկութիւնը շատ անգամ կարող է ձգել եւ ծուռ ճանապարհի վրա: Այդ դէպքում գաւառական քաղաքների վիճակի մէջ մեծ դէր է խաղում թիֆլիսը:

Միայն մի քանի գաւառական քաղաքներ ունեն արքունի գիմնագիաներ, միւսները պրօզգիմնագիաներ, իսկ մեծ մասը տարրական միջնակարգ դպրոցներ: Բացի յիշեալներից, համարեա քոլոր քաղաքներում հայերը ունեն իրանց ազգային կաթ թեմական կամ ծխական դպրոցները: Վեր-

[†] Գաւառական քաղաքներ եւ կոչում եւ՛ թիֆլիսի վերաբերութեամբ մնացած քոլոր քաղաքները:

ջինները լցված են լուսաւորչական հայերով միայն. օտար-
ազգիներ, կաթօլիկ, կամ՝ բողոքական հայեր չեն ընդուն-
վում: Արքունական դպրոցների մէջ նոյնպէս հայ աշակերտ-
ների թիւը մեծամասնութիւն է կազմում. կարելի է մօտա-
ւորապէս ասել, որ 10 ուսանողից 9-ը հայ է: Բայց պէտք է
գիտննաւ, որ ուսական Հայաստանի քաղաքներից շատերի
մէջ, որպէս են՝ Հին-Նախիջեւանը, Օրդուբադը, Շուշին, Գան-
ճակ, Շամախի, Նուխի, Բաքու, Դէրբէնդ,—մահմետական-
ները եթէ մեծամասնութիւն չեն կազմում, գոնէ թւով հա-
յերից շատ պակաս չեն, այսուամենայնիւ նրանց գաւակ-
ները դպրոցների մէջ ամենաշնչին տեղ են բռնում: Կրօնական
մոլեռանդութիւնը առաջնակարգ դէր է խաղում՝ այստեղ:
Զարմանալին այն չէ, որ դպրոցները լցված են ըստ մեծի
մասին հայ աշակերտներով, այլ այն, թէ որպէս այդ ո-
ղորմելի հիմնարկութիւններից դուրս են գալիս նշանաւոր
մարդիկ, որ սովորել էին միայն ուսերէն գրել, կարդալ եւ
սխալներով խօսել: Ես ճանաչում եմ նահանգական դա-
տարանի նախագահ, հաշտարար դատարներ, նօտարիւսներ
եւ այլ քարձր պաշտօնավարներ, որոնք քացի գաւառական
միջնակարգ դպրոցներից, մի այլ տեղ չեն սովորել: Հաս-
կանալի է, որ դրանք իրանց յառաջադիմութիւնով պար-
տական են ոչ թէ դպրոցներին, այլ իրանց սեփական աշ-
խատութեանը, որ սկսելով ստոր ծառայութիւններից, եւ
գործնականապէս վարժվելով, զարգանալով, վերջապէս ծե-
րութեան հասակում հասել են քարձր պաշտօններին:

Դժուար է որոշել, թէ՛ ի՞նչ դասակարգի մանուկները
յամախում են արքունական եւ ի՞նչը բուն ազգային դպրոց-
ները, քայց այսքանը յայտնի է, որ արքունական դպրոցները
մտնում են գլխաւորապէս որդիները մանր աստիճանաւոր-
ների, որոնց ծնողները միջոց չունէին նրանց թիֆլիս ու-
ղարկելու, որ պահանջում է մեծ ծախսեր: Իսկ մեր թեմա-
կան եւ ծխական դպրոցները մտնում են որդիները վաճա-

ուսանանքի եւ արհեստաւորների, որոնք շատ փոքր պէտք ունեն ուսաց լեզուի մէջ, եւ կամենում են շարունակել իրանց հօրերի պարապֆոնքը: Բայց լինում են եւ այնպիսիները, որոնց թիւը փոքր չէ, որոնք ազգային վարժարաններում պատրաստվելով մտնում են արքունական դպրոցները:

Բոլոր աշակերտները ընակվում են իրանց ծնողների հետ եւ քացի հօր տնից եւ ուսումնարանից մի ուրիշ տեղ չեն ճանաչում: շատ-շատ կարելի է տեսնել նրանց հասարակաց այգում, խումբով նստած իշոտիքի վրա, անշարժ նստում են գբօտողներին: Մինչեւ անգամ մերձակայ գիւղերից եկած աշակերտները չեն վարձում առանձին սենեակներ ընակութեան համար, այլ կենում են մի քարեկամի կամ ծանօթի ընտանիքի մէջ: Ծնողները վճարում են, գիւղից ուղարկելով իւղ, պանիր, ալիւր եւ այլն: Շատ գիւղացի աշակերտներ, որոնց ծնողները քոլորովին աղքատ են, վճարում են իրանց ծառայութեամբ: Դա մի զարմանալի միջոց է ուսում առնելու, որով յայտնվում է այն սաստիկ ծարարը, որ քաշում է մեր մանուկներին դէպի դպրոցը: Գիւղից եկած աշակերտը մտնում է մի ընտանիքի մէջ որպէս ծառայ, առաւօտեան վաղ վեր է կենում, տնային գործերը կատարում է, յետոյ գնում է վարժատուն, այնտեղ մնում է մինչեւ ճաշ, եւ վերադառնալով, կրկին շարունակում է իր տնային ծառայութիւնները. կըր է պատրաստում նա իր դասերը,—դա մի հրաշք է. միայն գոհ է, որ նրան տալիս են մի կտոր հաց, հագցնում են տան հնոտիքներով, թէեւ պատահած ժամանակը սաստիկ ծեծում են, եթէ գտնում են որ եւ իցէ զանցառութիւն իր պարտաւորութիւնների մէջ: Այսպէս է սկսում գիւղացի աղքատ ուսանողը, եւ պատերազմելով անագին դժուարութիւնների հետ, հասնում է մինչեւ համալսարան:

Գաւառներում ծնողները սաստիկ խիստ են դէպի

ուսանող աշակերտը. նրան պահում են զգոյշ հսկողութեան ներքոյ, որպէս մի աղջիկ, եւ դրսումը կորցրած ամեն մի աւելորդ րոպէի համար հաշիւ են պահանջում: Միջոց ունեցող հայրերը որդուն առանց սպասաւորի դպրոց չեն ուղարկում, եւ նա երեխայութիւնից սովորում է այն բանին, որ միշտ մէկը պէտք է առաջնորդէր նրան կեանքի մէջ: Այսպէս, քարոյականութեան հետ պահպանվում է եւ աշակերտի անձանօթութիւնը աշխարհի հետ: Ամենահարուստ աղայի որդին գրպանում չունի մի կօպէկ ծախսելու համար, եւ այդ, հօր կարծիքով, կը պահէր նրան շոայութիւնից, քայց որդին երբեմն խարջելու փող է գտնում. ճրտեղից. Աստուած գիտէ . . .

Գաւառական քաղաքներում նշմարվում է նոյնը, ինչ որ տեսանք զիւղերում. այսինքն՝ թէ մանուկների եւ թէ ծնողների մէջ մի սաստիկ քաղճանք դէպի քարձրը եւ դէպի աւելի կատարեալը: Աւարտելով տեղային տարրական դպրոցում, աշակերտը աշխատում է դիմել Թիֆլիս, ինչ հնարքով եւ լինէր, մտնել այնտեղի գիմնազիաններից մէկի մէջ, եւ յետոյ Մօսկվայում կամ Պետերբուրգում համալսարանական քարձր ուսում ստանալ: Բայց ոչ բոլոր ծրնողները ունեն այնքան նիւթական միջոցներ, որ կարողանային հոգալ որդու ծախսերը, այն ժամանակ ապրուստի հոգան ընկնում է որդու վրա: Ես ծանօթ եմ եղել Թիֆլիսում մի քանի գաւառացի աղքատ գիմնազիստների հետ, որոնց աշխատութիւնները եւ անձնագրկութիւնը կատարեալ հերոսութեան են հասնում: Բնակվում են մի քանի հոգի միասին մի խոնաւ եւ նեղ սենեակում, առանց սպասաւորի, կերակրվում են օրը մի անգամ ամենաէժանագին հիւրանոցում, շատ անգամ ամբողջ օրեր անց են կացնում մի կտոր երջիկ ուտելով. քայց դարձեալ միշտ կը տեսնէք նրանց ուրախ եւ զոհունակ դէմքով: Գիմնազիայից տուն դառնալով, նրանք շտապով ծաշում են, յետոյ տա-

րածվում են քաղաքի մէջ, ընտանիքներում կամ մասնա-
ւոր դպրոցներում դասեր տալու: Շատ անգամ նրանց ա-
շակերտները մէկը միւսից կէս վերստ՝ կամ անելի հեռա-
ւորութեան վրա են գտնվում, քայց այդ հոգ չէ, միայն
թէ դասեր լինէին: Ամբողջ ճաշից յետոյ պտտելով քա-
ղաքի մէկ ծայրից մինչեւ միւսը, վերադառնում են տուն
ուշ—գիշերային պահուն, քոլորովին ուժաթափ: Մի կամ
երկու զաւաթ թէյը սեւ հացով կազդուրում է նրանց, այ-
նուհետեւ սկսում են պատրաստել իրանց սեփական դա-
սերը: Ամարային արձակուրդները մեծ հունձք են ընծայում
զաւառացի աղքատ գիմնագիստներին: Նրանք պատրաս-
տում են զանազան դպրոցների այս եւ այն դասատունը
մտնելու համար աշակերտներ եւ փող են ստանում: Այս-
պէս մի կողմից իրանք սովորելով, միւս կողմից ուրիշնե-
րին սովորացնելով, աղքատ գիմնագիստները շարունակում
են իրանց ուսումը: Մի եւ նոյն ժամանակ նրանք չեն
զրկում իրանց մի քանի քաւականութիւններից, որպէս են՝
երբեմն թատրօն գնալ, տեսնել մի լաւ պիեսա, լսել մի
նշանաւոր երաժշտի, հասարակաց գրադարանից գիրք վեր-
առնել, կամ ընկերութեամբ վճարելով, ստանալ մի լրա-
գիր, ամսագիր եւ այլն: Լինում են եւ այնպիսի երախ-
տաւորներ, որ իրանց վաստակած փողի անւերդդով օգ-
նում են ընկերներին, կամ ուղարկում են իրանց ջբաւոր
ծնողներին, որոնց թողել էին հայրենիքում: Յայտնի քան
է, որ միջոց ունեցող գիմնագիստները, որոնք ստանում են
ծնողներից 50—60 բուլլի, քոլորովին տարբեր պայման-
ների մէջ են սովորում: Լաւ զահաւորած սենեակ, լաւ ճաշ,
զանազան տեսակ զուարճութիւնները եւ գրօսանքները նը-
րանցից շատ ժամանակ են խլում, եւ այս պատճառով
նրանք լինում են անելի թոյլ ուսանողներ, քան թէ իրանց
աղքատ հայրենակիցները:

Ես դառնում եմ դէպի այն աշակերտները, որոնք

ուսանելու համար Թիֆլիս կամ ուրիշ քաղաքներ չեն գրնում; այլ աւարտելով գաւառական միջնակարգ դպրոցներում; մնում են այնտեղ եւ գործում են իրանց հայրենիքում:

Մեր ժամանակից 20—30 տարի առաջ, եւ կարելի է ասել այն օրից, երբ ռուսները տիրապետեցին Կովկասը, հայ երիտասարդութեան առջեւ քացվեցաւ մի ընդարձակ ասպարէզ: Եոր տիրապետողները անձանօթ լինելով երկրին եւ տեղային պայմաններին, եւ որ աւելի կարելորն է, իրանցից պատրաստի մարդիկ չունենալով, որ գիտենային զանազան ցեղերի լեզուները, կարօտ էին տեղային գործիչների նոր կառավարութեան ըլոր հիմնարկութիւնների մէջ: Հայերի մէջ գտան ընդունակ գործիչներ: Փոքր ի շատէ ռուսերէն խօսող երիտասարդը, փոքր ի շատէ ռուսերէն գրել կարողալ իմացողը ստացաւ տեղ, պաշտօն եւ ծառայութիւն: Դատարանները, պօլիցիաները, զանճարանները, փոստերը եւ մարսատները լցվեցան հայերով: Ժամանակի սաստիկ պահանջը խտրութիւն չէր դնում ոչ անճերի եւ ոչ ընդունակութիւնների մէջ, քաւական էր, որ գործը „եօլայ էին տանում“: Այսպէս շատերը հարստացան, շատերը քարճր աստիճանների հասան:

Բայց հետգհետէ պահանջը պակսելով, եւ կառավարութեան հիմնարկութիւնները աւելի կանոնաւոր ճեւ ստանալով, ծառայել ցանկացողներից պահանջվեցաւ մի որոշ չափով գիտութիւն: Այժմ կարելի է հասկանալ, թէ գաւառական դպրոցներից դուրս քերած ողորմելի գիտութեան համեմատ ստացած պաշտօնը ինչ կը լինի: Համարեա ըլոր աւարտողները սկսում են գրագրութիւնից կամ ստոր պաշտօններից: Սարսափելի բան է ամբողջ կեանքում թերված լինել գրասեղանի վրա, գրել եւ միշտ գրել: Մարդը դառնում կատարեալ մեքենայ, երբ աշխատում է ձեռքը միայն, իսկ գլուխը մնում է անգործ: Այստեղից հաս-

կանալի է այն իդիօտութեան հասած թթամտութիւնը մեր ծառայողների, որ իսկոյն աչքի է զարկում, երբ նրանց հետ խօսում ես: Մշտապէս թեքված լինելով գրասեղանի վրա, նրա իրանը նոյնպէս ծալված դիրք է ստանում:—այդ ներգործութիւնը անցնում է սրտի, հոգու եւ ամբողջ բնատրութեան վրա: Նրա մէջ ուղիղ ոչինչ չէ մտում: Սաստիկ դիրաթեք է լինում նա. ամեն հողմից շարժվում է եւ ամեն մնշման ներքոյ խոնարհվում է: Այդ յատկութիւնները նպաստում են նրա յառաջադիմութեանը, եւ քիչ չէ պատահում, որ ծերութեան հասակում դառնում է սոսլիա-չալնիկի օգնական, կամ մի աւելի քարձր պաշտօն է ձեռք գցում:

Դատաստանական քարենորոգումներից յետոյ՝ ոռւսերէն խօսել եւ գրել կարդալ իմացող երիտասարդների համար քացվեցաւ մի նոր ասպարէզ եւս, աւելի ազատ եւ աւելի շահաւէտ: Բոլորը վարակվեցան փաստաբանութեան ախտով եւ սկսեցին սերտել օրէնքների ստատուաներ: Շատերը առանց ամենափոքր տեղեկութիւն ունենալու իրաւաբանութիւնից, ընդունում էին մեծ-մեծ գործեր: Դրանք աւելի թարգմաններ էին իրանց հաւատարմատարների կողմից, քան թէ փաստաբաններ: Ժողովուրդը չը գիտէր դատարանի լեզուն, ստիպված էր խօսող վարձել: Բայց այս տեսակ անկիրթ, անուս փաստաբանների յաջողութիւնը մի քանի տարի միայն տեսեց, երբ սկսեցին նրանցից պահանջել մի որոշ չափով գիտութիւն եւ վկայական: Մեծ մասը գրկվեցաւ իր պարապմունքից եւ ասպարէզը մնաց քարձր ուսում ստացածներին:

Դաւառական դպրոցներում աւարտող երիտասարդներից ոչ բոլորը մտնում են արքունական ծառայութիւնների մէջ: Ստոր պաշտօնով, չնչին ոռմիկ ստանալով, դժուար է ամբողջ ընտանիք պահել: Նրանք տեսնում են, որ վաղեմի ժամանակների շահերը չեն մնացել, եւ ինչ-

պէս ասում են՝ „խէրը դուրս է եկել“: Իսկ զինուորական ծառայութեան մէջ մանողները բոլորովին աննշան թիւ են կազմում: Շատերը սկսում են վաճառականութիւն անել, ձեռք են զարկում կապալների, կամ ազգային դպրոցներում վարժապետութիւն են անում: Սակաւ է եւ այնպիսիների թիւը, որ քահանայ դատնային, կամ մտնէին մի վանքի մէջ վարդապետ լինելու համար: Առհասարակ պէտք է ասել, որ զաւառական դպրոցների պտուղները խիստ փոքր յառաջադիմութիւն են գործում կեանքի մէջ: Այժմ՝ օր ըստ օրէ սահմանափակվում է այն քախտաւորների ասպարէզը, որոնք շատ փոքր գիտութեամբ, կամ ոչինչ գիտութիւն չունենալով, կարողանում էին առաջ գնալ: Ես չեմ խօսում մի քանի անհատների մասին, որոնք ինքնակրթութեամբ եւ բնական խելքով իրանց համար ճանապարհ են քայլ անում առաջ գնալու:

Այժմ խօսենք զաւառացի ուսանողների մասին, որոնք դիմում են Մօսկվա, Պետերբուրգ, արտասահման, եւ համալսարանական քարձր ուսում ստանալով, վերադառնում են դէպի իրանց հայրենիքը:

Գաւառացի ուսանողները գլխաւորապէս աւարտում են իրաւաբանական եւ բժշկական ֆակուլտետներում: Երկու մասնագիտութիւններ, որոնց մասին այժմ մեծ պահանջ կայ: Վերադառնալով իրանց հայրենիքը, փոքրիկ քաղաքի տժգոյն եւ տխուր կեանքը, կարծես, շուտով ձանձորացնում է նրանց. մի քանի ամիսներ որպէս հիւր մնում են ծնողների մօտ, յետոյ գնում են Թիֆլիս, ուր կեանքը աւելի վայելուչ պայմանների մէջ է դրված, ուր ասպարէզը լայն է, ուր վերջապէս կարող են մի հարուստ աղջկայ հետ պսակվել: Կարծես նրանք այնքան մեծ եւ խոշոր մարդիկ լինէին, որ փոքրիկ քաղաքներում չեն գետնդրվում: Խիստ սակաւներին միայն պատահում է մնալ զաւառներում. քայց նրանք եւս իրանց կնիկները բերում են Թիֆլիսից, հայրենիքը:

նիրում իրանց զոյգը չեն գտնում: Իրաւաքաննները կամ պարապում են փաստաքանութիւնով, կամ նահանգական դատարանի անդամի պաշտօն են վարում, կամ քայ են անում նօտարիութի կանտօրա եւ կամ հաշտարար դատաւոր են դառնում որ եւ իցէ փորրիկ քաղաքում: Բժիշկները չեն պարապում ազատ պրաքտիկայով, այլ արքունական պաշտօնի մէջ են վարում իրանց ծառայութիւնը:

Բայց ինչ որ աւելի աչքի է զարկում, այն է, որ այդ քարձր ուսում ստացած երիտասարդները գաւառներում շուտով ենթարկվում են այնտեղի շրջանին, եւ այն աստիճան փոխում են իրանց զոյնը, որ չես կարող ճանաչել, թէ մի ժամանակ դրանք ուսանողներ են եղել: Ես մի քանիսներին միայն ճանաչում եմ, որոնք իսկապէս չեն կորցրել իրանց արժանաւորութիւնները, գործում են, աշխատում են, եւ ցոյց են տալիս կենդանութեան նշոյլներ: Բայց մեծ մասը այն աստիճան վայրենացել եւ բթամտացել են, որ կարծես թէ, սպրում են մի առանձնացած կղզու մէջ, որը քոլորովին կտրված էր ուսումնական աշխարհից: Ոչինչ չեն կարդում, ոչ մի ժամանակակից հարցով չեն հետաքրքրվում, ուտում են, խմում են, քնում են, հաստանում են, եւ պատահած ժամանակ արհամարհանքով ժպտում են, երբ խօսում են նրանց հետ մի ազգային, կամ հասարակական խնդրի վրայ, կարծես, կամենալով ասել, թէ «մենք ամեն քան փորձեցինք, այստեղ ոչինչ չէ կարելի շինել»: Մեր դպրոցները, մեր եկեղեցին, մեր նոր լեզուն, մեր լրագրութիւնը, մեր նոր ծաղկող գրականութիւնը այն աստիճան քարկացնում են նրանց, որ մինչեւ անգամ ասել են տալիս, թէ «խնթացել էք, ո՞ւմ համար էք աշխատում, ո՞ւմ համար էք գրում, եթէ մեզ համար է, մենք ամեն քան գիտենք, իսկ եթէ ամբողջի համար է, նա չէ կարդում»: Անցնում են տարիներ, քարձր ուսում ստացած երիտասարդը ալեւորում է, պառաւում է, քայց դար-

ձեռք նա իրան երեւակայում է նոր մտքի, նոր գաղափարների ներկայացուցիչ, շքնայելով, որ նրա շուրջը ամեն ինչ փոխվել էր, իսկ ինքը անշարժ, անփոփոխ մնացել էր իր տեղում, յառաջադիմութեան մի քայլ անգամ չանելով:

Կը հաղորդեմ մի քանի գծեր առհասարակ գաւառական երիտասարդութեան կեանքից:

Հասարակական կեանքը գաւառական քաղաքներում, եթէ չասեմ որոշորովին քարացած է, քայց եւ չէ արտայայտում այն կենդանութիւնը, որ կարելի է տեսնել փոքր ի շատէ զարգացած հասարակութեան մէջ: Գաւառները դեռ չեն թօթափել իրանցից հին պարսկական փօշին, ասիականութիւնը դեռ տիրում է իր քոլոր այլանդակ ձեւերի մէջ: Ամեն մարդ իր տիրութիւնը եւ իր զուարճութիւնները անց է կացնում իր տան շորս պատերի մէջ: Մա իր զգացմունքները չէ քաժանում հասարակութեան հետ: Ամեն մարդ իր շահերի համար է աշխատում, իսկ հասարակաց շահերի վրա չէ մտածում: Այստեղից ինքն ըստ ինքեան առաջ է գալիս անհատների առանձնութիւնը, եւ մի ընդհանուր կապ չէ ամբողջացնում նրանց այն միութեան մէջ, որ կոչվում է հասարակական կեանք: Այս քանին փոքր արգելք չէ լինում եւ այն, որ հասարակութիւնը կազմված է տարբեր ցեղերից, որոնք քոլորովին քաժանված են միմեանցից թէ լեզուով, թէ կրօնով, թէ սովորութիւններով, թէ իրանց շահերով:

Երիտասարդութիւնը անց է կացնում իր օրերը կատարեալ դատարկութեան մէջ, եթէ նա իր գործերով զբաղված չէ, ուրիշ մի զուարճութիւն չը կայ, որ պարսպ ժամանակում զբաղեցնէր նրան: Մի քանի քաղաքներում վերջին տարիներում միայն յայտնվեցան հասարակաց պարտեզներ, ուր ծառերը դեռ ստուեր չեն ձգում, եւ ճեմելիքները ծածկված են խոտերով: Խիստ սակաւ երեկոներ կարելի է տեսնել այնտեղ մի ծառայող ոռւս զբօսնում է իր

կնոջ հետ. տեղացի կնիկները տան մէջ փակված են, նրանց դուրս չեն թողնում: Վաճառական եւ արհեստաւոր մարդիկ չէք տեսնի այդ պարտէզներում, նրանք ամբողջ օրը զբաղված են իրանց գործերով, երեկոյեան խանութները կը կողպեն, կը գնան, կը մտնեն իրանց տունը, դռները կը փակեն: Ժողովրդի այդ դասերը առողջութեան վրա չեն մտածում: Պարտէզներում կարելի է տեսնել երբեմն մի քանի ծառայողներ, եւ մանր աստիճանաւորներ միայն, եւ երբեմն դպրոցների վարժապետներին, երբ մանաւանդ ամփում էր զինուորական մուզիկա:

Կաֆէներ եւ հիւրանոցներ կամ քոլորովին չը կան գաւառական քաղաքներում, կամ եթէ պատահում են այսպիսիները, նրանք ծառայում են անցուդարձ անող օտարականների համար միայն, երբ ցանկանում էին քաւական թանգ գնով մի փոքր ի շատէ մաքուր տեղ գտնել օթեւանելու: Ասիական հին քարվանսարանները դեռ չեն կորցրել իրանց նշանակութիւնը. նրանք ծառայում են եւ որպէս մթերանոց ապրանքների, եւ որպէս հիւրանոց նոյն ապրանքները կրող անասունների եւ վաճառականների: Վերջին ոռու-թիրքական պատերազմի ժամանակ այն քաղաքներում, որ աւելի մօտ էին կուի դաշտին, որպէս են Երեւանը, Ալէքսանդրապօլը, յայտնվեցան բազմաթիւ հիւրանոցներ, որոնք անմիջապէս փակվեցան պատերազմը վերջանալուց յետոյ: Կաֆէն եւ հիւրանոցը դեռ ժողովրդի պահանջ չեն դարձել գաւառներում. քնիկներից ոչ ոք այնտեղ չէ մտնում, չէ ճաշում. ամեն մարդ ունի իր խոհանոցը, իսկ մի քանի ծառայող ոռուներով հիւրանոց պահպանել անկարելի է: Պէտք է ասած, որ նրանք էլ ենթարկվում են տեղային սովորութիւններին: Եւ այսպէս, յիշեալ հիմնարկութիւնները կամ գոյութիւն չունեն, կամ եթէ գտնվում են, երիտասարդութիւնը նրանց մէջ չէ խմբվում: Միայն Ալէքսանդրապօլում կարելի է տեսնել մի տեսակ կաֆէ-

ներ տաճկական ձեւով, ուր կարելի է նարգիլէ ծխել եւ փոքրի՛ց ֆինջաններով դառն սուրճ խմել: Այնտեղ յայտնվում է երբեմն մի թափառական երգիչ, ածում է թամբուրայի վրա եւ երգում է: Դա տաճկական սրճանոց է, որ բերել էին իրանց հետ այդ քաղաքի գաղթական քնակիչները Թիւրքիայի Հայաստանից: Ուրիշ հիմնարկութիւններ ես չեմ ծանաչում, ուր կարելի լինէր հաւաքվել, խօսակցել եւ ժամանակ անցկացնել, քացի զինետներից: Այդ անբարոյականացնող հիմնարկութիւնները մեծ դեր են խաղում գաւառացիների կեանքի մէջ:

Վերջին տարիներում՝ միայն մի քանի քաղաքներում հիմնվեցան կլուբներ, որոնք միացնում են իրանց մէջ եւ հիւրանոց, ուր կարելի էր կերակուր գտնել, եթէ մի քանի ժամ առաջ կը պատուիրէիր պատրաստել: Կլուբները դարձեալ բնիկների պահանջներից առաջ չեն եկել, նրանց հիմնողները կամ ինսիսիասիւ տւողները եղել են ոռւս եւ օտարազգի ծառայողները, որոնց պէտք էր մի կենտրոն հաւաքվելու համար: Բայց որովհետեւ միայն փոքրաթիւ ոռւսներով կլուբները պահպանվել կարող չէին, այս պատճառով եւ հայ ծառայողները իրանց ոռւս մեծաւորների „խաթրը չը կոտրելու համար“, հարկադրված անդամ են գրվել: Թէ այսպէս եւ թէ այնպէս, կլուբները, իրանց որոշեալ պայմանների պատճառով, հասարակաց հիմնարկութիւն չէ կարելի համարել, որովհետեւ նրանք մատչելի չեն այս եւ այն վիճակի միջ գտնվող երիտասարդներին, եթէ անդամակցութիւն ունենալու միջոցներ չունէին: Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, թէ ինչ տեսակ հասարակութիւն է հաւաքվում կլուբներում,—միայն զինուորական եւ քաղաքական ծառայողներ, անգործ ազնուականներ, երբեմն վարժապետներ, քայց ոչ երբեք մի վաճառական կամ արհեստաւոր մարդ: Այն տեղ հաւաքվում են միմիայն թուղթ եւ քիլիարդ խաղալու համար: Թէեւ մի առանձին սենեակում

ձեւի համար գրասեղանի վրա ածած են մի քանի լրագիրներ, քայց նրանց վրայ ոչ որ չէ նայում: Թղթախաղը որպէս ժանտախտ տարածված է զաւառներում, մանաւանդ այն հասարակութեան մէջ, որ համարվում է ընտրեալ, քարձր հասարակութիւն: Եւ այդ շատ քնական է, քանի որ ուրիշ գրադմունք չը կայ, պէտք է մի քանով սպանել ժամանակը: Բայց մեծ մասը ընտրել է թղթախաղը որպէս ապրուստի միջոց: Կլուքներում շատ անգամ ամբողջ գիշերները լուսացնում են խաղալով: Շատ անգամ խաղում են առանց գրպանում մի կօպէկ փող ունենալու,— պարտքով միայն: Ամսական 15 բուլի ստացողը մէկ գիշերվայ մէջ տանել է տալիս մի քանի հարիւրներ: Ո՞րտեղից պէտք է վճարէ: Աստուած գիտէ: Կլուքներում երբեմն լինում են պարահանդէսներ, ուր պարում են գլխաւորապէս ռուս կամ օտարազգի աստիճանաւորների կանայքը, որոնք այնքան սակաւ են թւով, որ հազիւ թէ 10 կ աւաւ է րի ն հասնում է մի դամա:

Գաւառներում թատրոններ չը կան. շատ-շատ ամեն տարի լինում է սիրողների մի կամ երկու ներկայացում քարեգործական նպատակով: Տօմսակները զօռով են ծախվում:

Հասարակաց գրադարան կամ ընթերցարաններ չը կան: Ինձ պատահել է տեսնել մի քանի քաղաքներում ըուն հայոց ընթերցարաններ, քայց երբէք չեմ տեսել, որ մի մարդ այնտեղ նստած կարդալիս լինէր: Եւ ի՞նչպէս կարելի է այդ ողորմելի հիմնարկութիւնները ընթերցարաններ կոչել, ուր քացի մի քանի հնացած գրքերից, քացի երկու-երեք լրագրից կարդալու համար ուրիշ քան չես գտնի: Գրավաճառանոց ոչ մի քաղաքում չը կայ, եթէ հարկաւոր էր մի գիրք, պէտք է քերել տալ Թիֆլիսից:

Կինը, որպէս գիւղերում, այնպէս էլ զաւառական քաղաքներում բոլորովին աննշան դեր է խաղում երիտասարդների կեանքի մէջ: Կարելի է կարճապէս ասել, որ

նրանք բացի իրանց մայրերից եւ քոյրերից ուրիշ կնոջ երես չեն տեսնում: Եղբայրը եղբոր կնոջ հետ խօսակցելու իրաւունք չունի: Այստեղ հասկանալի է, որ օտար ընտանիքների մէջ մտնելիս, երիտասարդները միայն կարող են տղամարդերի հետ տեսնվել: Հարեմական դրութիւնը դեռ տիրում է ընտանիքի մէջ: Թողեալ այդ, երիտասարդները մուտք չունեն օտար ընտանիքների մէջ, եթէ մերձաւոր ազգական չը լինէին: Գաւառներում մի քարեկամի կամ ծանօթի տուն կարող ես մտնել այն ժամանակ միայն, երբ քեզ հիւր են կանչում: Գործի համար կարելի է տեսնվել փողոցում կամ քաղաքում, ուր կարող ես ուզած մարդիդ միշտ գտնել: Եթէ մի երիտասարդ սկսում է յաճախել որ եւ իցէ տուն, իսկոյն աչքի է զարկում, իսկոյն կասկածանքով են նայում, „այստեղ մի քան կայ“, մտածում է ամեն մարդ: Չամուսնացած երիտասարդը վարում է կատարեալ ամուրի կեանք: Գաւառներում քացարձակ ախտեր չը կան: Խիստ սակաւ է այն կնիկների թիւը, որ թեթեւ վարքի տէր լինէին: Մնում են „համբերատար տները“, ուր չես գտնի երկու կամ երեք կին ամբողջ քաղաքի համար: Այստեղ մտնում է երիտասարդը մեծ երկիւղով, ամաչում է ոչ միայն ծնողներից, այլ մինչեւ անգամ իր մտերիմ ընկերներից: Հասարակութիւնը խիստ սուր աչքով է նայում դէպի այս տեսակ մոլութիւնները: Եթէ պատահում է մի կին, որ փոքր ի շատէ շեղված լինէր քարոյական ճանապարհից, անպատճառ նա եկած պիտի լինէր Թիֆլիսից: Այսպիսիները լինում են ըստ մեծի մասին եկուոր ոռւս ծառայողների աղախինները, որ չեն ցանկանում հետեւել տէրերին նրանց վերադարձի ժամանակ: Տեղային հայ կնիկները չեն մտնում հասարակաց տները, եթէ պատահում է մէկին մեղանչել, այդ անում է նա ծածկաբար: Իսկ մարմետական կնիկներին միշտ սպասում է մահ իրանց հաւատակիցների կող-

մից, երբ ոչ-մասնետականների հետ յարաբերութիւն են ունենում: Կրօնական Ֆանատիզմը մեծ վիհ է ձգել հանրդակցութիւնների մէջ:

Վերջացնում եմ զաւտացիների մասին, ձգելով մի թեթել հայեացք նրանց հասարակական, ազգային եւ կրօնական յատկանիշների վրա:

Առհասարակ պէտք է ասել, որ զաւտներում դեռ նոր է սկսվել նոր սերունդի մաքառումը հնի դէմ: Յաջողութիւնը նորերի կողմն է, հները հետզհետէ կորցնում են իրանց քունած դիրքերը, որոնց վրայ դարերով ամրացած, իշխում էին: Ժամանակը, կեանքի այժմեան պայմանները, որոնց մէջ անընդունակ են հները, եւ մտաւոր զարգացումը նպաստում են նոր սերնդի յաղթութեանը: Ոչ միայն ապագան դրանց է պատկանում, այլ եւ ձեռք են ձգել եւ ներկայի մի մասը: Առաջ որդին հօրից խորհուրդներ էր հարցնում, այժմ հայրը ստիպված է որդու հետ մ ա ս լ ա հ ա թ ն եր անել: Գործը, իրաւ է, դանդաղ է ընթանում, քայց յաջողութիւնը մեծ ապագայ է խոստանում:

Երիտասարդութիւնը այժմ աշխատում է իր տիրապետութեան ներքոյ առնել հասարակաց յառաջադիմութեան երկու գլխաւոր գործիչները՝ ը ն տ ա ն ի ք ը եւ դ ր պ ո ճ ր: Ընտանիքի մէջ նա ջանք է անում վերանորոգութիւններ մտցնել, իսկ դպրոցի հոգաբարձութիւնը իր ձեռքը առնել: Այդ անում է նա գուցէ առանց նախատեսութեան, առանց սկզբից խորհած նպատակների, եւ միայն դրովելով իր հասակին յատուկ զգացմունքներից, քայց հետեւանքը քարի է: Ընտանիքի վերանորոգութիւնը սկսվում է կնոջ դրութիւնից. նոր պսակված երիտասարդը աշխատում է իր ամուսնին փոքր ի շատէ ազատ վիճակի մէջ դնել. փոխում է նրա հագուստի հին ձեւերը, ցանկանում է, որ նրա հետ վարվէին որպէս մարդու հետ, եւ պատահած ժամանակ նրան չէ թագցնում իր քարեկամներից:

Օրինակները սակաւ են, բայց այդ սակաւ օրինակները քազմաթիւ հետեւողներ են գտնում: Ծոյնը անում է երիտասարդը եւ իր քոյրերի վերաբերութեամբ: Երբեմն պատահում են ընդդիմադրութիւններ. ալեւոր ծնողները հակառակում են, եւ երիտասարդը ստիպված է լինում թողնել իր հայրենական տունը եւ առանձին բնակվել:

Հասարակական գործերում, բացի դպրոցից, երիտասարդութիւնը մի ուրիշ հող չունի: Բայց պէտք է նկատել որպէս ընտանիքի մէջ դեռ եւս իր հեղինակութիւնը չի կորցրել ծերունի հայրը, այնպէս էլ հասարակական գործերում դեռ եւս մեծ նշանակութիւն ունի աղան եւ աղայութիւնը: Դպրոցների հոգաբարձութիւնից խիստ դժուար է լինում հեռացնել այդ յիմար, տգէտ եւ բոլորովին անգրագէտ փառասէրներին, որոնք, բացի վնասից եւ խոռվութիւններից, մի այլ օգուտ չեն բերում: Բայց երիտասարդութիւնը փոքր առ փոքր յաղթող է հանդիսանում եւ իր ձեռքն է ձգում դպրոցները:

Խօսելով դպրոցների հոգաբարձութեան վրա, ես չեմ կարող չը յիշել վարժապետներին, որոնք ներկայացնում են գաւառական քաղաքների մտաւոր զօրութեան գլխաւոր մասը: Ամեն տեղ դպրոցների սաստիկ քազմացնելու եւ նոր դասատուներ բացվելու համեմատ, պատրաստի վարժապետների թիւը շատ փոքր լինելով, իւրաքանչիւր բախտախնդիր, իւրաքանչիւր անուս տիրացուն մոտք է գտնում գաւառական դպրոցներում: Թիֆլիսում անգործ թափառող անաջողակները վազում են դէպի գաւառները եւ իրանց ձեռքն են առնում կրթութեան գործը: Յայտնի է, որ մարդիկ, որոնք իրանց գիտութեամբը չէին կարող ասպարէզ բաց անել, միշտ դիմում են խարդախ եւ անազնիւ միջոցների: Դրանով կարելի է բացատրել, թէ ի՞նչու քնտրիզան եւ խոռվութիւնները միշտ անսպաւառ են լինում գաւառական դպրոցներից: Այստեղից հասկանալի է թէ ինչ

քարոյական ազդեցութիւն կարող էր ունենալ վարժապետը իր աշակերտների վրա, որոնք ամեն օր լսում են նրա մասին շատ գայթակղական խօսքեր, նկատում են նրա մոլի վարքը, սկանաւոտ են լինում նրա կոհիւններին իր ընկերների հետ: Վարժապետի քարոյականութիւնը ազդում է նոյն իսկ ժողովրդի վրա, որ քննում է նրա իւրաքանչիւր քայլը, եւ որի վարմունքը չէր կարող անյայտ մնալ փոքրիկ քաղաքում, ուր բամբասանքը հասարակաց խօսակցութեան գլխաւոր նիւթն է կազմում:

Մի քանի խօսք զաւանդների մտաւորապէս զարգացած երիտասարդութեան մասին, որոնք ներկայացնում են, եթէ այսպէս կարելի է կոչել, զաւանդների ինտելիգենցիան: Բարձր ուսում ստացած, համալսարանական երիտասարդութիւնը, որպէս նկատեցի այս գլխի մէջ, իրան հեռու է պահում ազգային գործերից, նա ապրում է իր համար, հասարակութիւնը չէ հետաքրքրում նրան: Նրանք անպատուութիւն են համարում թղթակցել որ եւ իցէ հայոց լրագրին (պէտք է խոստովանվել, որ շնորք էլ չունեն), աշխատակցել մի ամսագրի, կամ հրատարակել մի փոքրիկ գրքոյկ: Ուսումը նրանց մէջ ոչինչ չէ արդիւնաբերում: Բացառութիւնները խիստ մասնաւոր են: Փոքր ի շատէ կենդանութիւն երեւում է՝ ոչ մի բարձր դպրոցում չաւարտած, ինքնու երիտասարդների մէջ. դրանք են, որ ամեն քանի վրա դատում են, շատ անգամ ծուռ եւ սխալ կերպով, քայց գրում են, քանի որ ուրիշ լաւ չը կայ: Դրանք գործում են, որքան կարող է գործել մի մարդ որ քնական խելք եւ սաստիկ եռանդ ունի, քայց մի նշանաւոր քան արդիւնաբերելու համար պակասում է նրան հիմնաւոր գիտութիւնը:

Կրօնական զգացմունքն աւելի վառ է պահված զաւանդներում: Երիտասարդութիւնը թէեւ չէ համակրում եկեղեցականին, քայց սիրում է իր եկեղեցին: Մասնաւորու-

Թիւնը երիտասարդների մէջ կորցրել է իր նշանակութիւնը. նախապաշարմունքները չեն կաշկանդում նրան: Շաների մէջ յայտնվում է բողոք դէպի եկեղեցական այս եւ այն ծիսապաշտութիւնը: Բայց դարձեալ նրանք յամախում են հանդէսներին, որովհետեւ կարծում են, թէ այդ բողոքը դեռ եւս հարկաւոր են անգարգացած ժողովուրդը իր եկեղեցու հետ կապված եւ հայութեան մէջ հաստատուն պահելու համար: Ազգայնութեան գաղափարը աւելի զարգացած է գաւառական երիտասարդութեան մէջ. նա հասնում է մինչեւ ազգասիրական մոլեռանդութեան: Բացի մի քանի մանր աստիճանաւորներից, չէք գտնի մէկին, որ ամօթ համարէր հայերէն խօսելը: Որպէս հասարակութեան մէջ, այնպէս էլ ընտանիքներում տիրապետում է մայրենի լեզուն: Բայց չեմ կարող չըյիշել հայերի այն ընդհանուր մոլութիւնը, որ սովորական է դարձել եւ մեր գաւառներում. տեսնում ես մի տեղ, մի ժողովի մէջ, մի խումբի մէջ տասն հայ, իսկ նրանց թւում մի օտարազգի. անպատճառ տասն հոգի հայերը կը սկսեն մէկ օտարականի լեզուով խօսել, ինչ ազգից եւ լինէր նա: Ձը գիտեմ ե՞րբ պէտք է հայը ազգային հպարտութիւն ունենայ:

Ուսանող երիտասարդութիւնը

Իսկապէս մենք չունենք այն տարրը, որ հասկացվում է քառերովս ուսանող կամ ուսանողութիւն: Ասելով գերմանական ուսանողութիւնը, Փրանսիական ուսանողութիւնը, մենք իսկոյն ջմբռնում ենք մի միտք բոլորովին որոշ եւ կազմակերպված տիպերի մասին, որ յայտնի են իրանց գաղափարներով, ձգտումներով եւ յատկանիշ առանձնութիւններով: Բայց հայ ուսանող ասելով, մենք հասկանում ենք միայն քարճր ուսում ստացած երիտասարդ, որ սովորել էր այս եւ այն համալսարանում—եւ աւելի ոչինչ: Այդ տարրը մեզանում մի որոշ ձեւ չէ ստացել. նա դեռ իր քաօսական դրութեան մէջն է գտնվում: Եւ շատ քնական է. որովհետեւ մի ազգ, որ սեփական համալսարան չունի, նա չի էլ կարող ունենալ իր յատուկ ուսանողութիւնը: Գիտութիւնը, արդարեւ, համազգային սեփականութիւն է, քայց ոգին, որ համալսարանի մթնոլորտը ներշնչում է ուսանողի մէջ եւ տալիս է նրա քնաւորութեանը մի որոշ գոյն,—դա առաձնական նշանակութիւն ունի: Այդ պատճառով շատ դժուարին է ներկայացնել հայ ուսանողութիւնը որպէս մի կազմակերպված մարմին եւ նկարել նրա պատկերը իր ամբողջական ձեւի մէջ, քանի որ նրանք ուսանում են զանազան պետութիւնների զանազան համալսարաններում: Այսուամենայնիւ, ես կաշխատեմ իմ քն-

թերցողներին մօտաւորապէս ծանօթացնել այդ հասարակութեան հետ, որ համարվում է նոր սերունդի ներկայացուցիչը *:

Հայ ուսանողները սովորում են մեծ մասամբ Ռուսաստանի համալսարաններում եւ ընտրում են զլիսաւորապէս Ս. Պետերբուրգի եւ Մօսկվայի համալսարանները, իսկ փոքր թւով դիմում են արտասահման Գերմանիա, Փրանսիա եւ Զվիցերիա: Սկսենք առաջ Ռուսաստանի ուսանողների մասին:

Ես ի նկատի ունեմ երկու մայրաքաղաքների, այսինքրն Ս. Պետերբուրգի եւ Մօսկվայի ուսանողներին: Հայ ընտանիքի մէջ սեղմված եւ փոքրիկ գաւառական քաղաքներում դեռ աչքերը չը քայցված երիտասարդը յանկարծ ընկնում է մեծ աշխարհի ծովի մէջ: Ընկերները վարձում են նրա համար մի գահաւորած սենեակ, եւ նա սկզբում, կարծես, վախենում է դրսի լոյսից եւ պտրտվում է իր համազգիների նեղ շրջանի մէջ: Բաւական պատրաստված չը լինելով կեանքի համար, նա իրան միշտ հեռու է պահում հասարակութիւնից. ոռւս կամ օտարազգի ուսանողների հետ յարաբերութիւն չէ կազմում, նրանց ընտանիքների մէջ չէ մտնում, եւ հայ ընտանիքներից հազիւ է պատահում, որ իրանց մօտ ուսանողներ ընդունէին, եթէ տանը հասած աղջիկ չունէին, որին դժուար էր մայրաքաղաքում «խարջել»: Երբեմն նա տեսնվում է հայ հասարակութեան հետ, երբ ազգասիրութիւնից դրդված, կիրակի կամ տօն օրերում հայոց եկեղեցի է գնում: Եւ այսպէս քնականաբար կազմվում է հայ ուսանողների նեղ եւ սահմանափակ շրջանը, որ միշտ առանձնացած եւ անխառն է

---

* Ես իմ տեղեկութիւնները առհասարակ կեանքի մասին քաղել եմ գանազան գրքերից, իսկ ինչ որ վերաբերում է հայ ուսանողներին, այդ վերաստուգել եմ իմ բարեկամներից:

մնում՝ օտար տարրերից: Ոմանք մեր ազգասէրներից խիստ գոհացուցիչ են գտնում՝ այդ դրուժիւնը, մտածելով, թէ այսպէսով հայ ուսանողները պահպանում են իրանց հայութիւնը եւ չեն օտարանում: Բայց իմ կարծիքով, կեանքի մէջ կուլ չը գնալու համար պէտք է մտնել նոյն իսկ կեանքի մէջ, որպէս ծովի մէջ չը խեղդովելու համար պէտք է անպատճառ ջրի մէջ մտնել եւ լողալ սովորել . . .

Այսպէս առանձնացած կեանք վարելով, իրանց նեղ հայկական շրջանից չը դուրս գալով, օտարազգի ուսանողներից եւ օտարազգի ընտանիքներից միշտ իրանց հեռու պահելով,— հայ ուսանողները, թէեւ պահպանում են իրանց ցեղական յատկութիւնները, քայց մի եւ նոյն ժամանակ չեն փոխում իրանց ընտանիքները եւ իրանց վարքը, որ շատ կարօտ էին քաղաքակրթութիւն: Բացի դրանից, նրանք մոռաւորապէս եւս չեն զարգանում: Ուսանողը աւելի շատ քան սովորում է դրսի աշխարհից, քան թէ համալսարանի ամբիօնից: Կեանքը—անա մարդու գլխաւոր վարժապետը: Ով որ իրան հեռու է պահում կեանքից, մընում է անկիրթ, անտաշ եւ վայրենի: Դրանով կարելի է քացատրել հայ ուսանողների նեղ աշխարհահայեցութիւնը, որ միշտ սահմանափակված է մնում՝ նախապաշարմունքների շրջանակի մէջ:

Ես յիշեցի հայկական ուսանողների հայկական շրջան եւ այլն, քայց իսկապէս այդ էլ չը կայ: Ի՞նչ շրջան կարող է կազմվել հայ ուսանողների մէջ, քանի որ նրանց մէջ ոչինչ կապ չը կայ, քանի որ ոչ մի ընդհանուր միտք եւ ոչ մի ընդհանուր նպատակ չէ միացնում՝ նրանց: Երանք միայն հայրենակցական եւ ազգակցական կապեր ունեն, եւ աւելի ոչինչ: Հայ ուսանողը երբեմն հայ ընկերի մօտ է գնում, նրա հետ տեսնվում է, նրա հետ ժամանակ է անցկացնում, որովհետեւ մի ուրիշին չէ ճանաչում: Իսկ նա իր ներքին կեանքի մէջ եւս բոլորովին առանձնացած է ապ-

րում, առանց սերտ յարաբերութիւններ ունենալու նոյն իսկ իր ազգայինների հետ: Կարճ ասեմ, նա իր քաւականութիւնները, իր զուարճութիւնները եւ իր զարգացումը գտնում է իր սենեակի շորս պատերի մէջ: Բացառութիւնները խիստ աննշան են:

Կը բերեմ մի քանի պատկերներ նրանց կեանքից:

Մտնում ես ուսանողի սենեակը, այնտեղ կը տեսնես մի քանի աթոռներ, մահճակալ եւ զրասեղան, որի վրա մի թղթի կտոր անգամ չես գտնի գրելու համար: Թանաքամանի մէջ մի անգամ ամփած մելանը վաղուց ցամաքել է: Գրքեր չես տեսնի: Գրասեղանի վրա դրած են մի քանի վիմագրութեամբ տպուած տետրակներ միայն՝ դրանք պրոֆէսորի լեկցիաների տետրակներն են, որոնց վրա մի թիզ փոշի է նստած, երեւի, ուսանողի ձեռքը վաղուց չէ դիպել նրանց: Սենեակի մէջ աչքի են ընկնում կանացի պաճուճանքներ, ժապաւէսի կտորներ, երկայն գուլպաներ եւ այլն: Դրանք ի՞նչ են շինում այնտեղ:—Ուսանողը սիրուհու հետ է ապրում:

Եթէ տեսնենք, թէ ինչ տեսակ կնիկներ դեր են խաղում ուսանողների կեանքի մէջ, հասկանալի կը լինի նրանց քաղաքակրթութեան աստիճանը: Մօսկվայում եւ Պետերբուրգում կայ մի ամբողջ դաս աղջիկների, որոնք կոչվում են սպիտակեղէնների կարուհիք (белощвейка). այդ ողորմելի արարածները մօղնի մազազինների գործաւորներ են, որոնք երբ ձանձրանում են աշխատութիւնից, մտնում են ուսանողի մենարանը զուարճանալու համար: Մի կեղծ սէր կապում է ուսանողին այդ աղջիկների հետ, որոնք այնքան անգամ խաբված են երիտասարդներից, որ իրանք էլ այլ եւս չեն հաւատում սէրին: Ուսանողը անդադար փոխում է նրանց, որպէս հնացած կօշիկներ: Բայց լինում են եւ այնպիսի միամիտներ, որոնք խաբվելով երիտասարդի խոստմունքներից, իսկապէս սիրում են նրան: Ե-

ըիտասարդը տարիներով ապրում է նրա հետ, աւարտում է իր ուսումը եւ վերադառնում է իր հայրենիքը, իսկ սիրուն, որպէս մի լաթի կտոր, ձգում է մի կողմ, առանց խղճահարսելու եւ առանց քնաւ մտածելու, թէ ում խնամակալութեանն է թողնում իր սիրոյ պտուղները . . . Գրնացող ընկերոջ սիրունին մտում է մնացողին, եւ այսպէս նա անցնում է ձեռքից ձեռք եւ երբէք չէ դուրս գալիս ուսանողների աշխարհից:

Իմ վերեւի նկարագրութիւնը դեռ քաւական ազնիւ ձեւն է ուսանողների յարաբերութեան կանանց հետ: Բայց լինում են եւ այնպիսի փշացած քնաւորութիւններ, որ յաճախում են եւ հասարակաց տները: Մէկը այս ասպարէզի հերոսներից ինձ պատմում էր, թէ ինքը ամբողջ օրը քնում էր, իսկ գիշերը սկսում էր ամենաքարծր հասարակաց տնից, ուր կարելի էր գտնել պիանօ, լաւ նախաճաշիկ եւ նուրբ ըմպելիքներ, եւ առաւօտեան վերջացնում էր այն ցած եւ կեղտոտ տներով, ուր քաւական էր հինգ կօպէկ միայն ծախսել:—Ի՞նչու, հարցրի ես:—Այնպէս, այդ զուարճութիւն էր պատճառում ինձ, պատասխանեց նա: Բայց պատահում են եւ այնպիսի անազնիւներ, որ զրտնում են մի պառաւ, քայց հարուստ այրի կլին եւ ապրում են նրա հետ եւ նրա հաշուով:

Ուրիշ զուարճութիւններից, որ կարող էին կրթողական ազդեցութիւն ունենալ, զուրկ են հայ ուսանողները: Թատրօն հագիւ են գնում, թատրօնով հետաքրքրվում են այն ժամանակ միայն, երբ պէտք էր տեսնել մի սիրուն պարուհի, կամ լսել մի հռչակված երգչուհու: Կաֆէներում ժամանակ չեն անցկացնում, այլ իրանց հայկական սովորութեամբ հաւարվում են մի ընկերոջ սենեակը, „տնավարի“ կերպով արտղ են խմում, ծխում են եւ թուղթ են խաղում,—արտղը եւ թղթախաղը, ահա զլիաւոր պարասմունքները, որ զբաղեցնում են ուսանողներին: Այսպիսի

շրջաններում, որոնք խաղալու փող չունեն, նստում են, կամ ապուշ կերպով նայում են խաղացողների գործողութեանը, եւ կամ մի կողմ քաշված, խօսում են, վիճում են քուլորովին իրանց անձանօթ, քուլորովին չը սովորած եւ չը կարդացած առարկաների վրա: Հիւրանոց մտնում են միայն ճաշելու համար եւ անմիջապէս դուրս են գալիս: Ուսանողը երբեմն ամբողջ ամիսներ ուտում է մի հիւրանոցում պարտրով. երբ պարտքը շատացաւ եւ անկարող էր վճարել, փոխում է հիւրանոցը, գտնում է մի նորը, ուր նրան չեն ճանաչում եւ նոր կրեդիտ է քաց անում:

Հայ ուսանողները առհասարակ փոքր են սովորում, ոչ թէ այն պատճառով, որ նրանցից շատ ժամանակ է խլում արտըր, թղթախաղը եւ սիրունին, ոչ, այլ ընդհանրապէս ծոյլ են: Խիստ սակաւ է այն ուսանողների թիւը, որոնք հեշտութեամբ յամախում են դասախօսութիւններ լսելու, ոմանք գնում են շաքաթը մի անգամ, ոմանք ամիսը մի անգամ, իսկ ոմանք ամենեւին չեն գնում: Մեծ մասը, համարեա 10-ից 8-ը լսում են դասախօսութիւններ իրաւաքանական եւ քժկական ֆակուլտետներում: Մի քան, որ աւելի յատկանիշ է Ռուսաստանի մեր ուսանողներին, այն է, որ նրանց չէ հրապուրում գիտութեան սէրը, այլ ընտրում են այս եւ այն մասնագիտութիւնը որպէս միջոց կեանքի մէջ ասպարէզ քացելու եւ ապագայում իրանց համար որ եւ իցէ դրութիւն հաստատելու: Աւելի պարզ սաած, նրանք սովորում են դիպլոմի համար: Բայց դիպլոմ ստանալու համար մեծ գիտութիւն, մեծ աշխատութիւն պէտք չէ, քաւական էր տարին մի քանի անգամ դասախօսութիւններ լսել, յետոյ սերտել մի քանի տետրակներ եւ քննութիւն տալ: Որպէս համքակի սերտողութեամբ լցնում է իր գլխում ուսանողը գիտութեան պաշարը այդ ողորմելի վիմագրական տետրակներից, այս-

սէս էլ շուտով դուրս է թռչում նրա գլխից, երբ թողնում է համալսարանը: Բայց դիպումն իր գորութիւնը չէ կորցնում: Իմ խօսքը քժիշկների մասին չէ, որոնցից սահանջվում է մի որոշ չափով գործնական աշխատութիւններ, քայց մնացեալ մասնագիտութիւնների մէջ գլխաւորապէս գործ է կատարում յիշողութիւնը, աշակերտի սերտողութիւնը, եւ ոչ թէ գիտութեան իրացնելը, կամ ուրիշ խօսքով մարսելը: Եւ ի՞նչով կարող էր հարստացնել ուսանողը իր մտաւոր պաշարը, երբ նա իր մասնագիտութեանը վերաբերեալ ոչ մի ուրիշ գիրք չէ կարդում, այլ եւս չեմ խօսում այն զանցառութեան վրա, որ նա հետաքրքրվէր զանազան գիտութիւններով, որոնք իր մասնագիտութեան հետ կապ չունէին:

Ռուսաստանի հայ ուսանողը ոչինչով չէ զանազանվում Ռուսաստանի հայ վաճառականից: Երեւակայեցէք ձեզ մի թիֆլիսեցի, որ գնացել էր Մօսկվա. նա առնում է այն սպորանքները միայն, ինչ որ սէտք էր իր կրպակի համար, ինչ որ ինքը ծախում էր, ինչ որ իր վաճառականութեան մասնաքաժինն էր կազմում. քայց ուրիշ ինչ էր վաճառվում առևտրական հրապարակի վրա, որոնցից դարձեալ կարելի էր շահվել,—նրանցով չէ հետաքրքրվում: Եոյն կերպով վարվում է եւ հայ ուսանողը, նա քացի իր մասնագիտութիւնից ուրիշ գետութիւններով չէ հետաքրքրվում: Այս է պատճառը, որ մեր ուսանողներից չեն յայտնվում գորաւոր տաղանդներ կամ փոքր ի շատէ խոշոր գիտնականներ: Հայ ուսանողի ամբողջ գործունէութիւնը պայմանաւորվում է մի հ ա շ ի լ ի մէջ, սկզբից նախազձած մի վաճառականական հաշիւի մէջ, որ հասցնում է նպատակին: Այս հաշիւից դուրս նա ուրիշ քան չէ ճանաչում: Գիտութեանը վերաբերվում է նա քոլորովին նրա պաշտօնական կողմից: Ես հաշուել է, թէ քժիշկ, փաստաքան, նօտար լինելու համար սէտք է այսչափ գիտութիւն,

որ կարողանայ դիպլոմ ստանալ, եւ այն չափից չէ անց կենում:

Ուսանող մանկտին ամեն ազգի մէջ եւ ամեն ժամանակներում եղել է ազատութեան սիրահար, ընկուծեան թշնամի, յառաջադիմութեան առաջնորդ եւ լուսաւորութեան առաքեալ: Նա պաշտպան է հանդիսացել նեղեալին եւ պահանջել է արդարութիւն մարդկանց յարաբերութիւնների մէջ: Նա ցանկացել է ընդհանուր մարդկային բարին, ցանկացել է, որ մարդը ապրէր հանգիստ, գոհ, եւ հարուստահարիչ ձեռքը չըյափշտակէր նրա օրեկան հացը: Բայց հայ ուսանողը չափազանց եսական է. նա երբէք չէ յափշտակվում ընդհանուր մարդասիրական բարձր գաղափարներով: Նա մինչեւ անգամ չէ մտածում իր ազգի վրա. այլ մտածում է իր անձի մասին միայն: Իդէալ կոչված բանը նրա համար չը կայ. նա սաստիկ նիւթապաշտ է:

Եւ սրտեղից կարող էր նա հրապուրվել բարձր գաղափարներով, երբ զրքեր չէ կարդացել, ծանօթ է մի քանի հեղինակների անունների հետ, առանց նրանց գործերի հետ ծանօթ լինելու. լրագրութեան չէ հետեւում, եւ ամենեւին չէ հետաքրքրվում, թէ ինչ է կատարվում իր շուրջը, կամ ի՞նչ են անում զանազան ազգեր զանազան երկրներում: Այս է պատճառը, որ հայ ուսանողի աշխարհահայեցութեան շրջանակը մնում է խիստ նեղ, եւ նա այնքան փոքր ծանօթ է ժողովուրդների պատմութեան եւ նրանց կենցաղավարութեան պայմանների հետ, որ իր զարգացումով շատ չէ զանազանվում մի հասարակ գիմնագիտից: Բայց գտնվում են եւ այնպիսի խենթեր, որոնք զրավում են ըուն ողու ուսանողների մէջ բորբոքվող մի քանի նոր գաղափարներով, որպէս անմիտ թիթեռը յափշտակվում է ճրագի լոյսով եւ այրում է իր թեւիկները . . .

Աւելորդ չէր լինի համեմատութեան համար յիշել մի քանի գծեր ոռւս ուսանողների մասին:

Ռուս ուսանողները, իրաւ է, նոյնպէս ծոյլ են, ընտրած մասնագիտութեանը չեն հետեւում, վատ են սովորում, քայց նրանք ունեն մի առաւելութիւն, որից զուրկ են հայ ուսանողները: Ռուս ուսանողները շատ կարդում են, եթէ ոչ գիտնական գրքեր, զոնէ տենդենցիայով գրված բովանդանքներ, կրիտիկաներ, փիլիսոփայութիւններ, հետեւում են ժամանակակից մտքերի եւ շարժումների, եւ հետաքրքրվում են ժողովրդի ստոր դասի վիճակով, գրադվում են քաղաքական մտքերով: Կայ եւ մի ուրիշ քան, որ ոռւս ուսանողների զխաւոր յատկանիշն է, եւ որով որոշվում են նրանք եւրօպական ըլոր ուսանողներից, այն է, որ ոռւս ուսանողը խիստ քարձր կարծիք ունի կնոջ վրա: Նա կնոջ մէջ տեսնում է մի զօրութիւն, որ մեծ դեր պիտի խաղայ ժողովուրդների քաղաքակրթութեան մէջ, եւ ամեն ջանքով աշխատում է մշակել, զարգացնել այդ զօրութիւնը: Այս պատճառով նա ոչ միայն մեծ նշանակութիւն է տալիս կնոջ դաստիարակութեանը, այլ ինքը ընտանիքների մէջ մտնելով, միսսիօնարի եռանդով աշխատում է անձնապէս ազդել, ներգործել կնոջ վրա, զարգացել նրա միտքը եւ ծանօթացնել ժամանակի ոգու հետ: Այս է պատճառը, որ նա իրան հեռու չէ պահում ընտանիքներից: Տեսնում էք մի ուսանող որ եւ իցէ ընտանիքի մէջ ծանօթանում է մի մանկահասակ աղջկայ հետ, հէսց որ նկատեց նրա մէջ ընդունակութեան մի նշոյլ, իսկոյն կը սկսէ ինքնակոչ վարժապետի դեր կատարել: Նա այնքան շատ կարդացել է, այնքան քազմակողմանի հմտութիւններ ունի, որ աղջիկը երբէք իրանից չի ձանձրանայ: Ազդեցութիւնը սկսվում է անզգալի կերպով: Ուսանողը վազ կը տայ այս եւ այն գրատունը, կը բերէ նրա համար նոր գրքեր. ցոյց կը տայ թէ այս ինչ ամսագրի մէջ մի հետաքրքիր յօդուած է

տալված, որ արժէր կարդալ շատ անգամ ինքը կը նստէ, կը կարդայ նրա համար, կը քացատրէ, կը վիճէ նրա հետ, վերջապէս այնքան կաշխատէ, մինչեւ աղջկայ միտքը բուրրովին կը դարձնէ ուսումնասիրութեան վրա: Եթէ աղջիկը միջոցներ չունէր, նա իր վերջին կօպէկները կը գոհէ նրա համար զանազան ուսումնական սարագայք գնելով, եւ չի խնայի ոչ ժամանակ եւ ոչ աշխատութիւն նրան զարգացնելու համար: Պատահում է, որ աղջիկը բոլորովին անբախտանում է ուսանողի ազդեցութեան տակ, այսուամենայնիւ, նրանից պատրաստվում է մի էակ, որ հակառակ է ընթանում հասարակական նախապաշարմունքների դէմ: Ուսանողների ազդեցութիւնն է պատճառ, որ այժմ քաճմաթիւ ռուս աղջիկներ եւրօպական զանազան ուսումնական հիմնարկութիւնների մէջ դասախօսութիւններ են լինում:

Բայց հայ ուսանողը կնոջ վրա բոլորովին սոխական կէտից է նայում: Ապրելով իր հայրենակիցների նեղ շրջանում, եւ ուրիշ խումբերի մէջ չը մտնելով, նա գոնէ չէ ստանում այն արտաքին փայլը՝ որ տալիս է մարդուն մեծ աշխարհի քաղաքակրթութիւնը: Դրսից նա երեւում է իր կոպտութեամբ եւ անշնորք դանդաղկոտութեամբ, իսկ ներսից՝ խորին դատարկութեամբ: Նա այնքան սակաւ է կարդացել, այնքան սակաւ ծանօթ է, թէ ինչ է կատարվում իր շուրջը, որ անընդունակ է վարել որ եւ իցէ լուրջ եւ քաղաքրեալ վիճաբանութիւն: Մի քանի սերտած եւ «մօդնի» ֆրագներից յետոյ նրա գիտութեան պաշարը սպառվում է եւ սկսում է դուրս տալ ծիծաղելի յիմարութիւններ:

Ես նկարագրեցի Ռուսաստանի հայ ուսանողներին, բոլորովին նրանց մթին կողմերը վեր առնելով, քայց անարդարութիւն կը լինէր ասել, թէ բոլորը ծոյլ են, բոլորը ոչինչ չեն սովորում, բոլորը անբարոյական են եւ այլն: Կան եւ ճշմարիտ աշխատասէր ուսանողներ, քայց դժբախ-

տաքար այսպիսիների թիւը այնքան փոքր է, որ պէտք է բացառութիւն համարել: Դժուար է ճշդութեամբ որոշել թէ մեր ժողովրդի ո՞ր դասակարգին են պատկանում լաւ ուսանողները: Միայն մի երեւոյթ, որ ճշմարիտ է, այն է, որ գիւղացիները գերազանցում են գաւառացիներից, գաւառացիները թիֆլիսեցիներից, իսկ աղքատները՝ հարուստներից: Ի՞նչից է այդ, արդեօք ընտանեկան կրթութիւնից, թէ՞ առանձին ֆիզիոլոգիական պատճառներից, ես պարզապէս բացատրել չեմ կարող: Բայց հասկանալի են պատճառները, թէ ինչու աղքատ երիտասարդները աւելի յաջողակ ուսանողներ են լինում քան թէ հարուստները: Իսկ այն, որ գիւղացի եւ գաւառացի երիտասարդները միշտ գերազանցում են բուն թիֆլիսեցիներից, ես այդ երեւոյթին մի ուրիշ դատմառ չեմ գտնում, բացի նրանից, որ գաւառացիների եւ գիւղացիների ընտանեկան կրթութիւնը աւելի լաւ պայմաններով է կատարվում: Նրանք երեխայութեանից սովորում են աշխատութեան, եւ որ ամենազխատորն է, նրանք ունեն բարոյական հաստատուն հիմք, մինչդեռ թիֆլիսեցի երիտասարդը հէնց ընտանիքից փշացած է դուրս գալիս թէ բարոյապէս եւ թէ մտաւորապէս: Մի եւ նոյն կերպով կարելի է բացատրել եւ այն երեւոյթը, որ թիֆլիսեցի երիտասարդը Ռուսաստանի դպրոցներում քոլորովին օտարանում է, որովհետեւ հէնց սկզբից անունով միայն հայ էր, չէր սովորել իր մայրենի լեզուն, չէր կրում իր ազգի ցեղական առանձնութիւնները: Բայց մի երեւանցի, մի դարաբաղցի եւ մի լոռեցի երիտասարդը, որ կըրթվել էր բուն հայկական ընտանիքում, որ գետէր իր մայրենի լեզուն, երբէք չէ օտարանում, այլ ընդհակառակըն, աւելի հաստատվում է իր ազգայնութեան մէջ:

Գաւառացի եւ գիւղացի ուսանողները լինում են կամ քոլորովին աղքատ, կամ փոքր միջոցներ ունեցող երիտասարդներ: Անկարելի է նկարագրել, թէ որպիսի դժուար

բութիւնների դէմ պատերազմելով, աղքատ ուսանողը կարողանում է աւարտել իր ուսումը: Նրա տոկոսնութիւնը, եռանդը, անձնագրհութիւնը հասնում է կատարեալ նահատակութեան: Երեւակայեցէք կեանքի բոլոր տաժանութիւնը Մօսկվայի կամ Պետերբուրգի նման քաղաքներում, ուր փոքր ի շատէ համեստ ապրուստը պահանջում է ամսական զոնէ 30 բուրլի, իսկ նա կտոսվարվում է 10 կամ 15 բուրլիով: Եւ այդ ողորմելի զումարը նա պիտի ծեռք քերէ անագին դժուարութիւններով: Ես ճանաչում եմ մի քանի խեղճ ուսանողներ, որոնք ամսովայ արձակուրդների ժամանակ գալիս էին Թիֆլիս դասեր գտնելու, կամ պարապելու մի հարստի երեխաների հետ ամարանոցում, եւ այսպիսով փող էին վաստակում, եւ կրկին վերադառնում էին Մօսկվա կամ Պետերբուրգ շարունակելու իրանց ուսումը: Եւ այսպիսիները լինում են ամենալաւ աւարտողները իրանց մասնագիտութիւնից:

Տոյց տալով հայ ուսանողների թոյլ եւ զօրաւոր կողմերը, աւելորդ չէր լինի ասել մի քանի խօսք եւս նրանց ընդհանուր գաղափարների մասին:

Միանգամայն անարդար կը լինէր ասել, թէ բոլոր հայ ուսանողների ձգտումները միայն անձնական եւ նիւթական նպատակ ունեն, թէ նրանց մէջ չը կային քարի երիտասարդներ ազնիւ ցանկութիւններով: Կան շատ ուսանողներ, որոնք յափշտակվում են եթէ ոչ ընդհանուր մարդասիրական գաղափարներով, զոնէ նեղ ազգասիրական քաղձանքներով: Նրանք հաւարվում են միասին, ծխում են, վիճում են եւ տնօրինում են իրանց „սիրելի ազգի“ համար մի լաւ ապագայ: Սկսում են սովորել հայոց լեզուն, ծանօթանալ նրա գրականութեան հետ եւ ուսումնասիրել նրա պէտքերը, եւ լի քարի ցանկութիւններով վերադառնում են իրանց հայրենիքը գործելու համար: Մենք միւս անգամ կը տեսնվենք այդ պարոնների հետ կեանքի մէջ, թէ ո՞ր ա-

տիճան նրանք հաւատարիմ են մնում իրանց ուխտին: Այժմ վերջացնում եմ իմ նկարագիրը Մօսկվայի եւ Ս. Պետերբուրգի ուսանողների մասին, աւելացնելով մի քանի խօսք նրանց ժողովների վերաբերութեամբ:

Վաղուց է որ Մօսկվայի եւ Ս. Պետերբուրգի ուսանողները ունեն մի տեսակ ժողովներ, կազմել են մի տեսակ եղբայրու թիւն բոլորովին քարեգործական նրպատակով: Նրանք ունեն առանձին կասսա, որի մէջ հաւաքվում են ուսանողների նուէրները իրանց չքաւոր ընկերներին օգնելու համար: Մի համակրական գործ, որ կատարել են ուսանողները—այդ է: Բայց ցաւալի է տեսնել, այն ուսանողները, որ մի ժամանակ վայելել էին յիշեալ կասսաների օժանդակութիւնը, աւարտելուց եւ կեանքի մէջ մտնելոց յետոյ բոլորովին մոռանում են անցեալը: Ինձ պատահել է լսել շատ տրտունջներ, թէ այս ինչ ուսանողը այսքան հարկը բուրլի պարտ է մնացել ուսանողական կասսային, իսկ վերադարձնելու մասին չէ մտածում, թէ եւ այժմ տարեկան մի քանի հազար բուրլի եկամուտ ունի: Ինձ յայտնի են մինչեւ անգամ այդ սպերախտների առուններն. . .*:

Հայ ուսանողները քացի Ռուսաստանի երկու մայրաքաղաքների համալսարաններից փոքր թւով դիմում են Օդեսա, Կիեւ, Կազան եւ Դորպատ: Դրանք չեն գանազանւում առանձին յատկանիշներով, քայց նոյնը չէ կարելի ասել Դորպատի ուսանողների մասին: Դորպատի համալսարանը, եթէ չեմ սխալւում, առաջինը եղաւ, որ քաշեց դէպի ինքը հայ ուսանողներին, եւ ծանապարհը դէպի այդ ռուս-գերմանական քաղաքը քաց արեց Արով-

---

* Մինչեւ այսօր մենք չունենք որ եւ իցէ գրուածք հայ ուսանողների մասին, քացի դօք. Գր. Արծրունիի «Այն տ ե դ եւ այս տ ե դ» վէպիկը, որ մի գեղեցիկ պատկեր է Ռուսաստանի ուսանողների կեանքից: Այս աշխատութիւնը տպւեցաւ «Մշակի» մէջ եւ թարգմանւեցաւ ռուսաց լեզուով:

եանցը. նրան հետեւեցին շատերը, իսկ այժմ՝ համարեա թէ դադարել են Դորպատ գնալուց: Դորպատի համալսարանը տուեց մեզ երկու նշանաւոր մարդիկ՝ Աբովեանցին եւ Նազարեանցին: Բայց պէտք չէ մոռանալ եւ այն, որ առհասարակ Դորպատի ուսանողները ունեն մի առանձին յատկանիշ գոյն, որով որոշվում են ռուսաց միւս համալսարանների հայ ուսանողներից: Մի տեսակ ծածկամտութիւն, մի տեսակ քրմական Փանասիկոսութիւն, մի տեսակ կոյր յամառութիւն տիրում է նրանց ամբողջ մտաւոր կարողութեան վրա: Երանք փոքր ի շատէ կարդացել են եւ առանց համոզմունքի մարդիկ չեն, քայց իրանց համոզմունքների մէջ այն աստիճան կամակոր են, որ դա պահում է նրանց միշտ քարացած անշարժութեամբ մէջ: Այդ պատճառով զարմանալի չէ տեսնել, որ Դորպատից աւարտողները մեր ազգային, հասարակական եւ եկեղեցական խնդիրների վերաբերութեամբ համարեա բոլորն էլ պահպանողականներ են: Ինչ որ աւելի աչքի է զարկում, այդ է նրանց թթու ազգասիրութիւնը, որ չեն թագնում՝ երեւան հանել, երբ այդ ցուցամոլութիւնը չէր պահանջում նրանցից որ եւ իցէ աշխատութիւն կամ գոհ:

Դառնում եմ դէպի արտասահմանեան ուսանողները:

Ռուսաստանի սահմաններից դուրս հայ ուսանողները դիմում են մեծ մասամբ Գերմանիա, նսկ մասնաւորապէս Փրանսիա եւ Զվիցերիա: Սկսենք Գերմանիայից:

Հայ ուսանողը դիմում է Գերմանիայի այս եւ այն համալսարանական քաղաքը առանց մի քառ գերմաներէն գիտենալու: Ես վարձում է մի ընտանիքի մէջ բնակութիւն, ուր վեց ամսից յետոյ սովորում է եթէ ոչ վարժխօսել, քայց հասկանում է լսածը: Տարին չը լրացած, նա համարձակ կարող է յամախել իր ընտրած մասնագիտութիւնից դասախօսութիւններ լսելու: Սկզբից քննութիւն տալ չէ պահանջվում, քաւական է, որ ուսանողը յայտնում է

համալսարանի վարչութեանը իր ցանկութիւնը մտնել ուսանողների թումը, յետոյ նրա անունը գրվում է վարչութեան գրքի մէջ (матрикулярная книга): Գերմանական համալսարանը ազատ հիմնարկութիւն է, նրա կազմակերպութեան մէջ չեն տիրում այն պաշտօնական խիստ ձեւերը, որ կարելի է քաջատրել քառօվս ա ր ք ու ն ա կ ա ն ու թ իւ ն (казенщина): Ուսանողին տուած է կատարեալ ազատութիւն թէ առարկայի եւ թէ պրօֆեսորի ընտրութեան մէջ. նշանակված կուրսեր եւ քննութիւններ չը կան. ուսանողը ինքն է տնօրինում իր ժամանակը, որի ընթացքում նա մտադիր է սովորել: Եթէ հանգամանքները չեն ներում, նա կարող է ընդհատել իր ուսումը եւ ամիսներից կամ տարիներից յետոյ կրկին շարունակել: Շատ անգամ մի եւ նոյն ուսանողը իր ընտրած առարկայից լսում է զանազան պրօֆեսորների մօտ, զանազան քաղաքներում. այստեղից առաջ է գալիս ուսանողների զաղթականութիւնը մի համալսարանական քաղաքից դէպի միւրը,— Բերլին, Լէյպցիգ, Միննխէն, Հայդելբերգ, Իենա եւ այլն: Այդ նպատում է ուսանողին ծանօթանալ զանազան գիտնականների հայեացքների հետ իր ընտրած առարկայի վերաբերութեամբ: Լսելով զանազան պրօֆեսորներին, զանազան համալսարաններում, ուսանողը կարող է վերջապէս ընտրել մէկը եւ այն համալսարանում քննութիւն տալ. այդ մասին արգելք չը կայ, քաւական է, որ նա ցոյց տար իր թղթերը, թէ այս ինչ պրօֆեսորների մօտ այսքան ժամանակ լսել է: Շատ անգամ պատահում է, որ մի ուսանող քացի իր ընտրած մասնագիտութիւնից, լսում է եւ մի քանի ուրիշ առարկաներ. պատմաբանը կամ ֆիլոլոգը մի եւ նոյն ժամանակ յաճախում է լսել մի նշանաւոր նատուրալիստին, կամ նատուրալիստը գրնում է լսելու մի երեւելի փիլիսօփային: Եւ այսպէս, ա-

մեն մի լսող կարող է ազատ կերպով ուսումնասիրել իր
ընտրած արհեստի բոլոր յայտնի ակտիվություններին:

Պրոֆեսորի յարաբերութիւնները ուսանողի հետ ըն-
տանեկան ընտրութիւն ունեն: Նա չէ վարվում որպէս
մի գործապետ իր սուղաթիւների հետ: Երա տունը մատչելի
է ամեն մի ուսանողին, որ դիմում էր նրա մօտ որ եւ
իցէ խորհուրդի համար: Այս է պատճառը, որ գերմանա-
կան պրոֆեսորը, գերմանական համալսարանը չէ վախե-
ցնում ուսանողներին. եւ ոչ մի ազգի մէջ պրոֆեսորը այն-
քան յարգված եւ այնքան սիրված չէ իր լսողներից, որ-
պէս Գերմանիայում: Նկատված է, որ պրոֆեսորները ա-
ւելի մեծ ուշադրութիւն դարձնում են օտարազգի ուսա-
նողներին, քան թէ բուն գերմանացի ուսանողների վրա,
որոնք գիտեն իրանց գործը եւ շատ կարօտ չեն նրանց
ինամատարութեանը:

Համալսարանական պարսպամուկները լինում են գըլ-
խատրապէս՝ դասախօսութիւններ, որ լսում են ու-
սանողները, վճարելով մի նշանակված վարձ իրանց պրո-
ֆեսորին, այլ եւ մասնաւոր հետազօտութիւններ եւ
փորձեր լաբորատորիաներում՝ պրոֆեսորի աջակցու-
թեամբ, եւ վերջապէս սեմինարիաներ, որ կատար-
վում են ուսանողների վարժութեան համար: Սեմինարիա-
ները որոշվում են նրանով, որ պրոֆեսորը տալիս է իր
լսողներին մի հարց նրանց մասնագիտութեան վերաբե-
րութեամբ մշակելու համար, ուսանողները պատրաստում
են եւ նրանցից մէկը քարճրանում է ամբիօնի վրա եւ
խօսում է: Պրոֆեսորը այդ միջոցին նստած է լինում միւս
ուսանողների շարքում, լսում է եւ նշանակում է իր նկա-
տողութիւնները. մի եւ նոյնը անում են եւ միւս ուսա-
նողները: Յետոյ իրարանչիւրը իր կողմից հարցեր է ա-
ռաջարկում եւ ամենքին պէտք է պատասխանէ դասախօսը:

Գերմանական համալսարաններում ամեն ինչ առաջ-

նորդում է ուսանողին դէպի արհեստի եւ գիտութեան խորին ուսումնասիրութիւնը: Չը մոռանանք պրօֆեսորի զանազան գրօսանքները եւ քննական հետազօտութիւնները (Экскурсия) իր լսողների հետ: Ուսանողը յոյս չէ դնում պրօֆեսորի լիտօգրաֆիական տետրակների վրա, որպէս լինում է այդ Ռուսաստանում, որ նա ամբողջ տարին անգործ մնայ, եւ յետոյ շտապով թութակի նման սերտէ քննութեան համար, եւ այնուհետեւ շուտով մոռանայ: Ամեն մի ուսանող զգում է գիտութեան սաստիկ պահանջը, եւ նրա քոլոր շրջապատը, ուր չես գտնի մի անգործ մարդ, հարկադրում է նրան աշխատել եւ անդադար աշխատել: Առանց գիտութեան դժուար է սարել այնտեղ, ուր իւրաքանչէր որ ունի մի նշանաւոր պաշար գիտութեան. մրցութիւնը սաստիկ է:

Գերմանական ուսանողը չէ քաւականանում նրանով, ինչ ու սովորում է համալսարանի ամբիօնից. նա կարդում է համարեա քոլոր նշանաւոր հեղինակութիւնները, որ վերաբերում էին իր առարկային: Այդ քաւական չէ, նա յաճախում է զանազան ուսումնական հիմնարկութիւնների մէջ: Դիցուք թէ մի ուսանող ընտրել էր իր մասնագիտութեան համար քաղաքական անտեսութիւնը. մի եւ նոյն ժամանակ նա անդամ է դառնում զանազան ժողովների եւ զանազան ընկերութիւնների, որպէս են աշխարհագրական, բժշկական, երաժշտական, հնագիտական եւ այլն: Մի եւ նոյն ժամանակ կարելի է տեսնել նրան մի գրատան մէջ քրքրում է հին ձեռագրներ, ուսումնասիրում է մի անծանօթ արեւելեան լեզու, կամ թանգարանի մէջ քննում է հին դրամներ եւ կամ հետաքրքրվում է զանազան հազուագիւտ քաներով: Այս քոլոր աշխատութիւններից յետոյ, նա ժամանակ է գտնում պարսպելու մարմնամարզութեամբ, վարժվելու զինաշարժութեան մէջ, կամ գուարձանալու որսորդութիւնով: Օրերը, ժամերը, րօպէները նրա մօտ այն-

պէս հաշված են, որ նա ամեն ժամանակի համար զբաղմունք ունի: Եւ այս է պատճառը, որ գերմանական ուսանողը ունի չափից դուրս քազմակողմանի հմտութիւններ: Ամբողջ օրը աշխատելով մի քան սովորել, նա դարձեալ իրան յետ չէ պահում՝ սովորական զուարճութիւններից, նրբան կը տեսնես մի հիւրանոցում, շրջապատված իր ընկերներով, գարեջուր է խմում, խօսում է, դատում է եւ վիճում է: Մի քան, որ չէ հետաքրքրում՝ գերմանական ուսանողին, այդ է՝ զբաղվել պօլիտիկայով: Ես քաղաքական պրօպագանդիստ չէ, քայց հասարակական գործիչ է: Ես սիրում է երկու քան՝ գիտութիւն եւ գարեջուր:

Կինը մի առածին դեր չէ խաղում՝ գերմանական ուսանողի կեանքի մէջ: Ես ոչ թոյլ է տալիս իրան ֆրանսիական ուսանողի նման գրիգէտների հետ քուլվարները չափշփել, եւ ոչ ռուսական ուսանողի նման սիրուելու հետ է ապրում: Ես իր կրքերի մէջ չափաւոր է եւ համեստ, քացարձակ ախտերով չէ հրապուրվում: Այս է պատճառը, որ գերմանական ուսանողը ամեն մի պատուաւոր ընտանիքի մէջ մուտք ունի. նրանից չեն վախենում: Կնոջ վրա նայում է նա, որպէս մի քնքուշ առարկայի վրա, որին եթէ զօրաւոր գործերի մէջ զգէիր, կարող էր շուտով կոտորվել, եւ այս պատճառով, ռուսական ուսանողի նման նա կնոջը չէ ընտրում՝ որպէս պրօպագանդայի գործիք: Ես համարում է կնոջը մի գեղեցիկ արարած, որով կարելի էր զբաղվել առանց ձանձրանալու, որով կարելի էր զուարճանալ առանց տխրելու—այսքանը միայն: Կինը նրան խելքից չէ հանում. քայց երբ սիրում է, սիրում է միայն ամուսնանալու համար:

Ուսանողական կազմակերպութիւնը ամեն գերմանական համալսարանում՝ քաժանվում է երկու որոշ մասների, մէկը՝ գ ու Ն ա լ ո Ր ն ե Ր, որոնցից կազմված են զանազան առանձին խումբեր (корпорация), որոնք տարբերվում

են իրանց գլխարկների եւ կուրծքի ժապաւէնների գոյներով,—իսկ երկրորդը, հասարակ ուսանողները, որոնք չեն համարում իրանց յիշեալ խումբերի կամ կորպորացիաների անդամ:

Գունաւոր ուսանողների իւրաքանչիւր խումբը կամ կորպորացիան ունի իր առանձին դրօշը, նշանաբանը, օրդէնները, սովորութիւնները, ծէսերը եւ վերջապէս պրինցիպները: Մէկը, օրինակ, ներկայացուցիչ է ազնուապետական սկզբունքի, միւսը դամկապետական է, երրորդը զիտնական նպատակների է ծառայում, չորրորդը հասարակական տենդենցիաներ ունէ եւ այլն: Իւրաքանչիւր խումբը ունի իր առանձին ամսնդական օրէնքները կամ վարչութեան ստատուտները, որ կազմվել են պատմականաբար վաղեմի ժամանակներից եւ պահպանվում են ամենայն սրբութեամբ: Ուսանողը, որ մեղանչում է իր խումբի օրէնքների դէմ, պատժվում է խումբի վարչութիւնից: Երեսակայեցէք ձեզ մի ուսանող իր կորպորացիայի պաշտօնական վենգերկայով. սեւ թաւիշից, գունաւոր գլխարկով, ժապաւէնով անցկացրած ուսի տակով, եւ հպարտ կուրծքը ծածկված օրդէններով, այստեղ կան խաչեր, աստղեր, այստեղ կան զանազան տեսակ նշաններ եւ զարդեր, քոլորը էժանագին մետալներից, քայց ամենի մէջտեղում, գունաւոր լայն ժապաւէնի վրա, փայլում է զարեջրի քաժակի մեծ պատկերը,—որպէս քարձր նշան, որ նուիրած է նրան գարեջրական թագաւորութիւնից (Biersetaat): Ամեն մի կորպորացիա ունի իր առանձին ժոժովները եւ ինչոյքները, որոնց մէջ սովորական ծէսերով կատարվում է զարեջուր խմելու ուրախութիւնը: Խմելու պայմանները չափազանց բաղադրեալ են, որ պէտք էր առաջուց սովորած լինել, ինչպէս օրինակ, սաւաման դրա կոչված ձեւը: Ուսանողական երգերը եւ ճառերը մի առանձին կենդանութիւն են տալիս

այս տեսակ խնջոյքներին: Գարեջուրը, որ ուսանողների զուարճութեան ոգին է, շատ անգամ գործ է դրվում որպէս սրբութիւն: Օրինակ, խիստ ծիծաղելի է այն ծէսը, որպէս է գարեջրով մկրտելը մի ուսանողի, որ նոր մշտնում էր որ եւ իցէ կօրսօրացիայի մէջ: Բացի սովորական ժողովներից եւ խնջոյքներից, կատարվում են եւ հանդիսաւոր օւլացիաներ եւ դէմօնստրացիաներ: Տեսնում ես, գու՛ն աւորների զանազան խումբեր, զարդարված իրանց համազգեստով եւ օրդէններով, ձեռքներին բռնած դրօշակներ եւ ջահեր, գիշերային պահուն, երգելով անցնում են փողոցների միջով, կանգնում են մի սիրված պրօֆեսօրի տան առջեւ եւ արտայայտում են նրան իրանց յարգանքը: Երբեմն այսպիսի դեմօնստրացիաներ կատարվում են, որպէս արտայայտութիւն զանազան հասարակական ցոյցերի, երբ կատարվում էր մի անարդարութիւն օրէնքի կողմից: Ուսանողները այդ ժամանակ սաստիկ վրդովվում են, յուզվում են եւ խումբերով հրապարակ են դուրս գալիս, իրանց բողոքը յայտնելով զանազան ցոյցերով: Ժողովուրդը միշտ իր ձայնը խառնում է ուսանողների ոգեւորված երգերին եւ նրանց ազնիւ քարկութեան ձայնին:

Գ ու ն աւ ո թ ուսանողները, որ առհասարակ նշանաւոր են իրանց քաջութեամբ, համարձակութեամբ եւ անձնասիրութեամբ, միշտ պատրաստ են վրէժխնդիր լինել մի ամենաչնչին վիրաւորանքի համար պատուի դէմ:

Այս պատճառով մենամարտութիւնը նրանց մէջ այնքան սովորական է, որպէս մի գաւաթ գարեջուր խմելը: Եւ շատ անգամ կարելի է տեսնել երեսը բողբոջվին սպիներով այլանդակված ուսանողներ, որ ստացել էին զանազան մենամարտութիւնների մէջ: Բայց նոյն ուսանողը, երբ իր զարհուրելի դէմքով կանգնում է ամբիօնի վրա եւ կարդում է մի ոգեւորված ճառ, այն ժամանակ առանց

հիացմունքի չէ կարելի չը լսել նրան: Նա որպէս յաջողակ է գէնք քանեցնելու մէջ, այնքան էլ ընդունակ է ընդհանուր մարդկային քարձօր գաղափարներ արտայայտելու: Այսուամենայնիւ, գ ու ն աւ ո թ ուսանողներին հասարակ ուսանողների հետ համեմատելով, առաջինները այնքան նշանաւոր չեն լինում իրանց աշխատասիրութեամբ: Բաջութիւնը մենամարտութեան մէջ եւ գորութիւնը զարեջուր իմելում—անա երկու առարկաներ, որոնցով պարծենում են նրանք: Եթէ գերմանական ուսանողների մէջ կան տոկուն աշխատողներ եւ ծշմարտապէս գիտութեան հետեւողներ,—դրանք են հ ա ս ա ը ա կ ուսանողները, որոնք ոչ մի կորպորացիայի չեն պատկանում:

Պէտք է նկատել, որ այլ եւ այլ կորպորացիաներ, որոնք իրանց սովորութիւններով եւ պաշտօնական ձեւերով այժմ քաստայական բնաւորութիւն են ստացել, ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ Գերմանիայի միջնադարեան ասպետութեան զանազան ուխտերի եւ կարգերի մի նմանութիւն, որ անցել է ուսանողական կեանքի մէջ: Այժմ այդ մաշված սովորութիւնները հնանալու եւ մօղայից ընկնելու վիճակին են հասել: Եւ որպէս հակակշռութիւն գ ու ն աւ ո թ ն ե թ ի ժողովների, վերջին ժամանակներում կազմվել են ուսանողական ընդհանուր ժողովներ, աւելի լայն եւ ընդարձակ նպատակներով եւ ժամանակակից սկզբունքների վրա: Այդ ժողովներին մասնակցում են հասարակ ուսանողները եւ երբեմն նրանց մէջ լինում են պրօֆէսորներ:

Բայց մի քան, որ պէտք է նկատողութեան առնել, այն է, մինչդեռ մի ուրիշ պետութեան մէջ չորս-հինգ ուսանող մի տեղ հաւաքվելիս, մի ժողով կազմելիս, միշտ կառավարութիւնը կասկածանքով է նայում նրանց վրա,— դրա ընդհակառակն, գերմանական ուսանողներին տուած է այնքան ընդարձակ ազատութիւն, որ նրանք կարողա-

նում են վերել յիշած կորստբացիաների նման առանձին առանձին խումբեր կամ ժողովներ կազմել, ամենեւին նրանցից չեն վախենում: Գերմանական ուսանողը իր հայրենիքի հաւատարիմ՝ գաւակն է: Եւ այդ ցոյց տուեց նա վերջին Ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ. թողեց համալսարանը եւ անցաւ կոուի դաշտի վրա:

Մինչեւ այստեղ ինչ որ խօսվեցաւ, վերաբերում է բուն գերմանացի ուսանողներին, հիմա տեսնենք, ի՞նչ են անում այնտեղ հայ ուսանողները:

Հայ ուսանողները ոչ մի կորստբացիայի մէջ չեն մըտնում. նրանք պատկանում են հասարակ ուսանողների թրւին: Բայց որպէս հասարակ ուսանող եւս, հայերը չունեն այն ըագմակողմանի պարապմունքները, որոնցով, բացի իր մասնագիտութիւնից զբաղված է լինում բուն գերմանական ուսանողը: Օրինակ, հայ ուսանողը ոչ մի ուսումնական ժողովի եւ ընկերութեան մէջ չէ մտնում. ոչ մի ուրիշ քան, որպէս են մուգիկա, մարմնամարզութիւն եւ այլն, չէ սովորում, եւ որպէս Մօսկվայում կամ Պետերբուրգում, այստեղ էլ նոյնպէս դուրս չէ գալիս իր հայ ընկերների նեղ շրջանից: Ես մի քանի գերմանական հայ ուսանողներ միայն ծանաչում եմ, որոնց կարելի է բացառութիւն համարել: Իսկ մնացածները ծանաչում են միայն համալսարանի շինութիւնը, իրանց պրօֆէսորին եւ իրանց ընտրած առարկան, ուրիշ ոչինչով չեն հետաքրքրվում, թէ ինչ է կատարվում իրանց չորս կողմում: Շատ շատ եթէ մէկը այնքան աշխատասէր էր, բացի իր ընտրած մասնագիտութիւնից, կը լսէ դասախօսութիւններ մի քանի ուրիշ առարկաներից եւս, որոնք կապ ունէին իր մասնագիտութեան հետ: Ամեն ինչ նա սպասում է համալսարանից, իսկ դրսի ուսումնական շրջաններից օգուտ չէ քաղում: Երբեմն լրագիրներ կը կարդայ, կամ գրքեր կը վերառնի մի զբաղարանից: Բայց պէտք է խոստովանվել,

որ գերմանական հայ ուսանողները դարձեալ գերազանցում են Ռուսաստանի հայ ուսանողներից, թէ իրանց աշխատասիրութեամբ եւ թէ իրանց վարքով. դրանք գոնէ համեստ են, ինչ որ սովորել են, սովորել են հիմնաւոր կերպով: Բայց Ռուսաստանի հայ ուսանողը շատ առարկաներ է սովորում առանց լաւ մարտելու, եւ շուտով էլ մոռանում է: Բացի դրանից, զանազանութիւնը մեծ է: Ռուսաստանի հայ ուսանողը, որպէս իր տեղում նկատեցինք, սովորում է ոչ թէ գիտութեան համար, այլ դիպլոմ ստանալու համար, որ պաշտօնի մէջ այս եւ այն արտօնութիւնը կարողանայ ձեռք բերել, եւ այս պատճառով նա վեր է առնում գիտութիւնից այնքան միայն, որ կարող է հասցնել նպատակին: Իսկ գերմանական հայ ուսանողի վրա ազդում է շրջապատը, նա իրան նուիրում է միմիայն գիտութեան,—ուսանում է ուսման համար, առանց որ եւ իցէ արտօնութիւն աչքի առջեւ ունենալու: Գիտութեան առաքելութիւնը—ահա նրա գլխաւոր նպատակը: Ես ծառայում է մի դրօշի, որի նշանաբանն էր՝—գիտութիւնը միայն: Եւ այսպէսով շատերը մեր երիտասարդներից նշանաւոր եղան ոչ միայն յաջող քննութիւն տալով, քայց նոյն իսկ Գերմանիայում պրօֆէսորի կամ պրիվատ դոցենտի ամբիօն ստանալով: Թէեւ զանվեցան եւ այնպիսիներ, որ վերադարձան մեզ մօտ առանց քննութիւն տալու, դարձեալ զանց չառնելով իրանց այցետոմսակի վրա տպել տալ *դ օ ք թ օ ր տիտղոսը* . . .

Ձեմ՝ կարող չըյիշել, որ ոմանք մեր ուսանողներից վատ համարում թողեցին Գերմանիայում, ոչ միայն իրանց վերաբերութեամբ, այլ իրանց վարքով մշտտեցին մինչեւ անգամ հայ անունը, որ այնքան փոքր ծանօթ է է Եւրոպայում: Խարել, պարտքով ուտել, խմել եւ փողը չը վճարել—այդ արել են ոչ միայն այն ուսանողները, որ գուրկ են եղել նիւթական միջոցներից, այլ նրանք, որ

ստանում էին ծնողներից մեծ փողեր: Այլ եւս չեմ խօսում այն քանի վրա, որ ամեն մի հասարակ վաճառականի որդին կամ գոնհիկ գիւղացին իրան ներկայացնում էր իբրեւ հայոց մի երեւելի ազնուական տոհմից: Այս տեսակ խաբեքաններից մէկի համար պատմում էին, թէ նա իրան կոչում էր *Ի շ խ ա ն Ա ր ա ր ա տ ա յ . . .*

Ի հարկէ, վերեւ յիշած տխուր նկատողութիւնները պէտք է քացառական երեւոյթներ համարել, որ աւելի հետեւանք են ընտանեկան վատ դաստիարակութեան, որը չէ փոխում հայի զաւակը, երբ նա ընկնում է մի նոր եւ աւելի քաղաքակրթված աշխարհի մէջ: Բայց առհասարակ խօսելով, գերմանական աշխարհը, գերմանական կրթութիւնը, գերմանական ուսումը շատ նպատակայարմար է մեզ հայերիս համար, որ ունենք քաւական նմանութիւն գերմանացիների հետ, թէ ընաւորութեան, թէ տոկոնութեան, եւ թէ տնտեսական խնայող, հաշուող չափաւորութեան կողմից: Հայր ասիական գերմանացի է: Ինչ որ պակաս է մեզ, կարող ենք ստանալ նրանցից: Մեր նախնիքը Քսենոփոնի օրերում զարեջուր էին խմում: Իսկ գերմանացին խմում է այսօր: Մեր մէջ նմանութիւններ կան, ամեն կողմից նայելով:

Յղատողութեան պէտք է առնել մի ուրիշ պայման եւս, այն է՝ գերմանական համալսարանի ազդեցութիւնը օտարազգի երիտասարդների վրա: Ես վերադարձնում է ամեն ազգին իր որդուն, աւելի կատարելագործված, աւելի զարգացած, ոչինչ չը խրլելով նրա ցեղական յատկութիւններից, այլ ընդհակառակն աւելի ամրապնդելով, աւելի հաստատելով: Ես չինացուն տալիս է լաւ չինացի, ճապոնացուն՝ ճապոնացի, հայաստանցուն՝ հայ: Բոլորը մկրտվում են մի եւ նոյն համալսարանական տաճարի մէջ զիտութեան, իմաստութեան լուսով, քայց իւրաքանչիւր ազգի որդին կրում է իր ցեղական դրօշմը: Շատ ժամանակ չէ անցել, մի ինչոյքի

մէջ, որ ուսանողները տալիս էին ի պատիւ իրանց պրօֆէսորի, երբ առաջարկվեցաւ իւրաքանչիւրին իր ազգի լեզուով մի փոքրիկ ծառ կարդալ, եւ երբ հերթը հասաւ մի հայ ուսանողի, նա յայտնեց, թէ չը գիտէ հայերէն. ամեն կողմից ծանր յանդիմանութիւն ստացաւ: Եւ նա այնուհետեւ սկսեց սովորել իր ազգի լեզուն, որովհետեւ նըրանից խոստմունք առեցին, որ միւս տարվայ խնջոյքի ժամանակ անպատճառ պէտք է կատարէ իր ընկերների ցանկութիւնը:

Պէտք չէ մոռանալ եւ այն, որ գերմանական եւ առհասարակ արտասահմանեան դիպլոմները որ եւ իցէ արտօնութիւն չըտալով ուսանողին Ռուսաստանում, նրանք վերադառնալուց յետոյ ստիպված են լինում ընտրել ազատ պարապմունքներ: Եւ այսօր ուրախալի է տեսնել, որ նրանց մեծ մասը ազգային գործիչներ են: Մեր դպրոցների նշանաւոր վարժապետները, տեսուչները, մեր այժմեան խմբագիրները, բոլորը գերմանական համալսարանների պտուղներ են:

Դառնանք դէպի Ֆրանսիական ուսանողները:

Փրանսիայում հայ ուսանողները ընտրում են միայն Փարիզը: Ես գոնէ, քացի մի քժշկից, չեմ ճանաչում ուրիշ ուսանողներ, որոնք Փրանսիայում մի քան սովորած լինէին: Բայց ճանաչում եմ շատ թերուսներ, որոնք երկար տարիներ Փրանսիայի մայրաքաղաքում թափառելէն յետոյ, առանց մի հիմնաւոր գիտութիւն սովորելու, վերադարձել են հայրենիքը, բերելով իրանց հետ միայն Փրանսիական արտաքին փայլը, որ աչքի է զարկում կապկութեան բոլոր միմոսութիւններով: Երեւում է, Փարիզը—այդ գիտութեան, յեղափոխութեան, մարսիլիէզի եւ շոալութեան մայրաքաղաքը—իւր գրիգէտներով եւ կաֆէ-շանտաններով, բոլորովին կախարդում է, իսելքից հանում է միամիտ հայ ուսանողին, երբ ընկնում է այդ համաշխարհա-

կան Բարեւոյնի մէջ: Փարիզը միջին կէտ չունի. նա միշտ պատրաստում է ծայրայեղ մարդիկ, կամ խոշոր հասարակական գործիչներ, կամ երեւելի հանճարներ, եւ կամ շրջմոլիկ, աննպատակ շարլատաններ:

Փարիզում Լատինական թաղը պատմական նշանակութիւն է ստացել որպէս ուսանողների բնակարան: Երախուլ փողոցներով ոչ մի պատուաւոր կին իրան թոյլ չի տայ անց կենալ գիշերվայ 9 ժամից յետոյ, վախենալով, մի՞ զուցէ հանդիպէ ուսանողների անպատկառ մի խումբի: Փարիզի ուսանողները առհասարակ սակաւ են պարագում, խիստ փոքր է այն աշխատասէրների թիւը, որոնք գոնէ ամիսը միանգամ յաճախում են դասախօսութիւն լսելու: Երանք աւելի շատ սովորում են այն տարերքից, որոնցմով տոգորված է Փարիզի մթնոլորտը: Զուարճութիւնները չափից դուրս շատ եւ քազմատեսակ են: Կան քաւեր, թատրօններ, բեստօրաններ, կաֆէներ եւ այլն: Բայց մանաւանդ կնիկները նրանցից շատ ժամանակ են խլում: Մեծ մասը ապրում է սիրունու հետ: Մի ամբողջ դաս աղջիկների, որոնք կոչվում են Լատինական թաղի կանայքը, խիստ հետաքրքիր դեր են խաղում ուսանողների կեանքի մէջ: Դրանք հասարակ գործաւոր աղջիկներ են, որոնք քանում են զանազան հիմնարկութիւնների մէջ, եւ ուսանողների սենեակներում ուրախութիւն ու հանգստութիւն են գտնում, երբ աշխատանքը ձանձրացնում էր նրանց: Այդ մշտազբուարթ, անհոգ եւ դարտակամիտ արարածները երբէք դուրս չեն գալիս ուսանողների աշխարհից, եւ անդադար անցնում են մէկ ձեռքից միւսը:

Ինչ որ աւելի յստկանիչ է Փրանսիական ուսանողներին,— դա է նրանց արտաքին փայլը: Փարիզը սաստիկ յղկում է եւ կոկում է նրանց: Երանք զերմանական ուսանողի նման անտաշ, անշնորք եւ դանդաղկոտ չեն, որոնց քոլոր արժանաւորութիւնները թագնված են դրսի սա-

որն եւ ցամաք կեդեւի տակ: Փարիզի ուսանողը կատարեալ աշխարհային մարդ է իր քաղմակողմանի ձեւերի մէջ: Նա խօսում է, դատում է ամեն բանի վրա, մինչեւ անգամ այն բաների վրա, որ ինքը չը գիտէ: Նրա խելքը սաստիկ ճկուն է, դէպի ամեն կողմ ուղրվում է: Նա վարում է խիստ քաղաղրեալ վիճաքանութիւններ, եւ կարկտի նրման թափում խոշոր Ֆրագներ: Այդ նրանից է, որ նա կարողում է մեծ հեղինակների գրքերը, բովանակները, կարողում է լրագիրներ, գնում է թատրօն, ծանօթ է ամեն բանի հետ, ինչ որ կատարվում է նրա շորս կողմում: Նա թէեւ հիմնաւոր գիտութիւն չունի, թէեւ խորին կրթութիւն չէ ստանում, քայց շուտով յափշտակվում է իդէաներով:

Ինչ որ վերաբերում է ընդհանուր գաղափարներին, մեծ մասը ազատամիտ եւ յառաջադիմականներ են, եւ պատկանում են հասարակագետական կուսակցութեան: Այդ քաւական չէ, շատերը նրանցից երազում են համաշխարհական հասարակագետութիւն, երազում են ազգերի եղբայրութիւն եւ չքաւորութեան վախճան: Ազատութեան եւ արդարութեան իդէաները սաստիկ արքեցնում են նրանց: Այսուամենայնիւ, Ֆրանսիական ուսանողը պրօպագանդիստի ոգի չունի, որ մտնէր ընտանիքների մէջ, որ մտնէր ամբոխի մէջ, եւ առանց ադմուլի տարածէր իր մտքերը: Նա իր նեղ, ուսանողական շրջանից դուրս չէ գալիս: Օրինաւոր ընտանիքներում մինչեւ անգամ նրան չեն ընդունում: Բայց երբ պատահում է մի ժողովրդական շարժում, երբ ծագում է մի քաղաքական յեղափոխութիւն, ուսանողները խլրտվում են, զարթում են որպէս քնած առիւծ, եւ առաջինն են լինում, որ թնդեցնում են փողոցները մարտելիէզներով, փշրում են բռնակալների արձանները, եւ թըռչում են քարիկաղների վրա: Ով որ փոքր ի շատէ ծանօթ է Ֆրանսիական պատմութեանը, գիտէ, թէ որպիսի մեծ

դեր խաղացին ուսանողները 1830 եւ 1848 թուականներում, եւ մանաւանդ կոմմունայի ժամանակ:

Չէ կարելի ասել, թէ բոլոր ուսանողները Ֆրանսիայում հետեւում են հասարակապետական կարծիքների: Տակաւին կղերը եւ մանաւանդ եզուիտները մեծ ջանք են գործ դնում, որ իրանց մտքերը անցկացնեն երիտասարդութեան մէջ, եւ այս պատճառով, նրանք սաստիկ եռանդով ձգտում են իրանց ձեռքը ձգել ուսումը եւ կրթութիւնը: Եւ կարողացան յաջողացնել, Ֆրանսիայի զանազան գաւառներում պահպանելով քաւական ծաղկած դպրոցներ, եւ նոյն իսկ Փարիզում քաց անելով մի քանի ուսումնական հիմնարկութիւններ, այլ եւ մի կաթօլիկական համալսարան: Այդ հիմնարկութիւնների ուսանողները ոչինչ կապ չունեն իրանց հասարակապետական ընկերների հետ, եւ ներկայացնում են սաստիկ ըէակցիա: Բայց մի քան, որ ուրախալի է, այն է, որ այժմ Ֆրանսիայի ամենաբարձր մտածողները աշխատում են սահմանափակել կղերի իրաւունքները կրթութեան գործի մէջ:

Հայ ուսանողը ընկնելով Փարիզի քաօսի մէջ, բոլորովին իր զրուխը կորցնում է: Անթիւ կուսակցութիւններ, անթիւ կարծիքներ, եւ անթիւ ձգտումներ,—նա չը գիտէ, թէ որին պէտք է հետեւել: Վերջապէս անելի գօրեղ հոսանքը նրան իր հետն է տանում: Ես մոռանում է իր անձը, մոռանում է իր երկիրը, մոռանում է, թէ ինչ ազգի որդի է ինքը: Ես էլ միտքը չէ քերում, թէ իր եղբայրները ինչ դրութեան մէջ են ապրում Տաճկաստանում, Ռուսաստանում եւ Հնդկաստանում,—սկսում է երազել ընդհանուր եղբայրութեան վրա: Ես դանում է կ օ ս մ օ պ օ լի տ եւ ուրանում է իր հայութիւնը: Որպէս վերելում յիշեցի, մենք չունենք շատ թուով Ֆրանսիական ուսանողներ, իսկ այդ երեսոյթը նշմարվում է Կ. Պօլսի երիտասարդների մէջ, որոնք դժբախտութիւն էին ունեցել մի քանի տարի

Փարիզում թափառելու: Զարմանալին այն է, որ Փարիզի ուսանողը իր ընդհանուր կօմօսալօլիտական հայեացքներով հանդերձ, դարձեալ մնում է Ֆրանսիացի. նա առաջ սիրում է իր ազգը, իր հայրենիքը եւ անելորդը միայն տալիս է օտարներին: Բայց հայ ուսանողը մոռանում է ըլորը... Սրտի եւ մտքի դատարկութեան մէջ միշտ տեղ են գտնում յիմար ցնորքներ . . .

Ես վերջացրի իմ նկարագիրը Ռուսաստանի, Գերմանիայի եւ Փրանսիայի հայ ուսանողների մասին. հիմայ տեսնենք, ինչ են շինում նրանք, երբ վերադառնում են իրանց հայրենիքը եւ մտնում են կեանքի մէջ:

Թիֆլիսը որպէս կենտրոն

Թիֆլիսը իր այժմեան դրութիւնով ներկայացնում է մի կենտրոն, ուր հանդիպում ենք մեր երիտասարդութեան քաղաքատեսակ տիպերին: Այստեղ են գտնվում մեր մտաւոր գորութեան ներկայացուցիչները—մեր ինտելիգենցիան, այստեղ է գործում մեր մամուլը, այստեղ են խմբվում գաւառներից մեր նշանաւոր ուժերը, եւ վերջապէս այստեղ մեր խոշոր եւ մանր դրամատէրները հրաշք են գործում առեւտրական հրապարակի վրա:

Իմ հետազոտութեան մէջ ես անձնաւորութիւններ չը պիտի շօշափեմ: Ես կը վեր առնեմ առանձին խումբեր միայն, որոնք պատկանում են այս եւ այն դասակարգին եւ գործում են մի որոշ ասպարէզի վրա: Բայց ինչ պէտք է արած, որ մեր շրջանը այն աստիճան նեղ է, որ ամեն մի խումբի վրա խօսելիս, ընթեցողը կամայ-ակամայ պիտի երեւակայէ որ եւ իցէ անձնաւորութիւն:

Սկսում եմ համալսարանականներից:

Աւարտելով իր ուսումը որ եւ իցէ համալսարանում, կամ կիսաւարտ, երիտասարդը զրքերը ծալում մի կողմ է դնում, ապսպարում է հմուտ դերձակներից մէկին մի քանի ձեռք հագուստ, գնում է ցիլինդր եւ պէնսնէ, ջոկում է ձեռնոցների համեստ զոյները, թողնում է ծնօտի վրա մի պուրակ մագ, եւ այս բոլոր պատրաստութիւններով վերադառ-

նում է իր հայրենիքը, ուր նրան սպասում են հայր, մայր, քարեկամներ և վերջապէս ազգը: Արտաքին կերպարանքը վատ չէ, ներկայացնում է ուսեալ մարդու բոլոր քնդունված ձևերը, իսկ ներքինը զգուշութեամբ թազցնում է: Նա քիչ է խօսում, չէ մտնում ծանր վիճաքանութիւնների մէջ, և միշտ աշխատում է ցոյց տալ, թէ „արհամարում է“: Բայց պատահած տեղը, երբ իր ատամների յարմար մարդ է գտնում, լաւ զգզում է, այլ ևս նրա սօֆիզմների և ճողովաքանութեանը չափ չը կայ:

Դա այն տեսակ տիպերիցն է, որ հէնց սկզբից ուսման և գիտութեան վրա նայում էր որպէս մի միջոցի վրա, որ իրան լաւ ապագայ պատրաստէ, որ սովորում էր դիպլոմի և արտօնութեան համար:

Մտնելով կեանքի և հասարակութեան մէջ, հանգամանքները, կարիքը, նպատակին հասնելու պահանջները սաստիկ զարգացնում են նրա ուշիմութիւնը: Նա դառնում է մի ճարպիկ որսորդ: Նա իսկոյն հասկանում է, թէ որ կողմիցն է փչում քամին և նրա համեմատ պարզում է իր նաւի առագաստները կեանքի ծովի մէջ: Համոզմունք սասած քանը չը կայ նրա մէջ: Հանգամանքներից օգուտ քաղել— ահա նրա գլխաւոր համոզմունքը: Եւ այդ է, որ շինում է նրան մի տեսակ քամիլէօն, մի տեսակ առասպելական էակ, որ անդադար փոփոխվում է, թէ կարծիքների և թէ գործողութիւնների մէջ, որը ինչ առարկայի և մօտենում է, իսկոյն նորա գոյնը և ձեւն է լնդունում: Անհաստատամտութիւնը նրա գլխաւոր յատկանիշն է: Բայց մի գիծ, որ մտում է նրա մէջ անփոփոխ,—այդ է շահամոլութիւնը, որի համար զոհում է ամեն ինչ, որքան և սուրբ լինէր:

Նա յիմար չէ: Նա լեզուով զոնէ ցոյց է տալիս իր համակրութիւնը և հակակրութիւնը դէպի ամեն լաւ և վատ գործ:—Լիբերալի մօտ ազատամտութիւն է միտում. յետադէմի մօտ վերջին աստիճանի պահպանողական է

ծեւանում. ազգասէրի մօտ լաց է լինում Թիւրքիայի հայերի վիճակի վրա. մի օտարականի մօտ ասում է՝ թէ ըոլոր հայերը «մաշենիկներ», են. հայր սուրբի մօտ կղերական է ձեւանում. մի ուրիշ տեղ պախարակում է ազգային եկեղեցին. խօսում է անձնական պատուի եւ ազնուութեան վրա, քայց պատահած տեղը լիզում է ազդեցութիւն ունեցող մի մարդու ոտները, — վերջապէս դէպի ամեն կողմ՝ թերվում է, դէպի ամեն կողմ՝ ծալվում է, մինչեւ կարողանում է մի պաշտօն ձեռք բերել: Այժմ՝ հասաւ ցանկալի նպատակին: Այնուհետեւ նա կտրվում է հասարակութիւնից եւ սկսում է իր նեղ շրջանի մէջ գործել: Ես, որ առաջ շողորորթում էր ամբողջ հասարակութեանը, այժմ՝ սկսում է շողորորթել իր պաշտօնակիցներին, իր մեծաւորին, որ ոտքը նրա օգնութեան վրա դնելով, կարողանայ քարձրանալ իր քրոնսած դիրքի աստիճանները:

Բայց մըտնողից, երբ վարժվեցաւ նա այդ տեսած պրակտիկայի, այդ տեսակ գործնականութեան մէջ: — Ընտանիքը տուեց նրան այդ դաստիարակութիւնը: Եոյնը, ինչ որ գործում էր վաճառական հայրը, գործում է եւ քարձր ուսում ստացած որդին: Զանազանութիւնը միայն ձեւի եւ կրթութեան աստիճանի մէջն է: Անկիրթ հայրը աւելի կոշտ կռպիտ կերպով էր խաբում, իսկ կրթեալ որդին աւելի նրբացրել է խաբէութիւնը: Ես հարստահարում էր իր խանութի մէջ, իսկ դա հարստահարում է մի ուրիշ ասպարէզում: Գործողութիւնների քնատրութիւնը չէ փոխվում: Այս պայմանների մէջ հին եւ նոր սերուրդը ծուլվում են միասին: Գտնվում են, այո՛, եւ ազնիւ անձնատրթիւններ, որոնք աւելի մարդու ճանապարհով են դիմում իրանց քախտին, ցաւելով պետք է ասել, որ այսպիսիները քայքայութիւն են համարվում:

Գտնանք դէպի միւս տեսակ ուսանողները, որոնք յափշտակված էին քարձր գաղտնիարներով, որոնք պատ-

րաստվել էին իրանց հասարակութեանը եւ ազգին ծառայելու:

Գլուխը լցրած զանազան ծրագրներով, նա մտնում է կեանքի մէջ. ինչ բարի գործ ասես չէ ցանկանում սկսել.— լրագիր, ամսագիր, զբոսի հրատարակութիւն եւ այլն: Ժողովրդին շատ քան պակաս է, պէտք է լրացնել բոլորը, մտածում է նա: Հագնվում է հասարակ կերպով, խօսում է տաք եւ եռանդով. նրա թէ լեզուի եւ թէ ձեւերի մէջ նըշմարվում է պարզութիւն եւ անկեղծութիւն: Եւ մօտենում է այս եւ այն գործող խումբին, որպէս իր եղբայրակիցներին քաջալերում է նրանց ասելով “պէտք է կրկնապատկել ուժերը, գործը դանդաղ է ընթանում, բայց ժամանակը չէ սպասում”: Խօսում է, վիճում է, տալիս է նոր խորհուրդներ, ստեղծում է նոր պլաններ: Անցնում են շաբաթներ, ամիսներ, տարիներ. . . նա դեռ մտածում է, նա դեռ խօսում է.... Ցանկանում է մի հրաշք գործել եւ միանգամով զարմացնել աշխարհը: Եւ չէ սիրում փոքրից սկսել, իսկ մեծ քան գործելու համար չեն ներում հանգամանքները: Մօտենում է նա, օրինակ, մի խմբագրի, որ շաբաթը միանգամ հագիւ կարողանում էր հրատարակել իր թերթը, „դրանով քան չի դառնայ, ասում է նրան, պէտք է ամեն օր հրատարակել, պէտք է այս գրել, այն գրել,„... Բայց ինքը մի տող անգամ չէ գրում: Անգործութեան մէջ եռանդը, ոգելորութիւնը թուլանում է, սրտի կրակը մարում է.... Եւ սկսում է զգալ իր դրութեան անտանելութիւնը: Տեսնում է, երէկվայ ընկերը, յիմար, իղիօտ եւ ոչինչ չը սորված ընկերը, այսօր սեպհական կառք ունի, հազարներով եկամուտ է ստանում: Այդ փառքը հրապուրում է նրան: Եւ թօթափում է իր առաջին յափշտակութիւնը եւ սթափվում է իր ազնիւ արքեցութիւնից... Ազգ, հայրենիք, հասարակութիւն, այդ քաները փոքր առ փոքր անհետանում են նրա գլխից... Երբ աչքի առջեւ կերպարւորվում է իր Եզը,

որին առաջ մոռացել էր: “Չէ, մտածում է նա, պէտք է առաջ իր անձը ապահովել, յետոյ ուրիշների վրա մտածել:” Յանկարծ առաջարկում են մեր ազգասէրին մի պաշտօն: մի “հւղալի պատառ:”, Նա այժմ ճառայութեան մէջ է, տարեկան մի քանի հազար եկամուտ ունի: Նա մեծ կրեդիտ է ստանում ամուսնութեան վերաբերութեամբ. ամեն կողմից առաջարկում են հարուստ աղջիկներ: Պսակվում է: Այժմ աշխատում է իր կացութեանը փառաւոր շուք տալ. վարձում է ամենազեղեցիկ տան վերին յարկը, եւ զարդարում է սենեակները զանազան մնտոիքներով: Նա, որ առաջ դեմօկրատական պրինցիպների էր հետեւում, եւ ինքը նոյն ծագումից էր, այժմ ձեւացնում է իրանից ազնւարին արիստօկրատ: Պատուիրում է սպասաւորին իր սալօնի մէջ մուտք չը տալ այն մաշված սիւրթուքով պարոններին, որոնց հետ առաջ իր ազգի յառաջադիմութեան մասին երկար ու երկար մասլահալմներ էր անում: Երբ փողոցում հանդիպում է հին քարեկամին, երբ ցանկանում է արժանացնել նրան իր ուշադրութեանը, արհամարական ժպիտը երեսին հարցնում է. «какъ идетъ ваша газета?», — եւ շուտով անցնում է, նեղվելով, մի՛ գուցէ տեսնէին իրան նրա հետ խօսելիս:

Չէ կարելի ասել, թէ այս տեսակ տիպերի ոգեւորութիւնը եւ քարի ցանկութիւնները հէնց սկզբից անկեղծ չէին: Միայն քնաւորութեան թուլութիւնը; համոզմունքի անհաստատութիւնը, տոկունութեան քացակայութիւնը առիթ է տալիս նրանց շուտով փոխվել: Նրանք այն աստիճան տկար են լինում, որ չեն դիմանում կեանքի հակառակ հոսանքին, եւ սկսում են նրա ընթացքով գնալ: Այս տեսակ տիպերը նմանում են այն մեթօքրական երեւոյթներին, որ կոչվում է ասուպ, որը յանկարծ յայտնվում է մթնոլորտի մէջ, փայլում է, քոցավառվում է, եւ հետզհետէ ստոչելով, վերջապէս հանգչում է եւ ընկնում է ցած...

Ես նկարեցի պատկերները երկու տարբեր տիպերի, որոնք հակառակ ճանապարհներով մտնում են միմեանց, ձուլվում են, եւ կազմում են մի ամբողջութիւն: Այժմ համեմատենք այդ երկու տիպերը: Մէկը, որպէս գործնական մարդ, հէնց համալսարան մտած օրից՝ իրան նպատակ է դնում՝ այնքան սովորել, որ դիպլոմ ստանայ, արտօնութիւններ ձեռք բերէ, որ իր համար մի լաւ ապագայ պատրաստէ: Ես քացի իր անձից, ուրիշի վիճակով չէ հետաքրքրվում: Այս տեսակ մարդուն, եթէ չէ կարելի համակրել, գոնէ կարելի չէ եւ պախարակել: Ես հաւատարիմ է մնում իր ուխտին եւ նրա համեմատ գործում է: Իսկ միւսը, որպէս իդէալական մարդ, աշխատում է, սովորում է եւ համալսարանից իրան նպատակ է դնում, որ կեանքի մէջ մտնելուց յետոյ, պէտք է ծառայէ այս եւ այն գաղափարի իրագործելուն, պէտք է օգուտ բերէ հասարակութեանը եւ իր ազգին: Բայց վերջը բոլորը մոռանում է, բուրժուազանում է, եւ սկսում է մտածել իր փառքի, հանգըստութեան եւ քսակի մասին: Այս տեսակ երիտասարդը քնաւորութիւնից զուրկ, թոյլ եւ զգուելի արարած է, որովհետեւ դաւաճանում է իր ուխտին:

Ես ցոյց տուեցի քարձր ուսում՝ ստացած երիտասարդութիւնը որոշող երկու ընդհանուր զծերը: Բայց գտանվում են եւ հօրք քնաւորութիւններ: Դրանք հերոսներ են, այսպիսիներին չէ կարելի չըյարգել: Դրանք աշխատում են ձեռք բերել մի պաշտօն, մի գործ, այն մտքով միայն, որ ապահովեն իրանց անձը, որ հարստանան, եւ այն հարստութիւնով կարողանան իրագործել իրանց ազգօգուտ նպատակները: „Եթէ ես կունենամ տարեկան հինգ հազար բուրլի աւելորդ եկամուտ, ասում էր ինձ մի երիտասարդ, այն ժամանակ կը սկսեմ հայերէն մի ամսագիր հրատարակել,“: Բայց հայերէն ամսագիր հրատարակել նշանակում է տալեան 3—4 հազար բուրլի դեֆիցիտ ծածկել: Եւ նա կատա-

րեց իր խոստմունքը, երբ պաշտօնի մէջ մտաւ: Այդ ամենահիմնաւոր ձեւն է հասարակական գործունէութեան: Մեր ազգային գործերը պահանջում են մեծ զոհաբերութիւններ: Աղքատ եւ անապահով վիճակի մէջ գտնվող երիտասարդները հազիւ թէ կարող էին մի նշանաւոր գործ կատարել: Կամ պէտք է ժառանգական հարստութիւն ունենալ, կամ պէտք է մի կողմնակի պարապմունք գտնել, փող վաստակել, մի մասով սպրել, իսկ մնացածը ծախսել որ եւ իցէ հասարակական բարի նպատակի համար: Որովհետեւ մեզանում ազգային պարապմունքները ոչ միայն նիւթական շահ չեն բերում, այլ պէտք է մի քան էլ իր զրպանից ծախսել, որ գործը առաջ գնայ: Այդ ես ցոյց կը տամ իր տեղում, երբ կը խօսեմ Թիֆլիսի մեր գործիչների մասին: Այժմ տեսնենք ինչ է շինում երիտասարդութիւնը միւս ասպարէզներում:

Ինչ որ նկատեցի իմ հետազօտութեան նախընթաց զխում ուսանողների կեանքի եւ աշխատասիրութեան մասին, յայտնելով այն միտքը, թէ զաւառացիները գերազանցում են ըուն թիֆլիսեցիներից,—նոյնը պէտք է ասեմ եւ այժմ: Եթէ կը տեսնէք Թիֆլիսում մի երիտասարդ, որ հետաքրքրվում էր ազգային եւ հասարակական գործերով, որ իր աշխատութեան մի մասը նուիրում էր նրանց,—անպատճառ նա զաւառից եկած պէտք է լինի, կամ ինքը, կամ հայրը, կամ պապը: Բուն Թիֆլիսեցին փչացած, այլանդակված եւ հրէշաւոր արարած է. նրա համար հայ կամ հայի յառաջադիմութիւն կոչված քանը ցնորք է: Նա ընկնում է միշտ երկու ծայրայեղութիւնների մէջ, կամ վազում է միայն «չինի», եւ փառքի ետեւից, կամ համալսարանից վերադառնալով դարտակ զլխով եւ դարտակ սրտով, լինում է իր հարստութեան ցեցը, եւ սկսում է շոայլաբար վատնել այն ըուրըրը, ինչ որ ողորմելի հայրը դիգել էր իր հոգու, մարմնի եւ պատուի գնով: Այդ վրա-

ցիացած ընտանիքների զաւակները ոչ մի օրինաւոր քան չեն արդիւնաբերում: Գաւառացի երիտասարդը թէ բարոյապէս եւ թէ մտաւորապէս բարձր լինելով, հէնց որ ընկնում է Թիֆլիսում, սկսում է հրաշքներ գործել: Թիֆլիսի հայոց նշանաւոր խմբագրները, վարժապետները, գրողները, բժիշկները, դատաստանական ծառայողները եւ մինչեւ անգամ խոշոր կապիտալիստները, բոլորը գաւառացիներ են: Եթէ կան մի քանի բուն թիֆլիսեցի գործիչներ, նրանց կարելի է մատնեթուլ համարել:

Մի տասն տարի առաջ „չինովսիկուծիւնը“ եւ առհասարակ արքունական ծառայութիւնը Թիֆլիսի երիտասարդների համար իր ծաղկեալ մօղայի մէջն էր: Բայց այն օրից, երբ հիմնւեցան քանկեր, երբ երկաթուղու ծայրը հասաւ այս քաղաքին, բարձր ուսում ստացած երիտասարդութիւնը սկսեց որոնել ազատ պարապմունքներ: Կարծես թէ, ատենական տեղերի մնշված օդը խեղդում լինէր նրանց: Այժմ մի իւրիստ քարոյք է համարում ազատ փաստաքանութիւնը կամ նօտարիուսի կանտօրան, քան թէ նահանգական դատարանում լինել դիւանի անդամ: Փինանսական ձեռնարկութիւնները ասելի հրապուրում են մեր երիտասարդներին. քանկերը լցված են նրանցով: Բէաւական կեանքի քէալական ոգին ըաց է արել նրանց առջեւ մի նոր ասպարէզ: Շատերը գնում են հողեր եւ անտառներ Թիֆլիսի շրջակայքում, կամ Վրաստանի կողմերում: Ոմանք կառավարվում են այս եւ այն դրամատիրոջ կալուածները: Ոմանք արցիաների հետ են խաղում: Իսկ շատերը, որոնք առաջ արհամարհում էին վաճառականութիւնը եւ կապալառութիւնը, որպէս ստոր պարապմունքներ, այժմ սկսել են նոյն գործերով զբաղվել: Ազնետուրան եւ կօմիսիօներութիւնը նոյնպէս ոչ սակաւ գրաւում են մեր երիտասարդներին: Կան օրինակներ, որ համալսարանական երիտասարդը հիմնում է աղիւսի գոր-

ծարան, կամ արտասահմանից բերել է տալիս տախտակներ սորցելու մեքենաներ: Այս տեսակ ձեռնարկութիւնների մէջ, կամ առհասարակ առանձին պարապմունքներով զբաղվողները լինում են խիստ զործունեայ, ուրախ, զուարթ, նիւթապէս ապահովված, եւ երբէք չեն կորցնում իրանց կենդանութիւնը: Մինչդեռ արքունական ծառայողները զործի միակերպութեան մէջ վաղօրօք ծերանում են, բթամտանում են, եւ մահը երբեմն անելի շուտ է հասնում, մինչեւ նրանք կը ստանային պենսիա կամ ստատուկոսի սովետնիկի չին:

Մեծ յաջողութիւն են գտնում Թիֆլիսում բժիշկները, մասնաւանդ նրանք, որ ոռուսաց համալսարաններում աւարտելուց յետոյ մի կամ երկու տարի անց են կացնում արտասահմանում: Ոմանք քէֆի համար են գնում, իսկ ոմանք իսկապէս մի քան սովորում են: Բայց ժողովուրդը միշտ նշանակութիւն է տալիս Գերմանիա կամ Փրանսիա տեսած բժշկին, որպէս արտասահմանի սալբանքին: Անելի դժբախտ են լինում այն ուսանողները, որոնք սովորել էին զիդատնտեսական մասը՝ երկրագործութիւն, այգեգործութիւն, գինեգործութիւն եւ այլն: Իրանք կապիտալ շունենալով սովորած մասնագիտութիւնը իրացնելու համար, մտում են անգործ: Իսկ կալուածատէրները չեն հրաւիրում նրանց, որովհետեւ կանոնաւոր զիդատնտեսութիւնը դեռ մուտք չէ զործել կովկասում:

Ծճմարիտն ասած, շատ դժուարին է լրագրական յոդուածի մէջ ցոյց տալ այն ընդարձակ աշխարհը, ուր զանազան ասպարէզներում գործում է մեր համալսարանական երիտասարդութիւնը: Ես պէտք է նկարեմ միայն ընդհանուր գծերը: Այժմ մտում է մի քանի խօսք ասել այն երիտասարդների մասին, որոնք աւարտում են կամ կիսաւարտ դուրս են գալիս զանազան գիմնագիաներից եւ միջնակարգ դպրոցներից, եւ համալսարան մտնելու

միջոցներ չունենալով, մտում են Թիֆլիսում: Դրանք լինում են ըստ մեծի մասին աղքատների որդիներ եւ դպրոցի նստարանները թողնելուց յետոյ, ստիպված են աշխատել օրական հացի համար: Մեր վաճառականները նրանց չեն ընդունում գործակատարութեան մէջ. մտածում են, որ ուսեալներին չեն կարող հնազանդութեան մէջ պահել, որպէս իրանց սովորութիւնն է: Ուրիշ ոչինչ չէ մտում նրանց, քացի արքունական ծառայութիւնից, քացի վարժապետութիւնից մանք դպրոցներում, կամ անգործ թափառելուց: Դրանք լինում են աւելի փառասէրներ քան համալսարանականները, ստոր պարսպմունքների „լայաղ“ չեն անում: Դեռին կօճակները եւ մունդիրը սաստիկ հըրապուրում են նրանց:

Հիմա մտնենք մտաւորական աշխարհը, տեսնենք, ի՞նչ են շինում գրողները, ուսուցիչները, արտիստները, եւ առհասարակ այն երիտասարդութիւնը, որ ներկայացնում է Թիֆլիսի մեր ինտելիգենցիան:

Ես մի առանձին քաւականութիւն եմ զգում, երբ այժմ պէտք է նկարագրեմ կեանքը այն երիտասարդների, որոնք յանձն առնելով ամեն տեսակ զոհաբերութիւններ: որոնք համբերելով ամեն տեսակ հալածանքների, պատերազմում են արգելքների դէմ, գործում են, աշխատում են, թէեւ առանց խրախոյս եւ միսիթարութիւն գտնելու ամբոխից, քայց դարձեալ լի հաւատքով կրկնում են. „ապագան մեզ է պատկանում“: Այդ յոյսը լցնում է նրանց սիրտը մի սրբազան հպարտութեամբ, եւ իրանց աղքատութեան մէջ խիստ զգուանքով նայում են մօտից անցնող բուրժուային, որ փառաւոր կառքի մէջ նստած, թընդեցնում է Թիֆլիսի փողոցները:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է այն երիտասարդութիւնը, որ պտըտվում է այս եւ այն խմբազրատան շուրջը: Դրանք կազմում են տարբեր շրջաններ, որ որոշ-

վում են իրանց յատուկ աւանդութիւններով: Ես ոչ մի լրագրի ուղղութիւնը, լաւ կամ վատ կողմերը քննադատելու նպատակ չունեմ: Ես պիտի վեր առնեմ գործիչներին միայն:

Իւրաքանչիւր սերունդի համար թանգ է ժամանակի մի որոշ շրջանը: Ես երբէք մոռանալ չեմ կարող 72 թրւականը, երբ սկսեցաւ հրատարակվել „Մշակ“ լրագիրը: Ի՞նչ կեանք էր տիրում այն ժամանակ թիֆլիսում, ի՞նչ դրութեան մէջ էր գաւառների վիճակը:—Ամեն տեղ տիրում էր մի տեսակ անշարժութիւն, մի տեսակ թմրութիւն, մի տեսակ մոռելութիւն: Յանկարծ, կարծես մի դիւթական գաւազանի հարուածքից, զարթեցաւ կեանքը: Ոչ ոք չէր հաւատում, թէ այսպէս կարող էր լինել: Հաւատում էր միայն երիտասարդների մի փոքրիկ խումբ: Ես յիշում եմ այն գեղեցիկ տարիները, այն հրաշալի գիշերները, երբ այդ խումբը հաւաքված խմբազրատան մէջ, կարդում էին, ծխում էին եւ վիճում էին: Մեզանից շատերը հագնեցին շապիկ չունէին, մտնում էին այնտեղ քոլորովին պատառոտած կօշիկներով, այսուամենայնիւ, մենք ամենքս էլ ֆատալիստի յուսով հաւատում էինք, թէ կը տիրապետենք մի մեծ սպազայի:

Սկզբում այս լրագրի շուրջը խմբվեցաւ համալսարանական դիպլոմաւոր երիտասարդութիւնը: Բայց նրանք շուտով ցրուեցան. կարծես թէ, գործը խորթ թուեցաւ իրանց: Նրանք չը հաւատացին այս լրագրի ճակատագրին: Մասացին դիպլոմից գուրկ ի ն ք ն ու ս ն եր ը,—ինքակրթութեամբ զարգացան մանկտին,—անաշաղթիւնների տակ ճնշված, ամեն տեղից հալածված, քայց դարձեալ իր վեհութիւնը պահպանած մանկտին: Ահա այդ ուժերը իրանց ուսերի վրա քարճրացրին „Մշակի“ դրօշակը:

Հին „Մեղուն“ այն ժամանակ նմանվում էր մի մաշված եւ ջարդված սայլակի, որին ճոնշելով քարշ է տալիս

մի ուժաթափ ճի: Սայլավարը ըողորովին յուսահատված, մոլորված եւ կէս ճանապարհի վրա կանգնած, մտածում էր, „հիմա դէպի ո՞ր կողմն քշեմ“:— „Մշակից“ քաժանված խումբը այս դրութեան մէջ գտաւ մաշված սայլակը: Նրան նորոգեցին, կարկատեցին եւ սկսեցին մի եւ նոյն ճանապարհով յառաջ քշել. . .

Երիտասարդութեան աշխատանքը սուրբ է ինձ համար, որովհետեւ նոր կեանքի եւ նոր գորութեան արտայայտութիւն է: Ես „Մեղուի“ ուղղութիւնը քննադատելու նպատակ չունեմ. այստեղ նոյնպէս գործում են մանուկ ուժեր: Բայց պէտք էր ի նկատի առնել այն մեծ վերանորոգչի խրատը, թէ—նոր գինին պէտի է նոր տիկի մէջ ածել. եթէ տիկը հին է, կը պատուի, եւ գինին վիթվելով, կը ոչնչանայ“ . . .

Թէ ինչ կեանք էր տիրում „Մեղուի“ խմբագրատան մէջ, այդ մասին ոչինչ ասել չեմ կարող, որովհետեւ նրա շրջանի մէջ երբէք չեմ գտնվել: Բայց այսքանը յայտնի էր, որ „Մեղուին“ շրջապատում էր համալսարանական եւ սարուստի կողմից փոքր ի շատէ սպահովված երիտասարդութիւնը, որոնք չէին կրում կեանքի այն տաժանութիւնները, որոնց դէմ ստիպված էին պատերազմել „Մշակի“ աշխատակիցները:

Եւ այսպէս, համալսարանականները հեռանալով „Մշակից“, ասպարէզը մնաց ինքնուսներին: Այդ լրագրի խմբագիրը խիստ ճիշտ համեմատութիւն արեց, թէ նա թողնեց դպիրներին եւ փարիսեցիներին, եւ իրան շրջապատեց հասարակ ձկնորսներով,— ժողովրդի չը փշացած զաւակներով: Բայց պէտք էր ցոյց տալ հասարակութեանը, թէ այդ դիպլոմից գուրկ ուժերով կարելի էր կազմել մի նոր շկուա: Գործիչների առաջեւ դրած էին անագին դժուարութիւններ անագին պարտականութիւնների հետ: Հողը միանգամայն խոպանացած էր: Աշխատանքի քաժանութիւն

չը կար: Ուզում եմ ասել, չը կային ուրիշ օրգաններ, որոնց իւրաքանչիւրը յանձն առնելով մշակութեան մի ճիւղը, սկսէին աշխատել: „Մեղրն“ խիստ ծոյլ գործակից էր, նոր քան արդիւնաբերել չէր սիրում, իսկ „Արարատի“, „Հայկական Աշխարհի“ եւ „Դպրոցի“ մասին խօսելն անգամ աւելորդ է: Բայց հասարակութիւնը մտաւոր մնունդ էր պահանջում: Եւ այս պատճառով „Մշակը“ ստիպւած էր իր թերթերը բեռնաւորել ամեն տեսակ նիւթերով: Պուրլիցիստիկան եւ բելետրիստիկան ձեռք ձեռքի տուած էին ընթանում: Վիպասանը նկարում էր պատկերներ ժողովրդի կեանքից, ցոյց տալով նրա տգեղ այլանդակութիւնները: Տնտեսագէտը հարուածում էր անխիղճ վաշխառուի եւ հարստահարիչ կապիտալիստի յարաբերութիւնները մշակ դասի հետ: Մօրալիստը խորտակում էր այն սեւ նախապաշարմունքները, որ ծանրացած էին ամբոխի հոգու վրա, եւ մատուցանում էր քարոյական նոր մնունդ: Առողջ խօսքը բոլորում էր կենդանի աղբիւրից եւ տարածում էր դէպի ամեն կողմ նոր մտքեր: Կրիտիկական ոգին գործում էր իր անխնայ անգթութեամբ: Եւ մտնում էր հեղինակի կարիւնետը, վաճառականի խանութը, արհեստաւորի գործարանը, ծառայողի ատենանը, գիւղացու խրճիթը, մեծատան սալօնը, վարժապետի դպրոցը, կղերի մենարանը,—մի խօսքով, կեանքի բոլոր ծալքերում պտըտւում էր նա, եւ խաւարի միջից դուրս էր քաշում, մերկացնում էր այն ամենը, ինչ որ տգեղ էր, ինչ որ անարժան էր: Այդ բոլորը գործվում էր այն շփոթի մէջ, որ հիմնեց „Մշակը“, ուր երիտասարդութիւնը ուսանում էր եւ ուսուցանում էր:

Ես երբէք չեմ կարող մոռանալ այն աղմկալի ժողովները, որ կազմվում էին այդ լրագրի խմբագրատան մէջ մի քանի տարի առաջ: Եթէ ես ունեցել եմ իմ կեանքում մի քանի ոսկի բոլակներ,—դրանք պատկանում են

այն ժամանակին: Ժողովների մէջ ոգևորված եւ բորբոքված վիճաքանութիւնները տեւում էին շատ անգամ մինչեւ զիջերվայ ժամի երկուսը: Փոքրիկ, բոլոր նիւթական միջոցներից զուրկ, բայց բարոյապէս հարուստ խումբը ծրագրում էր հսկայական պրօեքտներ: Այդ դօն-քիշօտութիւնը, երեւակայութեան այդ տենդային բորբոքումը, թէեւ մասամբ ծիծաղելի էր, բայց գեղեցիկ էր, որպէս մանուկի ժպիտը, որ արտայայտութիւն է նոր սկսվող կեանքի: Իդէալների խորին արբեցութեան մէջ, ամեն մի երիտասարդ մոռանում էր իր վիճակի տաժանութիւնը, եւ մտածում էր, վիճում էր հասարակաց բարօրութեան մասին: Կէս զիջերից յետոյ նիստը վերջանում էր: Խումբը ցրիւ էր գալիս բուլվարների վրա, երբ բոլոր հիւրանոցները փակված էին լինում: Բայց դարձեալ խուլ եւ անապատացած փողոցների մէջ շարունակվում էր ընդհատված վիճաքանութիւնը: Այն ժամին, երբ քախտաւոր թիֆլիսեցին հանգստանում էր իր փառաւոր քնարանի մէջ, մեր կիսամերկ շրջմուլիկները, Գօլօվինսկի Պրօսպեկտի սաւերը դղրդելով, քննադատում էին մի նշանաւոր հասարակական հարց: Ձիւնը, անձրեւը, սառն քամին չէր քշում նրանց դէպի իրանց ողորմելի քնակարանները, այլ աւելի զովացնում էր եւ աւելի կազդուրում էր տաքացած զլուխները: Երանք քաժանվում էին միմեանցից, երբ զարկում էր առաւօտեան զանգակը. այն ժամանակ գնում էին հանգրտանալու, որ միւս օրը նոր ուժով սկսեն աշխատել:

Եթէ ընդունենք այն ընդհանուր պայմանը, թէ իւրաքանչիւր 25 տարուց յետոյ ամեն մի երկրի երիտասարդութիւնը փոխվում է, այն ժամանակ 58 եւ 72 թւականները խորհրդաւոր նշանակութիւն կստանան մեզ համար: Երկու որոշ ժամանակամիջոցներ ներկայացնում են երկու որոշ երիտասարդութիւն, մէկը իդէալական, միւսը րէալական: Առաջինը ծնունդ է „Հիւսիսափայլի“, իսկ երկ-

բորոյը ծնունդ է „Մշակի“: Ես յիշում եմ երկու պերիօդներն եւս, որովհետեւ երկուսի մէջ էլ գործել եմ: „Հիւսիսափայլի“ ժամանակ յայտնվեցան քանաստեղծներ, իսկ „Մշակի“ ժամանակ պուրլիցիստներ: Բացառութիւնները շատ աննշան են: Եթէ վեր առնենք մեր այժմեան փոքրի շատէ աչքի ընկնող, կամ մանր-մունր գրողներին, կը տեսնենք, որ բոլորը „Հիւսիսափայլի“ ժամանակից մասցորդներ են: Նոր տաղանդներ չըյայտնվեցան: Եւ այս պատճառով, թէեւ լրագրութիւնը ծաղկեց „Մշակից“ յետոյ, քայց գրականութեան դաշտը մնաց անապատ:

Յիշեալ երեւոյթի պատճառը կարելի է հեշտ կերպով քացատրել: Անհերքելի է, որ մեր մտաւոր զարգացման եւ ուսման մէջ կայ մի ներքին կապ: 40 եւ 60 թւականները տուեցին ուսաստանին իր ամենաերեւելի գրողներին: Նրանցից յետոյ տիրեց թմբութիւնը: Նոյնը պատահեց եւ մեզ հետ: Համարեա մի եւ նոյն ժամանակներում լոյս տեսաւ „Հիւսիսափայլը“ եւ ներկայացրեց մի ամբողջ կարգ գրողների: Իսկ նրանցից յետոյ նոր քանքարներ չը յայտնվեցան:

Երբ հսկաներ չեն յայտնվում, ասպարէզը մնում է գաճաճներին: Ժիժաղելի էր տեսնել, որ վերջին տարիներում իւրաքանչիւր համբակ ձգտում էր քանաստեղծ եւ մատենագիր լինել: Խիստ կրիտիկայի քացակայութիւնը աւելի լրբացրեց այդ խենթերին: Չը պատրաստված եւ անտաղանդ գրողները աւելի անհամեստ եւ աւելի յանդուգն են լինում: Կարելի է իսկոյն նկատել, թէ որպէս քիթը վեր քաշած, եւ որպէս հպարտութեամբ Թիֆլիսի փողոցներով անցնում է մի իմաստակ, որի մի քանի նամակները տպվել էին այս եւ այն լրագրում, կամ հրատարակել էր մի յիմար քրօշիւր: Վիկտօր Հիւգօն իր փառքի ըարձրութեան վրա աւելի համեստ է, քան թէ այս տեսակ խենթերը: Առհասարակ ամեն ազգի մէջ սկզբում

յայտնվում են խոշոր տաղանդներ եւ ձգում են իրանց ետեւից քազմաթիւ հետեւողներին: Իսկ մեր մէջ մի Արովեան յայտնվեցաւ, որի գիրքը, թէեւ տենդենցիայով հարուստ, քայց լեզուի կողմից ճապաղ, եւ գեղարուեստական արժանատրութիւններից թոյլ մի ստեղծագործութիւն է: Այդ հեղինակութիւնը ունեցաւ իր մի քանի անշնորք հետեւողներին: Ես հարկ չեմ համարում ցոյց տալ օրինակները:

Բայց պէտք է արտաքին հանգամանքները նոյնպէս նպաստէին նոր գրողների յայտնվելուն: Առհասարակ զբրականահան երիտասարդութիւնը աղքատ է լինում: Քաղցածութիւնը թէեւ մի կողմից զօրութիւն է տալիս տաղանդին, քայց միւս կողմից կարող է եւ սպանել նրան: Ոչ քոլոր ընտրութիւնները լինում են տոկոս: Թէեւ պատահում են ճշմարիտ երկաթի ընտրութիւններ: Ես ճանաչում եմ մէկին, որ ամեն տարի գրում է մի կամ երկու վէպ եւ յամառութեամբ փակում է իր գրասեղանի արկղիկի մէջ: Բայց նա շատ անգամ օրեկան ծիւցելու պապիրոսի փող չունի: Մի օրինաւոր ամսագիր կարող էր նպաստել նոր ծնվող ուժերի զարգանալուն: Եւ այս պատճառով „Փորձի“ հրատարակութիւնը սկզբում ուրախութեամբ ողջոյնվեցաւ մեր ամենի կողմից, մանաւանդ, որ այդ ամսագրի խմբագիրը առաջին օրինակը եղաւ, որ սկսեց վարձատրել իր աշխատակիցներին: Բայց սպառված յոյսը չը պսակվեցաւ: Որովհետեւ „Փորձի“ խմբագրատան մէջ հաւաքվեցան մի եւ նոյն հին ուժերը,— թարգմանիչները, կոմպիլատօրները, արխիթօլօգները, մուշկամ թեմաները նորից ծամձմող վիպասանները, սուերակների արձանագրութիւններ արտագրող եւ գերեզմանատների մէջ թափառող, քայց կենդանի մարդիկ չը տեսնող ճանապարհորդներ,— իսկ ինքնուրոյն քաներ գրողներ, կենդանի նիւթերի մասին գրողներ՝ խիստ սակաւ մտան այդ ամսագրի

խմբագրատան մէջ: Եւ այս է պատճառը, որ „Փորձը“ ներկայացնում է կատարելապէս Մասիսեանի խանութը, այսինքն մի մագազին, ուր վաճառվում են գլխաւորապէս մաշված հնոտիներ մի քանի թարմ ապրանքների հետ: Կարծես թէ, այս ամսագիրը մի ապսպրած (заказной) հրատարակութիւն լինէր, որի ուղղութեանը, երեւի, ինքը խմբագիրն էլ չէ հաւատում. . .

Ես ցոյց տուեցի Թիֆլիսի մեր ինտելիգենցիային պատկանող երիտասարդութեան երեք զանազան խումբերը, որոնք շրջապատում են երեք հիմնարկութիւնների— „Մըշակի“, „Մեղուի“ եւ „Փորձի“—խմբագրատները: Դրանք ձեւացնում են երեք տարբեր կուսակցութիւններ, որոնց դիտաւորութիւնը իսկապէս մի եւ նոյնն է, քայց զանազանութիւնը նրա մէջն է միայն, որ իւրաքանչիւրը այլ եւ այլ ծանապարհով, այլ եւ այլ ուղղութեամբ է դիմում իր նըպատակին: Իսկ ո՞ր ծանապարհը աւելի ուղիղ է, ո՞րը աւելի շուտ կը հասցնէ,—այդ ցոյց կը տայ մերձաւոր ապագան: Այսուամենայնիւ, այդ երեք խումբերը, լաւ թէ վատ, գործում են, աշխատում են, եւ այդ իսկ պատճառով յարգելի են:

Բայց կայ մի ուրիշ խումբ եւս, որ յիշեալ երեք կուսակցութիւններից ոչ մէկին չէ պատկանում: Այդ խումբը ոչինչ չէ շինում, միայն մէջտեղում անգործ պտըտվում է, խօսում է, քանքատում է, գէվգէկութիւններ է անում եւ ինտրիգաներ է սարքում: Ում պատահել է կարդալ Ալֆօնս Դօդէի վերջին ոտմանը (Jacques), խիստ ճիշտ գաղափար կարող է ստանալ յիշեալ խումբի մասին: Այդ ոտմանի մէջ կայ մի տիպ Դարժանտօն անունով, որը իրան երեւակայում է երեւելի քանաստեղծ: Նրա գլխում լցված են հարիւրաւոր գրքերի վերնագիրներ, որոնց նա մի ժամանակ պէտք է գրէ: Միայն սպասում է իր մուգային, սպասում է ոգեւորութեան: Այդ ոգեւորութիւնը նրա կարծիքով կարող է

տիրել իրան, երբ ինքը կը բնակվի մի շքեղ տան մէջ, շրջապատած գեղեցիկ պարտէզով եւ ծաղիկներով, նազելի սիրունու կողքին, եւ աչքի առաջեւ կունենայ բնութեան հրաշալի տեսարանները: Այդ քուրքը սարքում է նա, քայց մուգան դարձեալ չէ յայտնվում: Նրա իղէանները, նրա սիւժէտները գողանում են: Լոյս է տեսում մի գիրք, մի յօդուած, Դարժանտօնը քարկանում է, թէ դո գրականական գողութիւն է, թէ այն նիւթը ինքը վաղուց գլխումը ունէր եւ մտածում էր գրել: Դարժանտօնը շրջապատել է իրան իր նման մի քանի անաջողակներով (неудачники), որոնք նոյնպէս մեծ կարծիք ունեն իրանց հանճարի վրա, եւ ճաշեր են ուտում քանաստեղծի մօտ, շողորորթում են նրա տաղանդը, եւ վճռում են ամբողջ մարդկութեան ճակատագիրը: Վերջապէս Դարժանտօնը մտածում է մի թերթ հրատարակել եւ մի անգամով ոչնչացնել Փարիզի քուրք պարքերական հրատարակութիւնները: Նրա քարեկամ անաջողակները խոստանում են աշխատակցել եւ միլիօններ վատակելու հաշիւ են տեսնում: Դարժանտօնը մի տեղից փող է գտնում եւ սկսում է հրատարակութիւնը: Խմբագրատան հիմնական դրամագլուխը մտնում է նրա անաջողակ աշխատակիցների քսակը, իսկ ինքը ստանում է երկու քաժանորդներ միայն, մէկը իր սիրունին, միւսը իր սիրունու նախկին սիրողը: Դարժանտօնը այսքանը գոնէ կատարեց, քայց թիֆլիսի մեր դարժանտօնները դեռ մտածում են . . .

Ամեն մի պերիօդ երիտասարդութեան կեանքի մէջ նշանաւոր է լինում մի առանձին գործունէութեամբ: Մեր գրական երիտասարդութիւնը այժմ՝ զոհաբերութեան պերիօդի մէջն է գտնվում: Եւ այս պատճառով մեր քուրք կրթթողական հիմնարկութիւնները, որպէս են լրագիր, ամսագիր, թատրօն, դպրոց, եւ այլն, պահպանվում են զոհաբերութիւններով: Խօսենք իւրաքանչիւրի մասին առանձին:

Մինչդեռ ուրիշ ազգերի մէջ լրագրապետները հարըս-

տանում են, եւ աշխատակիցները ահագին փողեր են ըստանում,—մեր խմբագրները ոչ միայն չեն շահվում, այլ իրանց քսակից ամեն տարի մի քանի հազար թուրքի վնաս են կրում: Այդ մեծ զոհաբերութիւն է: Ժողովուրդը չէ նըպաստում գործին: Ամենայաջողված պարբերական հրատարակութիւնը հազիւ տարեկան 1000 քաժամորդ է ստանում, իսկ անաջողները 3—4 հարիւր: Եոյնը կարելի էր ասել եւ գրքերի մասին: Ուրիշ ազգերի մէջ մի քանաստեղծ մի լաւ ուժան գրելով, իր ամբողջ կեանքը ապահովացնում է: Իսկ մեր մէջ քախտաւոր պէտք է համարել հեղինակին, եթէ կարողանայ տպագրութեան ծախսը դուրս քերել: Եւ այս պատճառով գրականական ասպարէզը մեր երիտասարդութեան համար մի փշոտ ասպարէզ է: Երանց պէտք է ժամանակի նահատակներ համարել: Ապագան կը գնահատէ նրանց, կամ կաստուածացնէ, այդ ուրիշ ինդիք է, իսկ ներկան հաց է պահանջում: Իդէալական սէրը ոչ ամեն ժամանակ կարող է օժանդակել գրողներին յարատեւելու իրանց պարապմունքի մէջ, երբ որ այդ պարապմունքը ապրուստի միջոց չէ տալիս: Այդ պարագաները փոքր պատճառներ չեն, որ մեզանում գրողներ կամ իսպառ չեն յայտնվում, կամ եղածները յառաջադիմութիւն չեն գործում:

Մենք չէինք ունենայ մեր այժմեան պարբերական հրատարակութիւնները, եթէ նրանց խմբագրները նիւթապէս ապահովված անձինք չը լինէին: Այդ մի մեծ քախտ է, որ հարուստները ձեռնարկում են այս տեսակ գործերի, եւ կարող են ամեն տարի մի քանի հազար թուրքի զոհել իրանց գաղափարին: Բայց մինչեւ երբ: Ընդունում եմ, որ մի ժողովրդի մէջ, որպէս մերն է, այս տեսակ ձեռնարկութիւնները սկզբում պէտք է զոհաբերութեամբ հիմնված լինէին: Բայց այդ անում է մի ընկերութիւն, եւ ոչ մասնաւոր անձինք: Այդ կէտից նայելով, մեր խմբագրների աշխատութիւնը պէտք է քոլորովին քացառական երեւոյթ

համարել: Բաւական չէ, որ նրանք զոհում են իրանց արծաթը, այլ զոհում են իրանց հանգստութիւնը, առողջութիւնը եւ վերջապէս քախտը.—գուցէ ուրիշ ասպարէզներում նրանք աւելի երջանիկ կը լինէին: Ես թէ եւ շատ փոքր ծանօթ եմ մեր խմբագրների մասնաւոր կեանքին, քայց դարձեալ գիտեմ, թէ ինչ տաժանական աշխատութիւն են կրում նրանք, գործի մեծ մասը իրանց ձեռքով կատարելով: Խմբագիրը պէտք է ինքը ուղղէ զաւաններից եկած թղթ-թակցութիւնները եւ յօդուածները. պէտք է շատ անգամ մինչեւ գիշերվայ ժամի 3-ը տպարանում աշխատէ, սրբագրէ. եւ տուն վերադառնալուց յետոյ պէտք է դարձեալ չը քնէ, այլ նստած պէտք է միւս համարի համար յօդուածներ պատրաստէ: Առաւօտեան 9 ժամին դարձեալ կարելի է տեսնել նրան զրասեղանի մօտ, հասցէներ է գրում, որ նոր դուրս եկած համարը փօստից յետ չը մնայ: Այդ քոլոր մտաւոր եւ մքենական աշխատութիւնները, որ սարսափելի կերպով մաշում են մարդու կեանքը, կատարում են մեր խմբագրները, առանց որ եւ իցէ նիւթական շահ ունենալու, միայն քարոյսպէս վարձադրվելու յուսով, որից դարձեալ գրկում է նրանց հասարակութիւնը: Այլ եւս չեմ խօսում աշխատակիցների մասին, որոնց զոհաբերութիւնները նոյնպէս ոչ սակաւ համակրթութիւն արժանի են:

Հիմա դառնանք դէպի արտիստական երիտասարդութիւնը, դէպի թատրօնը:

Ինձ պատահել է կարդալ Թիֆլիսի հայոց քեմի վերաբերութեամբ մի թատրօնական ժամանակագրութիւն միայն. որքան յիշում եմ, նա զործողութիւնների պատմական մի հաւաքածու էր, քայց ոչ երիտասարդ արտիստների կեանքի նկարագիր: Այսուամենայնիւ, այդ աշխատութիւնը ինձ վրա խիստ տխուր տպաւորութիւն թողեց: Անհնարին է երեւակայել, թէ որքան դժուարութիւնների դէմ մաքառելով, մեր դերասանները կարողացել են պահպանել հա-

յոց բեմը: Երանք ստիպված էին պատերազմել ժողովրդի նախապաշարմունքի դէմ, որ դերասանի վրա նայում է, որպէս մի „օյինբազի“ վրա, եւ ոչ որպէս կրթութեան քաղաքացածութեան դէմ, որովհետեւ այդ արհեստը հաց չէր տալիս: Ես վերջապէս ստիպված էին պատերազմել ուրիշ զանազան ճնշումների դէմ, որոնք մեծ խոչնդոտներ էին դրնում գործի յառաջադիմութեանը: Այդ բոլոր զոհաբերութիւնների մէջ քաջակերում էր, ոգեւորում էր նրանց բեմի գաղափարը: Ինչպէս լրագրութիւնը կամ օրագրութիւնը սկսվեցաւ եւ յաջողվեցաւ միայն ս ի բ ո ղ ն եր ի ձեռքով, այնպէս էլ հայոց բեմը պահպանվեցաւ ս ի բ ո ղ ն եր ի ջանքերով: Դերասանական խումբ իսկապէս մենք չենք ունեցել: Բայց ասելով ս ի բ ո ղ ն եր, պէտք չէ հասկանալ պատահական ներկայացնողներ, որոնք մի կամ երկու անգամ զուարթութեան համար բեմ էին դուրս եկել: Մեր սիրողները մի կազմակերպված խումբ էին եւ որոշվում էին հասարակ դերասանից նրանով միայն, որ վարձկաններ չէին, այլ բարոյապէս համակրում էին բեմի արհեստին: Երանց առաջնորդում էր բեմի կրթողական նշանակութիւնը եւ ոչ անձնական շահը, որ այնքան չնչին էր, մինչ յիշելն անգամ աւելորդ է: Եւ պէտք էր երկաթի տոկոսնութիւն ունենալ մի այսպիսի գործ երկար տարիներ յառաջ տանելու համար: Այս պատճառով, թէեւ յայտնվեցան տաղանդներ, քայց տուեցին եւ զոհեր. . . *

Ոչ սակաւ ուշադրութեան արժանի է բեմական գրող-

---

* Ես այժմեան թատրոնական կոմիտէի գործունէութեան մասին խօսել հարկ չեմ հանարում, որովհետեւ դեռ յայտնի չէ, թէ վախճանը ինչ կը լինի: Միայն այսքանը կարելի է նկատել, որ առաջ դերասաններին թողնում էին քողցած մեռնել իսկ այժմեանների գլխին ոսկիներ են թափում:— Երկու ծայրայեղութիւններ, որ չափազանցութեան են հասնում:

ների վիճակը: Նրանք գրում էին պիեսաներ եւ մի եւ նոյն ժամանակ ստիպված էին պահպանել կա՛մ մի կերպով հովանաւորել դերասանների խումբին, որ նրանց ամբողջութիւնը չը խանգարվէր, որպէս զի խաղացվէին իրանց ըստեղծագործութիւնները: Այսպիսի մի աշխատութիւն յանձն էր առել Մօլիէր, քայց նա շահվում էր իր ձեռնարկութիւնից: Իսկ մեր հեղինակները իրանց քսակից ծախում էին, որ տեսնեն ըեմի վրա իրանց նկարած տիպերին: Այդ քաւական չէ, նրանք շատ անգամ բեժիսօրի պաշտօն էին կատարում, տօմսակներ էին ծախում, մի խօսքով, ամեն հնարք գործ էին դնում, որ դերասանները շահվին: Այդ բոլորը այժմ մեր աչքին խիստ հասարակ քաներ են երեւում: Բայց կը գան օրեր, երբ վերջապէս հայոց ըմբական գրողը կը ստանայ հազարներ իր հեղինակութեան համար: Այն ժամանակ երկու անուններ միշտ ամբողջ չմնան հայոց թատրօնի ժամանակագրութեան մէջ, թէ որպէս հիմնողներ, թէ որպէս պիսանների ստեղծագործող տաղանդներ:

Նոյն երեւոյթները, ինչ որ տեսանք լրագրութեան, գրականութեան եւ թատրօնի մէջ, կը տեսնենք նաեւ զրպրոցների վերաբերութեամբ: Ռուսաստանի մեր բոլոր նշանաւոր զրպրոցները, սկսեալ Լազարեան, Ներսէսեան զրպրոցներից, մինչեւ Էջմիածնի մեմարանը եւ Ախալցխայի ծխական զրպրոցները, հիմնված են կամ մասնաւոր անձների կտակներով, կամ ժողովրդի նուէրներով: Դարձեալ գոհարերութիւն, դարձեալ ս ի բ ո ղ ն եր: Բայց այդ բոլոր նրւիրված հազարաւոր բուրլիները ինձ այնքան չեն գրաւում, որքան գրաւում է ինձ օրվայ մէջ մի կամ երկու ժամ ձրի դասատուութիւնը մի երիտասարդի, որ գոհում է նա իր թանգ ժամանակից այս եւ այն օրիորդաց զրպրոցի օգտին: Եթէ մեր երիտասարդութիւնը ունի գովելի յատկութիւններ, ամենագլխատրներից մէկը այդ է: Տեսնում ես, մի երիտասարդ որ եւ է ծառայութեան մէջ, հալի քարշ է տա-

լիս իր սպրուստը, կէսօրվայ ժամը երկուսին դառնում է տուն, շտապով ճաշում է, եւ իսկոյն վագ է տալիս այս եւ այն օրհորդաց դպրոցը ձրի դասատուութիւն անելու: Նա այնքան ճիշտ է, որ մի քօպէ յետ չէ մնում իր դասից: Եւ այս տեսակ դպրոցները, որ հիմնվեցան եւ սահմանվում են երիտասարդների զոհաբերութիւններով, ամենածաղկեալ դպրոցներն են թիֆլիսում: Մինչդեռ միւսների մէջ, ուր վարժապետներին վճարում են, անձառութիւններ, անկարգութիւններ շատ անգամ անսպասու են լինում: Առհասարակ խօսելով, վերջին տասն տարվայ ընթացքում մեր երիտասարդութիւնը ուսման եւ կրթութեան վերաբերութեամբ հրաշք գործեց: Դպրոցների կազմակերպութեան մէջ մտան նշանաւոր փոփոխութիւններ:—Մանկավարժական նոր ձևեր, նոր եղանակներ, նոր դասագրքեր մուտք գործեցին նրանց մէջ: Ի հարկէ, այդ բոլորը, որպէս առաջին եւ երկրորդ քայլ, չէր կարող կատարեալ լինել, քայց խոստանում է մեծ ապագայ:

Բոլոր այդ գործող երիտասարդութիւնը, թէ լրագրութեան մէջ, թէ գրականութեան մէջ, թէ թատրօնի մէջ եւ թէ դպրոցների մէջ, համարեա մի եւ նոյն անձինք են, որ կոչվում են ընդհանուր անունով ազգասէրներ, թէեւ իրանց մէջ մի սուսնձին սէր չունեն: Դրանք քաժանված են զանազան խումբերի եւ կուսակցութիւնների, որոնց իրաքանչիւրը ունի իր սարագուխը: Այդ մեծ ցաւ չէ, որովհետեւ այս տեսակ քաժանմունքները կարող են ծնեցնել եռանդ եւ քարի նախասնձ: Բայց ցաւալին այն է, որ գործիչների թիւը շատ փոքր է, թէեւ պէտք է մտածել, որ մի բուն անձնանուէր երիտասարդներ կարող են կենդանացնել միամբողջ աշխարհ:

Ես պահեցի վերջի համար երիտասարդութեան մի քանի դասեր, որոնք կազմում են հիմնական կապիտալը մեր ժողովուրդի ապագայ քարոքութեան: Իմ խօսքը գոր-

ծակատարների (պրիկազչիկների), արհեստաւորների եւ մշակների մասին է:

Մի փոքրիկ հայեացք ձգենք, թէ ինչ վիճակի մէջ էր վաճառականութիւնը Թիֆլիսում 15—20 տարի առաջ: Վաճառականը որոնում էր մթին խորշեր իր ապրանքները ծախելու համար. խանութի նեղ լուսամուտները ծածկում էր նա թափանցիկ կտաւով, կամ փոքրիկ ապակիներ ներկում էր կարմիր գունով: Խաւարի մէջ նրա կարծիքով աւելի լաւ էր երեւում ապրանքը եւ աւելի հեշտ կարելի էր խաբել մուշտարուն: Պարսկական ճաշակով շինված հին քարվանսարանները քորքորովին համապատասխանում էին վաճառականների այդ կարեւորութեանը: Հիմա էլ կարելի է տեսնել այն տեսակ խանութներ քաղնիքների կողմի քարվանսարաններում կամ հին քաղազխանայում (ТЕМНЫЙ РЯДЪ): Իւրաքանչիւր քարվանսարայ, որպէս կենտրոն մի խումբ վաճառականների, ունէր իր առանձին ու լ ս տ ա ք ա շ ի ն կամ թ ա ջ ի ր ք ա շ ի ն, այսինքն վաճառականների գլխաւորին: Նա վճռում է առեւտրականների մէջ ծագած վէճերը, եւ թէ պաշտօնական, թէ քարոյական ազդեցութիւն ունէր նրանց վրա: Վճիռները լինում էին քերանացի, առանց որ եւիցէ ատենագրութեան: Բայց առաջին վաճառականական դատարանի (коммерческій судъ) քացվելուց յետոյ, որ տեսեց միայն մի քանի տարի, թ ա ջ ի ր ք ա շ ի ն եր ի ազդեցութիւնը թուլացաւ, թէ եւ մինչեւ այսօր հին վաճառականները մի առանձին ափսոսանքով են յիշում վաղեմի դրութիւնը ասելով, թէ այն ժամանակ աւելի լաւ էր, գործերը շուտ էին վճուվում:

Բայց այն օրից, երբ հին քարվանսարանները իրանց նշանակութիւնը կորցրին եւ փողոցների վրա յայտնվեցան եւրօպական ձեւով մազազիւններ, վաճառականների կեանքի մէջ մի նոր փոփոխութիւն առաջ եկաւ: Ասիական դ ու ք ա ն ք եւրօպական մ ա գ ա գ ի ն դառնալով, Թիֆ-

լիսի վաճառականն էլ շուխան, արխալուղը եւ մորթէ գդակը փոխեց, սիրթուկ, ժիւէտ հագաւ, շլեապա կրեց, եւ սկսեց երօսացու նման առեւտուր անել, թէեւ քուն գործողութեան մէջ չը փոխվեցան վաղեմի ձեւերը: Այսուամենայնիւ, դա մի մեծ քայլ էր դէպի առաջադիմութիւն: Թիֆլիսում մի ժամանակ մատով էին ցոյց տալիս այն վաճառականին, որ միանգամ ոտքը դուրս էր դրել Ռուսաստանի սահմանից: Իսկ այժմ Փարիզ, Մարսէլ, Վիէննա, Լայպցիկ, Լոնդոն, Մանչեսթեր, Մօսկվա եւ Նիժնի-Նովգորոդ քաղաքները այնքան սովորական են դարձել թիֆլիսեցու համար, որպէս Մուշտէյիդի այգին: Եւ այդ փոփոխութիւնները եղան զարմանալի արագութեամբ, մի 10—15 տարվայ ընթացքում:

Բայց հին սովորութիւնները, որպէս յիշեցի, խալատ չը կորցրին իրանց հետքերը: Ես չեմ խօսում վաճառականների թեթեւ քարոյականութեան, անկանոն հաշուապահութեան եւ ուրիշ անկարգութիւնների մասին: Միայն կասեմ, ինչ որ վերաբերում է երիտասարդ գործակատարներին: Առ հասարակ թիֆլիսեցի վաճառականը խիստ դժուարութեամբ է ընդունում իր խանութում մի արդէն վարժված եւ պատրաստված գործակատար (սրբիկազչիկ), որ թողել էր իր ծառայութիւնը եւ ուրիշ տեղ էր որոնում: Այսպիսիներին շատ չեն հաւատում. “եթէ լաւ լինէր, իր խազէինը ձեռքից քաց չէր թողնի”, մտածում են նրանք: Եւ այս պատճառով մեր առեւտրական աշխարհում չը կայ գործակատարների մի առանձին դաս, որ ազատ լինէին իրանց գործունէութեան մէջ եւ ցանկացած մարդու մօտ ծառայութիւն ընդունէին: Համարեա քոլոր խանութներում դեռ պահպանվում է հին սովորութիւնը, վեր առնել փոքրիկ աշակերտներ, որոնք սովորելով, վերջը գործակատարներ են կառնում: Դժուար է նկարագրել, թէ որքան տանջանքների պէտք է համբերէ ողորմելի աշակերտը, եւ որ-

քան տարիներ պէտք է ծրի ծառայէ, մինչեւ կարողանայ գործակատարութեան աստիճանի հասնել: Դա մի ամբողջ կուրս է, որ նստակէտք է անշլեկնայ սաշարսիւղի տոլունութեամբ: Առհասարակ այսպէս է լինում. աշակերտութիւնից նա դառնում է իր «խազէյինի», գործակատարը, ոռճիկ է ստանում, յետոյ փոքրիկ գումարի տէր դառնալով, իր համար առանձին առեւտուր է սկսում: ԹիՓլիսի բոլոր նշանաւոր վաճառականները սկսել են աշակերտութիւնից: Երանք առաջ եղել են աղքատ աշակերտներ:

Խանութի աշակերտը ամբողջ օրը մեքենայի նման պտըտվում է, մի բոպէ հանգստութիւն չունի, նստել չէ կարող, ուսում է ոտքի վրա: Երբեմն նրան կը տեսնէք խանութից դուրս, քաշված մի անկիւնում, նիրհում է: Ո՛րքան քաղցր են հանգստութեան այն մի քանի բոպէները, որ նա գողանում է իր վարպետի զգոյշ հսկողութիւնից: Ժանր ապտակը զարթեցնում է նրան, եւ նա արտասուրը սրքելով, կրկին ներս է վագում՝ աշխատելու: Աշակերտը աւելի քախտաւոր կը լինէր, եթէ չը ստիպէին կատարել, քացի խանութից, եւ «խազէյինի» տան սպասաւորութիւնները: Աղջիկ պարօնի սպասարանները սաստիկ յոգնեցնում են նրան: Կիրակի օրերը նա ազատ է: Այսօր գործում է իր համար: «Рыцскііъ базаръ», կոչված տօնավաճառանոցում փոքրիկ աշակերտը ծախում է զանազան իրեղէններ: Ես ընկերացել է իր նման մի ուրիշ աշակերտի հետ, եւ տարվայ ընթացքում խնայած կօպէկներով, որ գումարվել էր նրանց ստացած «շազիրդանաներից», կազմել են մի փոքրիկ կապիտալ: Սեղանի վրա դարսած է նրանց վաճառքը—զանազան տեսակ սաւոններ, սանրներ, թաշկինակներ, գուլբաներ, եւ ուրիշ այս տեսակ իրեղէններ:—Աղմկալի ձայներով գնողներ են հրաւիրում եւ վաճառում են: Այդ հիմքն է նրանց սալագայ մեծ գործունեութեան:

Որպէս խանութի մէջ ոտքի վրա սովորում է աշակերտը առեւտուրի եղանակները, որպէս ծանօթանում է ապրանքների հետ, այնպէս էլ ոտքի վրա ծանօթանում է նա տառերի հետ եւ սովորում է գրել կարգաւ: Երա վարժապետը լինում է իրանից մեծ աշակերտը: Տառերի գործածութեան մէջ, ի հարկէ, հետզհետէ վարժվում է նա, քայց դարձեալ մնում է անգրագէտ: Բացառութիւն պէտք է հաճարել այն աշակերտները, որոնք որ եւ իցէ ծխական դպրոցում աւարտելուց յետոյ խանութ մտնէին: Մեծամասնութեան շկօլան լինում է խանութը. այստեղ ստանում են նրանք իրանց մտաւոր եւ քարոյական կրթութիւնը, որ շատ նախանձելի չէ կարելի համարել: Մեծ քարերարութիւն կը լինէր վաճառականական մանուկ սերունդին, եթէ նրանց համար կը կազմվէին առանձին լսարաններ, ուր շարաթը մի կամ երկու անգամ յաճախելով, նրանք կը սովորէին լեզուներ, եւ կը վարժվէին գրագիտութեան մէջ:

Աշակերտը 10—12 տարեկան հասակում մտնելով մի խանութ, հազիւ թէ 7 տարուց յետոյ դառնում է գործակատար: Երբ նրան ամեն կողմից հաւատարիմ են գտնում, այնուհետեւ յանձնում են գործեր, եւ երբեմն ուրիշ քաղաքներ են ուղարկում ապրանքներ գնելու համար: Բայց հաւատարմութիւնը վաճառականների կարծիքով պէտք է ուրիշ մտքով հասկանալ: Այն գործակատարը հաւատրիմ էր, որ կատարում էր իր «խազէյինի», քոլոր պատուէրները, թէեւ նրանք շատ հեռու լինէին քարոյական յատկութիւններից: Բայց ինչ որ հետաքրքրական է գործակատարների ձգտումների մէջ, դա է նրանց սաստիկ ցանկութիւնը ազատ լինել եւ իր համար առանձին գործ սկսել: Երանք խիստ ուշ են ամուսնանում. սպասում են մինչեւ խանութի տէր դառնային, փող վաւտակէին, որ լաւ աղջկայ հետ

պատկվէին: Ուզում եմ ասել, որ հարուստ աղջիկ առնէին:

Գործակատարների կեանքը սաստիկ անվայելուչ կողմեր է ներկայացնում: Յերեկը նրանք խանութից հեռանալ չեն կարող, առաւօտեան ժամը ուրից մինչեւ գիշերվայ ժամի 12-ը զբաղված են մուշտարիններով: Կերակրվում են աղայի սեղանի փշրանքներով, որ բերել էին նրա համար տնից: Բայց մանուկ սիրտը զուարճութիւն է պահանջում, եւ գիշերը նրանք չը գիտեն, թէ ինչպէս պէտք էր անցկացնել: Գործակատարների կլուքը դեռ նոր է քացվել, կարող էր ազատել նրանց քաղաքի անարգ փողոցներում թափառելուց կամ Մուշտէիդի այգիում փողեր ծախսելուց: Կաֆէ, բեստորան, այսպիսի տեղեր չեն մտնում նրանք, որ աչքի չերեւային, որ իրանց կեղծ համեստութեան վերաբերութեամբ «խազէյինի», մօտ իրանց վարկը չը կոտրէին: Պտոռում են մթին եւ անյայտ տեղեր, ուր կարելի էր ազատ կերպով քէֆ անել: Համարեա քոլոր փոքր ի շատ մեծ առեւտրական տների գործակատարները ծածուկ սիրուհիներ են պահում, որոնց համար վարձում են առանձին սենեակներ, եւ նրանց սպրուստի համար նշանակում են ամսական ոսճիկ, երբեմն աւելի, քան թէ իրանք էին ստանում: Որպէս գործակատարները կողոպտում են իրանց «խազէյիններին», այնպէս էլ կողոպտում են նրանց ոռւս կամ վրացի սիրուհիները:

Առհասարակ գործակատարների մտաւոր զարգացման մակերեւոյթը խիստ ցած ստտիմանի վրա է կանգնած: Ես մի քանիսներին միայն ճանաչում եմ, որ հետաքրքրվում էին գրականութեամբ, լրագիր էին կարդում, եւ երբեմն գրում էին լրագրական յօդուածներ: Այսպիսիները նրանք են լինում, որ գոնէ որ եւ իցէ դպրոցում եղել էին: Մընացածները, որպէս սխալներով գրում են եւ խօսում են իրանց մայրենի լեզուով, այնպէս էլ սխալներով գրում են ու խօսում են քոլոր լեզուներով, որ ծանօթ էին նրանց:

Այնուամենայնիւ այդ անուաներին պէտք է փիլիսոփայ համարել, իրանց „խազէյիների“ հետ համեմատելով, որոնք իրանց անունը հագի թէ կարող են ստորագրել: Թիֆլիսի վաճառականների մէջ առաջ գործ էր անվում վրաց լեզուն եւ գրագրութիւնը, իսկ այժմ՝ սովորական է դառնում ոուսաց լեզուն: Խիստ սակաւ խանութներ կարելի է գտնել, որոնց մէջ հաշուապահութիւնը եւ գրագրութիւնները լինէին հայոց լեզուով: Դա Թիֆլիսի վաճառականների աններելի թերութիւններից մէկն է: Այժմեան գործակատարները, որ ապագայի վաճառականները պէտք է լինեն, ամենեւին հակումն չեն ցոյց տալիս մայրենի լեզուի եւ գրութեան մշակմանը առեւտրական գործերի մէջ: Նրանք խօսում են մուշտարիների հետ այն լեզուով, ինչ ազգութեան որ պատկանում են—ոուսի հետ՝ ոուսերէն, վրացու հետ՝ վրացերէն, եւ մինչեւ անգամ վայրենի օսի, լէզգու, չերքէզի եւ կօպխտ թարաքամայի հետ նրանց լեզուներով,—բայց ոչ երբէք հայերէն: Գործակատարները երբէք չեն փոխում իրանց վարպետին, որի մօտ սկզբից աշակերտել էին, եւ այս պատճառով նրանց առեւտրական գիտութիւնը մնում է միակողմանի: Ինչ տեսակ ապրանքներ էր ծախում վարպետը, նոյն տեսակ ապրանքների խանութ է քաց անում իր համար եւ գործակատարը, եթէ մի օր կը յաջողվէր նրան առանձին առետուր սկսել: Ոմանք նրանցից պատկւում են „խազէյի“ աղջկայ կամ մօտ ազգականի հետ, ոմանք վերջը ընկերանում են նրա հետ: Առհասարակ մեր վաճառականները օգնում են իրանց հաւատարիմ գործակատարներին, եւ ցանկանում են, որ նրանք փողի տէր լինէին: Բայց գործակատարը այս համակրթութեանը անժանանում է երկար տարիների դառն աշխատութիւններից յետոյ:

Դառնում եմ դէպի արհեստաւորները:

Արհեստաւորների դասը Թիֆլիսում դեռ պահպանել

է իր կազմակերպութեան վաղեմի ձեւերը: Բոլոր արհեստաւորները, նայելով իրանց պարապմունքի տեսակին, քաժանված են զանազան դատակարգերի, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են „համբար“*: Օրինակ, դերձակները, կօշկակարները, հիւանները, դարբինները, ոսկերիչները եւ այլն, առանձին առանձին „համբարներ“ են ներկայացնում: Իւրաքանչիւր „համբար“ ունի իր „ուստաբաշին“, այսինքն վարպետների գլխաւորին, որին յարգում են, որի հեղինակութեանը հնազանդում են եւ որի մի խօսքը վճռում է արհեստաւորների մէջ պատահած վէճերը: Իւրաքանչիւր „համբար“ ունի այլ եւ իր առանձին դրօշը. հանդիսաւոր օրերում նրանք հաւարվում են այդ դրօշի ներքոյ եւ որոշվում են միւս „համբարներից“ իրանց գլխարկների գոյներով: Դրօշակների վրա նկարված է սովորաբար այս եւ այն սուրբի պատկերը, որի պաշտպանութիւնը վայելում է „համբար“:

Թիֆլիսում „համբարները“ յիշեալ կազմակերպութիւնը պահպանել էին դեռ եւս 15—20 տարի առաջ: Բայց այն օրից, երբ արհեստաւորների համար հիմնուեցաւ առանձին դատարան (ремесленная управа) ուստաբաշիները իրանց նշանակութիւնը կորցրին, եւ այժմ համբարների համարեա թէ անունն է մնացել:

Մեր արհեստաւորները մի եւ նոյն կերպով են պատրաստվում, որպէս մեր վաճառականները: Արհեստ սովորել ցանկացող տղան մանկութիւնից որպէս աշակերտ մշտնում է մի վարպետի մօտ. զանազանութիւնը նրա մէջն է միայն, որ վաճառականը իր աշակերտի համար ժամանակ չէ որոշում, իսկ արհեստաւորը ընդունում է աշակերտին մի քանի տարվայ պայմանով: Վարպետը միշտ աչքի ա-

---

* Համբար պարսկական բառ է, նշանակում է համարուետ կամ մի եւ նոյն գործով աշխատողներ:

ուաջել է ունենում մի հաշիւ. եթէ աշակերտը, օրինակ, 3 տարվայ մէջ կը սովորի արհեստը, նա 7 տարվայ պայմանով է ընդունում աշակերտին, որ սովորելուց յետոյ մի 4 տարի էլ իրան ձրի ծառայէ որպէս վարձատրութիւն: Արհեստաւորները իրանց աշակերտների հետ աւելի վատ են վարվում, քան թէ վաճառականները: Եթէ վաճառականը երկաթէ արշինով է ծեծում, արհեստաւորները ծեծում են ուրազով, անագին մկրատով, մուրձով եւ այլն: Աշակերտի մտաւոր զարգացումը մնում է խիստ սահմանափակ, միօրինակ մեքենական աշխատութիւնը զօրացնում է մկնակները միայն, իսկ ուղեղով նա ըթմանում է, յիմարանում է եւ վերջապէս ապուշ է դառնում: Հագիւ կարելի է գտնել արհեստաւորների աշակերտների մէջ այնպիսիներին, որ զբրել կարդալ գիտենային: Երանք չեն սովորում կարդալ, որպէս սովորում է վաճառականի աշակերտը, որովհետեւ մեր արհեստաւորները դեռ եւս շատ պէտք չեն զգում զբրելու մէջ: Երանք շատ քաղաղրեալ առեւտուր չունեն եւ հաշիւները պահում են իրանց զլխում: Այն արհեստաւորները, որ եւրօպական ձեւեր են ընդունել, պէտք է քացառութիւն համարել: Երանց խանութներում հաշիւներ պահւում են:

Աշակերտը արհեստը փոքր ի շատէ սովորելուց յետոյ դառնում է „ք ե ա ր գ ե ա ր“ (ПОДМАСТЭРЪ): Եթէ նա պայմանը լրացնելով, ցանկանում է շարունակել վարպետի մօտ իր աշխատութիւնը, կօճիկ է ստանում: Բայց ըստ մեծի մասին թողնում են վարպետի խանութը եւ իրանց համար առանձին արհեստանոց են քաց անում: Հին ժամանակներում, այսինքն երբ „համքեարները“ դեռ պահպանել էին իրանց օրէնքները, աւանդութիւնները եւ սովորութիւնները, ամեն մի աշակերտ արհեստը սովորելուց յետոյ, առանց ձ ե ո ն ա դ ր ու թ ե ա ն, իրաւունք չունէր առանձին արհեստանոց քաց անել եւ իր համար գործ

սկսել: Նա պէտք է առաջ օրհնվէր եւ արհեստաւորների խմբի մէջ մտնէր: Այս ծէսը կատարվում էր սովորաբար հետեւեալ կերպով: Ծորընծայ արհեստաւորը ճաշ էր պատրաստում եւ հրաւիրում էր „համբեարի“ նշանաւոր վարպետներին. այնտեղ գտնվում էր եւ „համբեարի“ գլխաւորը— „ուստաբաշին“: Ծաշելուց յետոյ նորաւարտ արհեստաւորը ներկայացնում էր վարպետների ժողովին իր մի ձեռագործը. երբ նա հաւանութիւն էր գտնում, եւ երբ վարպետները վկայութիւն էին տալիս նրա հմտութեան մասին, այնուհետեւ վարպետների գլխաւորը կատարում էր օրհնութեան կարգը: Եթէ օրինակ, արհեստաւորը պէտք է դարբին լինէր, վարպետների գլխաւորը վեր էր առնում մի մուրճ, օրհնում էր եւ տալիս էր նրա ձեռքը: Եւ նրանից մի քանի խոստումներ ստնելով, որ չը խաթէ, սուտ չը խօսի, որ հաւատարիմ մնայ „համբեարի“ դրօշին եւ այլն,— յետոյ նա կարդում էր արհեստաւորի գլխին մի քանի ինքնաձեւ օրհնութիւններ եւ երեսին զարկում էր մի սպտակ: Դրանով օրհնութիւնը վերջանում էր եւ երիտասարդ արհեստաւորը „ուստա“ էր դառնում, եւ իրաւունք էր ստանում այնուհետեւ „համբեարի“ անդամ համարվել, եւ իր համար առանձին արհեստանոց քաց անել: Այդ ծէսը յիշեցնում է միջնադարեան ասպետներին, թէ որպէս նրանք օրհնվում էին եւ որպէս այս ու այն ասպետական կարգի մէջ էին մտնում: Բայց արհեստաւորների վերաբերութեամբ այս տեսակ սովորութիւնները հետաքրքիր են եւ այն կողմից, որ ցոյց են տալիս, թէ մեր նախնիքը որքան մեծ նշանակութիւն են տուել արհեստին, եւ որքան հոգ են տարել նրան միշտ ծաղկեալ վիճակի մէջ պահելու համար: Այդ ի հարկէ իր ժամանակում ունէր իր նշանակութիւնը. իսկ այժմ պայմանները փոխվել են: Այսուամենայնիւ, դեռ եւս իրանց նահապետական դրութեամբ

մասցած արհեստավորների մէջ կարելի է եւ այսօր տեսնել վերոյիշեալ սովորութիւնները:

Առհասարակ խօսելով, արհեստավորների կեանքում նոյն փոփոխութիւնն է նկատուում, ինչ որ տեսանք վաճառահանների մէջ: Ով որ հետաքրքրութեամբ ուշադրութիւն է դարձրել Հայկական քաղաք (Միջին փողոց) կոչված թաղում արհեստավորների վրա, անպատճառ տեսած կը լինի, որ այստեղ արհեստավորների իւրաքանչիւր դասակարգը միմեանցից բաժանված, առանձին-առանձին խումբեր են կազմում, որ գետնոված էին զանազան շարք խանութների մէջ: Մի փողոցի վրայ գործում են ոսկերիչները, միւսի վրա՝ մուշտակահարները (ճօները), մի այլ տեղ զինագործները, մի ուրիշ շարքում կօշիկահարները եւ սառաջները, յետոյ պղնձագործները, դերձակները, հիւսնները, եւ այլն: Դրանք զանազան „համբերների“ ներկայացուցիչներ են, որոնց ամեն մի խումբը կենտրոնանալով իր համարուեստների շրջանի մէջ, գործում են միասին, եւ ուրիշների հետ չեն խառնվում: Այդ քաստայական դրութիւնը ներկայացնում է արհեստավորների դասակարգութեան հին ձեւը: Այստեղ արհեստը նախնական կերպով ամանդվում է սերունդից սերունդ, խիստ սակաւ փոփոխութիւն միայն կրելով: Բայց երիտասարդ արհեստավորները, որոնք սովորել էին կամ երօսացու, կամ մի օտարականի մօտ, եւ կամ մի այլ երկրում՝ կատարելագործել էին իրանց արհեստը,—այդպիսիները չեն մտնում վերոյիշեալ խումբերի մէջ, այլ հեռանալով նրանցից, առանձնանում են, եւ քաղաքի զանազան փողոցների վրա արհեստանոցներ են բաց անում: Դրանք արհեստավորների նոր սերունդի ներկայացուցիչներ են, որ մեծ յառաջադիմութիւն են խոստանում: Երիտասարդ արհեստավորները համարեալ զուրկ են ամեն տեսակ գուարձութիւններից: Թիֆլիսում դեռ եւս չը կան այնպիսի հիւրանոցներ եւ կաֆէներ, որ

ժողովրդի միջին դասին մատչելի լինէին: Իսկ արհեստաւորների կուրք այն քարերար ազդեցութիւնը չունեցաւ, որքան սպասվում էր: Համեստ եւ հասարակական կեանքին դեռ չընտելացած արհեստաւորը աւելի շոայութիւն սովորեց, երբ տան չորս պատերի մէջ փակված կնոջը յանկարծ դուրս քերելով, սկսեց յաճախել կուրքի «վեշերները»: Այն եւս պէտք չէ մոռանալ, որ կուրքում յաճախում են միայն հասակն առած արհեստաւորները, ոչ թէ երիտասարդութիւնը: Այդ վերջինների գումարմութիւնն այն է, որ երբեմն հաւարվում են միասին եւ գնում են Օրթոճամալա քէֆ են անում, կամ կիրակի օրերը մտնում են մի զինետուն, եւ մի շարէք զինի ոտքի վրա խմելով, դուրս են գալիս: Այսուամենայնիւ, երիտասարդ արհեստաւորների քարոյականութիւնը համեմատաբար աւելի քարճր է, քան վաճառականների գործակատարներինը: Արհեստաւորները աւելի վաղ են ամուսնանում եւ շուտով ընտելանում են ընտանեկան կեանքին. չքաւոր տնտեսութիւնը նրանց ժամանակ չէ տալիս հրապուրվելու ախտերով:

Վեր առնենք մշակ դասը:

Թիֆլիսի հայոց ժողովրդաբնակութեան մէջ իսկապէս մշակ դաս չըկայ: Այն մշակները, որոնք փալանը ուսնեքին դրած, լցնում են այդ քաղաքի հրապարակները, բուրը գաղթականներ են, Պարսկաստանից, Տաճկաստանից կամ Հին-Նախիջեւանի եւ Երեւանի գաւառներից այստեղ եկած: Չէ կարելի երեսակայել մի աւելի տաժանական աշխատութիւն, քան թէ այն, որ կատարում են այդ մըշակները: Դրանք ընդհանուր անունով կոչվում են «համալներ»: Համալի վիճակը եւ բեռնակիր գրաստի վիճակը ոչինչով չեն տարբերվում միմեանցից, երկուսն էլ ծանրութիւններ են կրում: Թիֆլիսի քարվանսարանների, մարսատան, երկաթուղու կայարանի, հրապարակների բուրը համալները հայեր են: Օտարազգիները շնչին փոքրաւ-

մասնութիւնն են կազմում: Աշխատութիւնների տեսակները զանազան են, ոմանք բեռնակրութիւն են անում, տեղափոխում են արագին, երբեմն 10—15—20 փութի ծանրութեամբ հակեր եւ տակաոներ: Հսկայի ուժ եւ մկնակների սաստիկ զօրութիւն պէտք է այս գործի համար, քայց համալը տանում է փալանով ամբացրած մէջքի վրա իր բեռը որպէս մի թեթեւ փետուրեայ քարծ: Ոմանք, որ կազմուածքով աւելի թոյլ են, կթոցների մէջ աներից աղբ են դուրս տանում եւ թափում են կուր գետի մէջ, կամ աւելում են փողոցների անմաքրութիւնները: Ոմանք ջրկիրներ են, փոքրիկ թուլուխների մէջ, որ քարշ են տալիս ուսից, ջուր են բերում աղքատ ընտանիքների համար: Ոմանք քանում են աների շինուածքների վրա, խճուղիների եւ երկաթուղու վրա որպէս հասարակ մշակներ, կամ աշխատում են աղիւսի գործարանների մէջ, եւ կամ քարափից քար են կտրում: Երկար կրլինէր մի առ մի թուել այդ թշուառների անտանելի աշխատութիւնների զանազան տեսակները, որոնց կարող էր համբերել միայն այն անբախտը, որին դառն աղքատութիւնը ստիպել էր թողնել իր հայրենիքը, տունը, ընտանիքը, եւ պանդխտութեան մէջ յանձն առնել մի անասնական գործ:

Համեմատաբար աւելի երջանիկ են այն մշակները, որոնք խմբված են զանազան քարվանսարաններում: Իւրաքանչիւր քարվանսարայի մէջ մշակների խումբը կազմում է մի տեսակ միութիւն „օդաքաշիի“ * զխաւորութեան ներքոյ. դրանք ունեն իրանց ընդհանուր դրամարկոյը (կասսան), որի մէջ ձգում է ամեն մէկը իր օրեկան վաստակը, ծախում են այդ դրամարկոյից, կերակրվում են միասին, եւ ամեն մի ամսի վերջը բաժանում են իրանց մէջ փողի մասցորդը: Հիւանդ ընկերը չէ զրկվում իր բաժինից, եթէ

---

* Օ դ ա ք ա շ ի նշանակում է խանութպան:

ամբողջ ամիսը աշխատած եւս չը լինէր: Մի նոր մշակ ընդունւիւմ է ի ումքի մէջ ամենի համաձայնութեամբ: Բոլոր այս տեսակ հիմնարկութիւնների մէջ աշխատող մշակները մի տեսակ սպահովութիւն ունեն, այն կողմից, որ առանց գործի չեն մտում, այլեւ փոխադարձապէս օգնում են միմեանց: Մինչդեռ միւս մշակները ստիպւած են ամեն օր եւ ամեն րօպէ գործ պտրել: Շատ անգամ ամբողջ ժամերով նրանք կանգնած են հրապարակների եւ փողոցների վրա. սպասում են, մինչեւ մէկը կը կանչէր եւ մի շալակ կը յանձնէր այս եւ այն տեղը հասցնելու համար:

Ամբողջ օրվայ դառն շարժարանքներից յետոյ մշակներից շատերը աշխատում են գիշերից եւս օգուտ քաղել: Հանգստութիւնը գրհում են մի քանի կօպէկների: Ում չէ պատահել տեսնել, գիշերը փողոցներով անցնելիս, մագազինների դուանը, մերկ սալերի վրա, ծիւնի եւ անձրեւի տակ պառկած “հասասներին”, (գիշերապահ): Դրանք ցերեկը աշխատող մշակներն են: Երբեմն նրանք այն աստիճան յոգնած եւ թմրած են լինում, որ գիշերվայ քէֆից վերադարձող բուրժուան ոտքը կոխում է նրանց վրա եւ անց է կենում, թշուառները ոչինչ չեն զգում: Իսկ երբեմն կը տեսնէք մէկին, փաթաթված սօղաթի բրբրված վերարկուի մէջ, դառ մեղամաղձական ձայնով երգում է: Բունը մօտ չէ գալիս կարօտ աչքերին, նա երգում է իր “եարին”, որին դեռ նոր էր նշանել, երբ թողեց հայրենիքը. այժմ անցել էին մի քանի տարիներ, անբախտ մշակը դեռ եւս այնքան փող չէր վատտակել, որ վերադառնայ, պարտքերը վճարէ, յետոյ կարողանայ պսակվել:

Ում պատահել է մտնել Սադի կողմի քարվանսարաններից մէկի մէջ, ուր կանգնեցնում են ֆուրգօններ, կարող է փոքր ի շատէ գաղափար ստանալ մշակների կեանքի մասին: Թիֆլիսի այդ մասը, ուր թափում են ամեն տեսակ անմարբութիւններ, ուր զարշազտութիւնը թմրեցնում

է մարդուն, ուր խոզերը միայն աղտոտութիւնների մէջ քահտաւոր են ապրում.—Թիֆլիսի այդ դժոխքը մշակների գիշերային կացարանն է: Այնտեղ կարելի է գտնել փոքրիկ մթին սենեակներ, որ ամիսը 3—4 բուբրով վարձով են տալիս, երբեմն 10—20 մշակներ վարձում են այդ սենեակներից մէկը: Ոչ մի կարասի չէ կարելի տեսնել այդ խոնաւ եւ սառը գերեզմանների մէջ, ուր կարմիր աղիւտով ծածկված մերկ յատակի վրա, իրանց փալանները քարձի տեղ զլիւնների տակին դրած, գիշերը հանգստանում են մշակները ցերեկվայ յոգնածութիւնից յետոյ: Ոմանք այնքան խնայող են լինում, որ սենեակներ չեն վարձում, այլ մտնում են այս եւ այն քաղաքացու տանը որպէս դռնապան (дворникъ), գիշերը հսկում են դռան վրա, իսկ ցերեկը գնում են իրանց գործին: Տանուտէրը այնքան քարի է լինում, որ խեղճ մշակի աշխատութեան փոխարէն ծրի տալիս է նրան օթեւանելու մի խորշ. դա լինում է ըստ մեծի մասին ներքնատան մի անպէտք անկիւնը:

Թիֆլիսի մշակների մէջ մի աւելի հետաքրքիր մաս ներկայացնում են թ ու լ ու լ ղ ի ն երը (Չրկիրներ), որանք կազմած ունեն մի տեսակ համայնք, որ ունի իր կանոնները եւ սովորութիւնները: Թիֆլիսի բոլոր թաղերը բաժանված են (թուլուղչիների կարգադրութեամբ) զանազան մասների, որոնց իւրաքանչիւրը մի թուլուղչու «հաշտարին» է, այսինքն, քացի այն թուլուղչուց մի ուրիշը իրաւունք չունի այն թաղեցոց ջուր տալու: Այդ իրաւունքը վաճառվում է թուլուղչիների մէջ, օրինակ, մէկ թաղում հարիւր ընտանիքի ջուր էր տալիս մէկ թուլուղչի, իր դաֆթարի մէջ ունի տների ցուցակը, եւ նոյն ցուցակով վաճառում է իր ջուր տալու իրաւունքը միւսին, ստանալով նրանից 500—1000 բուբրի: Եւ այսպէս ժողովուրդը անցնում է մի թուլուղչու ձեռքից միւսին: Թուլուղչիները իրանց մէջ կարգ պահպանելու համար, ընտրում են մէկին իրանց միջից

որպէս “ ու տ ա ք ա շ ի ”,—գլխաւոր, որը ճանաչված է լինում եւ քաղաքական վարչութիւնից: Թիֆլիսի մշակների մէջ միայն թուրուղչիներն են, որ ազատ են հարկից, որովհետեւ, նայելով այն ծառայութեանը, որ նրանք կատարում են հրդեհների ժամանակ, առանց որ եւ իցէ վարձատրութեան,—քաղաքը նրանցից հարկ չէ պահանջում: Հէնց որ մի տեղ հրդեհ է յայտնվում, քաղաքի ամեն ծայրերից թուրուղչիները թափվում են իսկոյն: Զարմանալի է տեսնել, թէ որպիսի անձնագործութեամբ այդ քաջերը նետվում են կրակի մէջ, ոչինչ նրանց չէ վախեցնում, ոչինչ նրանց չէ վհատեցնում:

Թուրուղչիները Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառից եկած կաթօլիկ եւ լուսաւորչական հայեր են, նրանց մէջ գտնվում են եւ ասորիներ: Բոլոր մշակների մէջ դրանք են, որ պահպանում են մի կազմակերպված միութիւն, եւ այդ միութեանն են պարտական, որ ունեն համեմատաբար աւելի լաւ վիճակ: Կուկիայիա, Զուխուրէթ կոչված թաղում կարելի է տեսնել թուրուղչիների հիւրանոց, ուր նրանք ընթրիք են ուտում, խմում են եւ ծխում են պարսկական դէլան: Բացի թուրուղչիներից մնացած բոլոր մշակները մի տեղ չունեն հաւաքվելու համար: Եթէ, ինչպէս վերելում նկատեցի, Թիֆլիսում չը կան այնպիսի հիւանոցներ, ուր արհեստաւորները կարողանային էժան ճաշ ուտել,—չէ կարելի երեւակայել անգամ, որ այս տեսակ հիմնարկութիւններից օգուտ քաղէին մշակները: Այդ ողորմելիները կերակրվում են միայն ցամաք հացով. հրապարակի վրա գնում են մի հատ վրացու “պուրի”, եւ այնպէս կոծելով, ծանր շալակի տակ, շարունակում են իրանց գործը: Մշակը, որ գլուխը դնելու մի անկիւն չունի, ինչպէս կարող է իր համար առանձին խոհանոց սարքել: Կիրակի օրերը միայն մի քանիսը ընկերանում են միասին, առնում են մի կտոր միս, եւ տալիս են փուրունչիին եփելու համար: Այդ աշ-

խատող դասը, որ աւելի ուտելու պէտք ունի, բոլորովին զուրկ է մտում՝ զօրացնող սնունդից: Որ եւ իցէ զուարճութիւնից նոյնպէս զուրկ են մտում նրանք, երբեմն տօն օրերում մտնում են մի զինետուն եւ խմում են մի քանի քաժակ արաղ. ալքօզօլը միայն կարողանում է զրգռել մշակի բթացած եւ անզգայացած ջղերը:

Մի քանի խօսք մշակների մտաւոր կեանքի՝ մասին: Մեր մէջ կան ազգասէրներ, որոնք երազում Մուշի, Վանի եւ Զէյթունի վրա, քայց այստեղ, Թիֆլիսում, մշեցի եւ վանեցի հայի զուակները իրանց աչքի առջեւ չեն տեսում: Մեզանից դեռ եւս ոչ ոք չը մտածեց հիմնել մշակների համար կիրակօրեայ դասախօսութիւններ եւ ծանօթացնել նրանց տնտեսական որ եւ իցէ հարցի հետ: Ախար այդ թշուառները առանց պատճառի չէ, որ թողել են իրանց հայրենիքը եւ այստեղ պանդխտութեան մէջ տարիներով մաշվում են: Պէտք չէ՞ արդեօք քննել այն պատճառները, որ դուրս են քշում նրանց իրանց հայրենիքից, եւ ցոյց տալ ապրուստի ուղիղ ճանապարհը: Մշակների մէջ կան մեծ թուով զրազէտներ, այսպիսիները ուրիշ երկրում՝ օգուտ են քաղում կօպէկանոց լրագրներից, քայց այստեղ կարողաւու ոչինչ չեն գտնում: Թողնենք մտաւոր սնունդը: Թիֆլիսի հայ մշակները զուրկ են մտում եւ քարոյական եւ հոգեւոր մխիթարութիւնից: Ոչ մի հայ քահանայ չէ քացանում՝ մշակի խղճուկ օթեւանի դուռը, որովհետեւ նրանից շահվելու ոչինչ չէ սպասում: Բայց ինձ յայտնի են փաստեր, որ Պարսկաստանից այստեղ եկած փոքրաթիւ բողոքական մշակների համար՝ Ուրմիոյ ամերիկական առաքելութեան միսսիօնարները իրանց ծախսով ուղարկել են Թիֆլիս մի քարոզիչ քահանայ, որ միշտ այստեղ է մտում, եւ թէ հոգեւորապէս, թէ քարոյապէս մխիթարում է նրանց: Ամեն կիրակի հաւաքում է նա իր փոքրիկ հօտը գերմանական կօլօնիայում՝ մի յատկացրած տեղ, եւ քարոզ է կարդում:

Այդ քառական չէ, քահանան իսկոյն վազում է քժշկի մօտ, երբ մէկը հիւանդ էր, եւ ինստք է տանում նրա առողջութեան մասին, եթէ աղքատ էր: Բայց մեր հայ մշակները հիւանդանում են եւ անտէրութիւնից ճանճերի նման ամեն տարի հարիւներով մեռնում են, ոչ որ նրանց վրա չէ մտածում: Այդ ողորմելիները մինչեւ անգամ չը գիտեն, որ Թիֆլիսում կայ այնպիսի տեղ, որ քժիշկները ծրի են նայում հիւանդին (лечебница), եւ կայ այնպիսի տեղ եւս, ուր հոգ են տանում աղքատներին ծրի կերակրելու եւ առողջացնելու համար (больница):

Կայ մի ուրիշ կէտ եւս, որ ոչ սակաւ ուշադրութեան արժան է: Թիֆլիսում կարելի է հաշվել միջին թուով մինչեւ 5000 հայ մշակներ, որոնք օտար երկրներից են եկած: * Դրանք երբեմն մինչեւ տասն տարի շարունակ մնում են այստեղ. անդադար աշխատում են, փող են վատակում, քայց չը գիտեն թէ որտեղ պահեն իրանց դառն քրտինքի գինը: Մշակի զանճարանը կաշիից իր ձեռքով կարած փորրիկ պայուսակն է, որ միշտ կարելի է տեսնել նրա կողքից քարշ ընկած: Բայց քիչ չէ պատահում, որ քնած ժամանակ նրա պայուսակը կտրում են, եւ մշակը գրկվում է իր զանճից, իր մի քանի տարվայ դառն աշխատանքից: Ոմանք ծանօթանում են մի քաղաքացու հետ եւ փողերը նրան պահ են տալիս, առանց վէքսիլի եւ առանց թղթի, եւ խղճմտանքով քաղաքացին շատ անգամ

---

* Ինձ հուլիսի կարանտինայում տեսին, թէ ամեն տարի մօտ 20 հարզր մշակներ անցնում են Պարսկաստանից գէպի կովկասի զանազան գաւառները. այս հաշվով որքան հոգի անց կը կենան Արաքսի վրա դրված սուսաց միս կարանտինների անցքերից, որպէս են Չաքրայէլի, Չահթախտի, Իզդիրի եւ միս անցքերը: Հետաքրքիր թուանշաններ հառաքել այս տեղերից, եւ այն ժամանակ կը բացատրվէր Պարսկաստանից եւ Տաճկաստանից սուսաց հոգի վրա անցնող մշակների ճիշդ թիւը:

կամ ուրանում է «կոօի», յանձնած փողերը, եւ կամ վայրիվերոյ հաշիւներ է ցոյց տալիս: Վերջապէս այդ ողորմելիները չը գիտեն թէ իրանց վաստակած փողերը ինչ միջոցով կարող են ապահով կերպով հասցնել իրանց հայրենիքը, իրանց կարօտ ընտանիքներին: Ըստ մեծի մասին այսպէս են անում, մի քանի տարվայ վաստակածը հաւաքում են մի տեղ, փոխում են ռուսաց ռսկու հետ, եւ 40—50 հոգի միասին խմբվելով, դիմում են դէպի իրանց հայրենիքը: Տաճկաց եւ Պարսից սահմանների վրա միշտ պատրաստ են աւազակների հրոսակներ մշակների քարաւանը կոպտելու համար: Այս տարի մի քանի անգամ կարդացինք լրագիրների մէջ Ռուսաստանից Մուշ վերադարձող մշակների կողոպտվելը քրդերից:—Ուրեմն թիֆլիսի մշակները ոչ իրանց վաստակած փողը պահելու տեղ ունեն եւ ոչ հայրենիքը հասցնելու ապահով միջոցներ: Մի փոխատու խնայողական կասսայ (ссыдо сберегательная касса) կարող էր ազատել նրանց վերոյիշեալ ամբախտութիւններից, քայց այդ մասին մինչեւ այսօր չոր մտածեց: Եթէ հայ մշակների թիւը հաշվում ենք թիֆլիսում 5000 հոգի, մի այսբան էլ, եւ գուցէ աւելի, թուրքեր, սսորիներ եւ ուրիշ ազգերից կը լինեն. եւ այս պատճառով յիշեալ հիմնարկութիւնը փողերի սակաւ շրջաբերութիւն չէր ունենայ, եթէ կազմած եւս լինէր միմիայն մշակների համար: Այլ եւս չեմ խօսում օգտաւէտութան մասին, թէ այսպիսի հիմնարկութիւն որքան կարող էր նպաստել մշակների շահերին: Որովհետեւ փողը միշտ մշակի մօտ պահվելով, ոչ միայն կորցնում է իր տօկօսը, այլ նա կարող է միանգամով կորչել, կամ շոայլաբար ծախսվել: Քիչ չէ պատահում, որ մշակը յանկարծ մոլութեան մէջ է ընկնում, եւ մի քանի օրվայ մէջ ոչնչացնում է իր մի քանի տարվայ վաստակածը:

Զէ կարելի չաւելացնել մի քանի խօսք մշակների հա-

ւատարմութեան մասին: Կ. Պօլսի հայ համալսելի ազ-
յատկութիւնները մինչեւ անգամ՝ զբաւեցին եւրօպակ
մամուլի ուշադրութիւնը: Մեր մշակներն եւս պակաս
նրանցից իրանց բարոյական կողմերով: Հայաստանի ա-
չը փշագած զաւակները սաստիկ վախենում են մեղք
որքան սարսափում են Աստուծոյ պատժից: Պանդխտութե-
մէջ անգամ, լտար հասարակութեան մոլորեցնող ազդեց-
թեան ներքոյ նրանք պահպանում են իրանց ընաւոր
թեան մաքրութիւնը: Թիֆլիսի վաճառականը մեծ վտա-
հութեամբ յանձնում է մշակին իր խանութի եւ ամբար-
ների քանաւիքները, ամենեւին չը կասկածելով նրա հա-
ւատարմութեան մասին: Ինձ յայտնի են մի քանի փա-
տեր, որ մշակների ձեռքը որ եւ է դէպքով ընկել էին գու-
մարներ եւ ապրանքների հակեր, որոնց հեշտութեամբ կա-
րող էին թագցնել եւ իրանց սեպհականացնել, քայց նրանց
չեն կամեցել օգուտ քաղել դէպքից, եւ պահելով իրանց
մօտ ուրիշի սեպհականութիւնը, կրկին յանձնել են տիրոջը:

Ես վերջացրի իմ հետազօտութիւնը: Այժմ՝ ընթերցո-
ղին եմ թողնում եզրակացնել, թէ որպիսի սպազայ է խոս-
տանում հայ երիտասարդութիւնը:

Boston Public Library
Central Library, Copley Square

Division of
Reference and Research Services

The Date Due Card in the pocket indicates the date on or before which this book should be returned to the Library.

Please do not remove cards from this pocket.

BOSTON PUBLIC LIBRARY

3 9999 08714 866 2

DEC 12 1956

